

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

EURÓPAI ÚTELÁGAZÁSOK

a kreatív válságról

a versenyképességről

a társadalmi
felelősségvállalásról

a gazdaságpolitikák
koordinációjáról

az európai jövő
forgatókönyveiről

a hallgatók
nyelvtanulási
motivációjáról

16.

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

2006 SZEPTEMBER

EDDIG MEGJELENT KÖTETEINK:

**1. Globalizáció, átalakulás,
vállalati környezet (2000)**

**2. Átmenet, felzárkózás,
versenyképesség (2000)**

**3. Verseny Európa küszöbén
(2001)**

**4. Nemzetközi kapcsolatok
– külgazdaság (2001)**

**5. Oktatás, kutatás, gyakorlat
(2001)**

**6. Kis- és középvállalkozások
Magyarországon (2002)**

**Special issue: On the Way
to the European Union
(angol nyelven, 2002)**

**7. Információ, tudás, verseny-
képesség (2003)**

**8. Fiatal kutatók két nemzedéke
(2003)**

**9. Európaizáció, globalizáció,
reformok (2003)**

10. A világ 2001 után (2004)

**11. Számok – Piacok – Emberek
(2004)**

**12. Az integráció társadalmi-
gazdasági hatásai (2005)**

13. Új Európa (2005)

**14-15. Kis és közepes vállalkozások
Magyarországon az
EU-csatlakozás után**

EURÓPAI ÚTELÁGAZÁSOK

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

Budapest, 2006 szeptember

SZERKESZTETTE:

G. Márkus György főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

LEKTOR: Hámori Balázs egyetemi tanár

Lipécz György főiskolai tanár

MAGYAR NYELVI LEKTOR: Honfi Márton

KIADJA AZ ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

Felelős kiadó: Antal János főigazgató

Felelős szerkesztő: G. Márkus György

Kiadványszerkesztő: Németh Zsuzsa

ISSN 1585-8960

TARTALOM

<i>Ágh Attila: Kreatív válság a buszonötök Európájában (angol nyelven)</i>	7
<i>Palánkai Tibor: Gazdaságpolitikai koordináció és európai integráció</i>	31
<i>Marosán György: Európa jövője – forgatókönyvek</i>	43
<i>Kelen András: A versenyképességről és az innováció tényezőiről (angol nyelven)</i>	53
<i>Moldicz Csaba: Az EU foglalkoztatáspolitikája és a közösségi politikák közötti összefüggés</i>	59
<i>Tóth Ágnes: Magyarország gazdasági szerkezetének átalakulása a kilencvenes években a globalizáció körülményei között</i>	73
<i>Joó András: A Balkán és az 1902-1905 közötti nagybatalmi átrendeződés</i>	87
<i>Böcskei Elvira: A hazai turizmus versenyképességét szolgáló támogatások</i>	99
<i>Kelemen Katalin: Az adók és támogatások hatása a föld bérleti díjára és árára</i>	111
<i>Békési Gábor: A webszolgáltatások biztonsága</i>	121
<i>Nógrádiné Kiss Magdolna: A hallgatók nyelvtanulási és nyelvválasztási motivációi az Általános Vállalkozási Főiskolán</i>	145
<i>Papp Ottó – Hevesi Krisztina: A társadalmi felelősségvállalás és az érintettek érdekeinek érvényesítése a vállalkozói döntéseknél</i>	163
<i>Szakedolgozati annotációk</i>	167

CONTENTS

<i>Attila Ágb: Creative crisis in the EU-25 (in English)</i>	7
<i>Tibor Palánkai: Coordination of economic policies and European integration</i>	31
<i>György Marosán: The future of Europe – scenarios</i>	43
<i>András Kelen: Competitiveness and factors of innovation (in English)</i>	53
<i>Csaba Moldicz: European employment strategy and communitarian policies</i>	59
<i>Ágnes Tóth: Structural change in Hungary in the nineties in the context of globalization</i>	73
<i>András Joó: The Balkans and changes of power relations from 1902 to 1905</i>	87
<i>Elvira Böcskei: Subsidies serving the competitiveness of the tourist industry</i>	99
<i>Katalin Kelemen: The effects of taxes and subsidies on farm rent and on the price of land</i>	111
<i>Gábor Békési: The security of web services</i>	121
<i>Ms Magdolna Kiss Nógrádi: Students' motives for language learning and language choice at the Budapest College of Management</i>	145
<i>Ottó Papp – Krisztina Hevesi: Social responsibility and the interests of stake-holders in entrepreneurial decision-making</i>	163
<i>Theses submitted by students for degree – selected summaries</i>	167

ELŐSZÓ

A szerkesztő felfed egy kulisszatíkot: gyakran fordul elő, hogy nem előre fixált téma szerint állnak össze a cikkek, hanem a beküldött tanulmányok „spontán” adják a témát. Értethető ez, hiszen az átfogó problémákat kutató tudósokat intellektuálisan a ma és a holnap mintegy a levegőben is érzékelhető komplex aktualitásai foglalkoztatják. Most is az utóbbi történet: vezető tanulmányaink szerzői azt a tudományos (és egyben nagyonis gyakorlati) kérdést vizsgálták: milyen lesz az Európai Unió a jövőben, melyek a jelenlegi válságszindróma mögött rejlő útelágazások s hogyan alakulhat EU-tagként Magyarország jövője. Palánkai Tibor a gazdaságpolitikák koordinálását, Ágh Attila az európai intézmények átalakulásával összefüggő elméleti kérdéseket, Marosán György – a futurologia interdiszciplináris szemléletét, a Római Klub legmaradandóbb hagyományait követve – Európa hosszú távú forgatókönyveit mutatja be.

Szerzőink – ahogy ehhez olvasóink hozzászokhattak – sokszínű palettán dolgoznak. Joó András a ma előzményeiről ír: a balkáni hatalmi pozícióharcokról a XX. század elején. Tóth Ágnes a globalizáció hatásaként végbement hazai szerkezetváltást elemzi. Moldicz Csaba témája az európai foglalkoztatáspolitikai, Kelemen Katalin a földbérlet elmélete. Békési Gábor tudományos analízist ad a webszolgáltatásokról. Böcskei Elvira gazdagon adatolva ismerteti a belföldi turizmus támogatásának alakulását. Nógrádiné Kiss Magdolna felmérést mutat be: milyen nyelveket és milyen motivációktól vezérelve tanulnak az ÁVF diákjai. Papp Ottó és Hevesi Krisztina a vállalkozói döntések és a társadalmi felelősség kapcsolatára hívja fel a figyelmet.

Hallgatóink – és velük együtt persze oktatóink – szakmai színvonalát tükrözi válogatásunk az ideai szakdolgozati annotációkból.

A kiemelkedő társadalomtudományi teljesítményt elismerő Tóth Antal emlékdíjjal Hársfalvy Dórát jutalmaztuk, akinek tanulmánya díjazott TDK-dolgozatként előző számunkban jelent meg.

Budapest, 2006. augusztus

*G. Márkus György
felelős szerkesztő*

Attila Ágh*

THE CREATIVE CRISIS IN THE EU25**

The EU's role in global democratization: The Fourth Wave of Democratization

“The Eastern enlargement can be regarded as a huge foreign policy initiative significantly increasing the scope of innumerable European regimes.”
(Knud Erik Joergensen, 2004)

Problematization No. 1: How the EU looks like from outside or its external dimension as its foreign policy and global role. The external dimension has been called “external” policy indeed, indicating that it is broader than the usual “foreign” policy, since it embraces beyond the classical-traditional defence and security oriented foreign policy also the fields of external trade, enlargement as well as neighbourhood policies.

Introduction: EU foreign policy as transformative linkage politics

In the early 21st century there have been basic changes in global politics generated by the global democratizations that has demonstrated at the same time the diverging EU and US foreign policies. In the 21st century the EU has appeared as a global actor with its particular profile of a civilian superpower and acted through transformative linkage politics. The most recent result of this new policy instrument is the Eastern enlargement. The EU elaborated for the Eastern enlargement “a unique model of democracy promotion through integration (...) with a particular combination of hard conditionality and soft measures” (Dimitrova and Pridham, 2004: 91). Then the EU25 has organized a special zone as the partnership ring of Eastern and Southern neighbours, so in the next decades the European Neighbourhood Policy (ENP) will be one of the main directions in the European Foreign Policy (EFP).¹

EU and US approaches to the Global World Order

Fusion of international relations and domestic policy. The new chapter on the international relations theory has focused upon the interdependencies between domestic and international developments. Nowadays this new general trend in the international relations theory has shifted the centre of gravity more and more towards the global “linkage politics” as James Rosenau termed this synthesis of international and domestic politics. Linkage politics, as it is well known, means that the traditional separation of foreign policy and domestic policy has lost its meaning (“Domestic and foreign policies are intertwined in ways that they have not previously been.” – Sjursen and Smith, 2004: 128). They have interpenetrated each other and, in addition, there have been many “hybrid” actors on the world scene. At abstract theoretical

* Egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

** A kreatív válság a 25-ök Európájában.
A szerző kiadásra előkészített "The Creative Crisis in the EU25" című könyvének első fejezete.

level it is a game that many players can play simultaneously, at least according to the Robert Putnam's concept of a two-level or "nested" game, in which actors on the international level are to a great extent constrained by domestic politics, and vice versa. At a much more concrete level, however, many policy instruments have been used in global politics to promote democracy and market economy and this new relationship between "donor" and "recipient" countries or regions has changed the function and content of foreign policy.

It has usually been practiced by the very big states – US and EU, or the big EU member states – and usually the smaller states – or the bigger states with small capacity like Ukraine – are at the receiving end as new or emerging democracies. Although linkage politics as promotion of democracy began to surface already in the period of the Third Wave (in the seventies and eighties), the ways and means promoting democracy and market economy in the new democratic states have only become the mainstream orientation with the start of the Fourth Wave of democratization after the collapse of the bipolar world when the US and EU have decided to concentrate on these efforts. The EU transformative linkage politics was already successful in the South European region (SE - Greece, Spain and Portugal) i.e. in a limited area in the seventies. But as a global policy it actually emerged in US in a very particular American-centric context, namely in the global confrontation with the Soviet Union and in the efforts to "Americanize" the world afterwards. Again, the EU continued its transformative linkage politics in a restricted area in the nineties, but this time in the entire Central and Eastern Europe, so its linkage politics also gained a global significance. Consequently, this combination of democratic theory and international relations theory as an analytical device has also acquired a huge relevance for the EU in elaborating and evaluating the European Neighbourhood Policy, for the next decade. Paradoxically, this common approach "to transform the world" has made the contrast and collision between the American and European foreign policy and international relations theory more marked than ever before.²

As a common wisdom, there has been "turbulence" in world politics because of the parallel processes of fragmentation and integration ("fraggementation"). James Rosenau has tried to capture the new situation with the term of "postinternational politics" that has opened a new period after the Westphalian state system (Rosenau, 1990: 6,10). Thus, it is commonsensical that after the Westphalian world the classical terms of external and internal sovereignty are no longer valid. Accordingly, the November 1990 Paris CSCE Treaty - by merging the "foreign" and "domestic" politics for Europe - has formulated the rules of behaviour for the states concerned and has also outlined the main norms of states' responsibility towards its citizens. The general background of these transformations that unleashed global democratizations was the collapse of the bipolar world. Nowadays the new foreign policy has a "promotion of democracy" dimension, i.e. the foreign policy actions of the developed democratic countries focus on the democratization of the rest of the world therefore, I use the term of *linkage politics* for the description of the proactive global dimension of the Third Wave democratizations.³

Globalization and regionalization. Globalization has provoked increasing localization, producing some layers of territorial organizations as dense institutionalization, including continental level regionalization that has initiated a new approach of "comparative regional integration". As a result new world order has emerged with "unprecedented unity and unprecedented fragmentation" (Bache and Flinders, 2004: 1). This multilevel regionalization has changed the structure of political organizations at all its levels from government to governance. Thus, in the nineties the idea of "New Regionalism" was formulated closely interwoven with that of "governance without government" in the international system (Laursen, 2003, 20, 290). In this global world of multilevel governance the "continental regions" compete with each other in all fields, not just in economic, but also in foreign, environmental and social policies. The EU itself has also emerged as a "continental-regional" answer to this challenge. The EU principles of its global competition with the United States have been formulated in the Lisbon Strategy, while the US has tried to improve its competitiveness by establishing NAFTA as its continental region.⁴

The goals of the EU foreign policy were indicated at the Laeken Summit (December 2001) to make it sure that Europe's global role was one of the main issues on the Convention's agenda. The Laeken Presidency Conclusions declared that one of the main challenges was "how to develop the Union into a stabilising factor and a model in the new, multi-polar world" through establishing the EU as a powerful global operator. The foreign policy as "external relations" in foreign trade and development assistance was managed by the Commission. The JHA related foreign policy issues as the international ramifications of internal EU policies were a shared responsibility between the Commission, the Council and the member states. Nonetheless, the second pillar issues were very controversial, and the Commission was accorded only a minor role in their management. Thus, there was an increasing tension between the ambitious declarations and their actual management, since the Laeken Declaration said that the EU needed "to shoulder its responsibilities in the governance of globalisation" but the Convention could not solve the

problem how to coordinate the two different channels of EU decision-making, the community and the intergovernmental (Norman, 2003: 109-11).⁵

Global challenge with its localization-regionalization effect has also appeared at lower levels, between and/or among countries and within them. Namely, as the EU has embraced more and more members, some other, “lower” level regionalization processes have also taken place at the level of “sub-continental” regionalization such as the marked emergence of a Nordic region, parallel with marked contours for the other “sub-continental” regions as well. At the same time, within the EU member states multi-level democracy has created a new kind of polity with the relative autonomy of sub-national regional units and some analysts make the bold claim that “the *Europe of the Regions* is no longer a catchword, but an important reality” (Magone, 2003: 1). For sure, the pan-European organizations of these sub-national units across the borders have embraced the EU as a whole horizontally, which has been a real “political revolution” as José Magone claims.⁶

Concept of conditionality. This contrast between the US and EU foreign policy can be grasped in the above mentioned term of conditionality. This term was introduced by the international financial institutions (IFIs) like the WB and IMF to determine the conditions for development assistance. Conditionality is inherent in any idea of aid but from the fifties on a whole system has been built up for its systematic regulation. This term still has the negative imprint on by IFIs, since they have often imposed unilateral and not tailor-made demands on the developing countries. “The nature of a specific application of conditionality concept – Angelov notes (2005: 138) – depends on a few different factors: the degree of power asymmetry in the relations between a ‘donor’ and ‘demander’”. From the sixties on, however, the term of conditionality has received an extended political and socio-economic meaning of transferring the rule of law, human rights, electoral democracy, and basic market economy. Philippe Schmitter defines conditionality as “the use of fulfilment of stipulated political obligations as a prerequisite for obtaining economic aid, debt relief, most favoured nation status, access to subsidised credit, or membership in coveted regional or global organization” (quoted from Angelov, 2005: 137). This definition is correct but – originating from 2001 – it is outdated, since from the nineties on it has become *the most important policy instrument for the promotion of democracy*. It has also been varied between its negative and positive kinds of instruments, since the negative conditionality has meant punishment or denial of assistance, whereas the positive conditionality meant a large variety of incentives. This distinction is very important because the US foreign policy has always been based mostly on the negative conditionalities. It has never been too gracious in delivering economic assistance, unlike the EU, which has offered much more socio-economic assistance and elaborated complex conditionality-sets for promoting democracy. The NATO enlargement and the EU enlargement show also this contrast manifestly. *The US managed NATO enlargement has presupposed only a basic democratization and it resulted in a loose security community, while the EU enlargement has brought a large complex set of strict conditionalities and resulted in a membership of a well organized economic and political community* (see about the twin enlargement, Schimmelfennig, 2003).

The diverging US and EU concepts of conditionalities has produced two varieties of global policies as well. *The “hard core” of the US global policy was formulated originally in the ten points of Washington Consensus* by John Williamson in 1990 what he thought to be the lowest common denominator of policy advice from the Washington based IFIs, the IMF and WB. These ten points became the Bible of neoliberalism in the nineties, and some countries that followed them, utterly failed, but China and India that neglected them became the best growth performers. The corrections came in the form of *Augmented Washington Consensus*, adding the social dimension of development and the important role of institutions with good governance but these addenda have not basically revised the failed macro-economic development policy (Herr and Priewe, 2005: 82-84). In addition, *the US has always preferred the military means to economic assistance in its global policies* and resisted to any complex global arrangements. Just to the contrary, the *complex global arrangements have been in the centre of the EU’s global policies* as it has been stated in the Gothenburg Presidency Conclusions (June 2001): “In line with the fundamental values of the EU, the highest political priority will be given to improving the effectiveness and coherence of its external actions”. Its results can be seen in the *European Commission Report on Millennium Development Goals, 2000-2004* (www.undp.org/mdg/EC) laying the foundations for the EU’s global development policy in the 21st century. Similar efforts for effectiveness and coherence have been formulated in the *Hague Statement on Enhancing the European Profile in Democratic Assistance* (July 2004) prepared during the Dutch Presidency (www.democracyagenda.org). Both all-embracing documents demonstrate that the EU – while focusing on the Eastern enlargement – has not forgotten about the global dimension and its development policy.

Two opposite approaches to the World Order. It is not by chance – as the following titles indicate - that after the Iraq war the international relations theory has more and more focused upon “the EU-US

relations as two opposite approaches to the new World Order” (Michael Smith, 2004b) and performing a transformation “from lapsed alliance to new partnership” (Heisbourg, 2004), but there has been a consent on that statement that “the Atlantic Alliance is under stress” (Andrews, 2005). The EU as an international actor with a special, unique international identity has been characterized by Karen Smith in great detail with a core statement: “The EU’s international identity has often been characterized as unique, or *sui generis*. The Union has been described as a ‘gentle power’, ‘normative power’, ‘post-modern power’ and ‘civilian power’. All of these terms broadly refer to the EU’s pursuit of distinct foreign policy principles: the acceptance of necessity of cooperation with others in the pursuit of international objectives (thus a preference for multilateralism and respect for international law) and a concentration on non-military means to secure goals.” (Karen Smith, 2003: 15). This interpretation of the EU’s international role and identity goes back to the early seventies, to the beginning of the European Political Cooperation (EPC). Helene Sjursen explains that “This literature follows the tradition of defining Europe as a ‘civilian power’. First launched by Francois Duchene in 1972, the idea of civilian power Europe consist of arguing that the EU (then EC) is a special international actor whose strength lies in its ability to promote and encourage stability through economic and political means.” (Sjursen, 2004: 68).

This conceptual framework based on the contrast between the EU and the US as two opposite approaches to the emerging world order has recently become quite commonsensical in both the EU and the US but of course the two sides have also their opposing evaluation about each other as well. Michael Smith has conceptualized this contrast in the terms of “*warrior state*” and “*trading state*”. The warrior state is in which foreign policy has essentially been “securitized” (expressed in the terms of state security and threats to key values or possessions) and militarized (dominated by military discourse and military solutions to policy problems). In contrast, the trading state is essentially civilian, in which security relates to the security of society, and this state model is post-sovereign and cosmopolitan in its structures and operations. *In its new security culture the trading state tries to “desecuritize” its foreign policy in its classical sense and to contribute to a global negotiated order, in which its key operations are based on multilateralism and reciprocity.* Smith has also described this contrast through the “institutionalization of difference in transatlantic relations” in which European and American policy elites see each other as “foreign bodies”, since they have elaborated conflicting concepts on sovereignty (US-Westphalian and EU-post-Westphalian), on global risks (“rogue states”) and global leadership (dominant leadership versus hegemonic restraint). Although he concludes that this basic contrast between the warrior state and trading state exists only in the area of hard security and high politics, Smith still underlines that these opposite approaches to the world order have become a deep *structural divergence* (Michael Smith, 2004b: 102-104, 108-109, 114, see for current discussions Hoekstra, 2003).

Atlantic Divide. Given this deep structural divergence some new approaches to the emerging Atlantic divide have been formulated. Representing one of the most influential epistemic community in Brussels, Giovanni Grevi has published a paper with the title *Towards a Renewed Transatlantic Community* (Ideas Factory Europe – an initiative of the European Policy Centre) “to heal the wounds” between the two sides of the Atlantic and launch an initiative for the new partnership. In 1995, the US and the EU signed a comprehensive New Transatlantic Agenda, and Grevi argues that in the mid-2000s transatlantic relations need a new basis. He suggests a new Transatlantic Treaty establishing a top level coordination with Summit meetings twice a year but actually it is an effort to fit the US into a system a global governance as the EU means it through this high level coordination mechanism. When this proposal argues for a new system of transatlantic relations, it summarizes in fact the EU standpoint versus the US: “The ‘value gap’ between the US and Europe with regard to foreign policy with Europe putting greater emphasis on ‘soft power’ and rule-based international interaction, became immanent. (...) the EU wants to be more assertive in promoting a form of effective multilateralism and hence, wishes to become a global actor. In doing so, the EU is seeking to overcome the old game of ‘balance-of-power-politics’ and to move progressively from power to law in international relations. (...) More importantly, the EU will soon – if the Constitutional Treaty is adopted – have a common foreign minister and a European diplomatic service. This will necessarily impact on how the EU deals with the outside world in the future, most importantly with the United States.” (Grevi, 2005: 4).⁷

In fact, from the mid-nineties onwards there have been two parallel processes. There has been a marginalization of Europe for the US and therefore “healing the wounds” can neither help in restoring the former relationship, nor moving the US to a “European” position on global governance. At the same time the EU has been busy with the enlargement as the main line of its foreign policy by “finalizing” its borders and its sphere of influence in the ENP that serves as a base of the EU global policy. As François Heisbourg rightly concludes, “Finally, Europe has ceased to be an area of major strategic concern for the United States. Despite the removal of Soviet threat at the end of the 1980s with its *Schwerpunkt* in Central Europe, this marginalisation of Europe in American strategic calculations only became fully visible

after the break-up of the former Yugoslavia and the end of the ensuing wars in the Balkans (...) This trend is occurring at the same time as the EU expands to 25” (Heisbourg, 2004: 120). Thus, the EU has been occupied with the question “Where Does Europe End?”, meaning both the virtual members and the neighbours as well. Certainly, this is a “post-alliance world” where the great powers after the lapsed alliance system have been looking for partners but so far the divergences have been stronger than the convergences. Actually, it is very important to identify from time to time those issues that are high on the EU agenda. Since 1991 – the Maastricht Treaty and the decomposition of the Soviet Union – the US and the transatlantic relationships have also become “marginalized” or at most issues of secondary importance for the EU, while the EU’s main efforts have fluctuated between its internal organization (“Treaties”) and external arrangements (completing the Eastern enlargement and defining its borders).⁸

EFP as CFSP and ESDP. In the early nineties the EFP was formulated first with clear contours in the Maastricht Treaty in the second pillar – Common Foreign and Security Policy (CFSP) – and even more so in the late nineties at the Cologne Summit (June 1999) in the European Security and Defence Policy (ESDP). This tendency of increasing EU autonomy in the classical field of the foreign policy, as Ingo Peters terms it, has made ESDP the main transatlantic issue with mutual ambiguity. The peak of the European efforts was the Brussels Summit on 12-13 December 2003 when a basic document was produced on the EU security policy, including the creation of an autonomous EU defence planning group with European military headquarters. In the mutual accusations between the EU and the US the Europeans have usually claimed that the US maintains a hegemonic leadership while the US accuses its European partners of free-riding. As a result, the transatlantic security community has been weakened by mutual ambiguities: the Europeans still need NATO and US military capacity (see the Yugoslav crisis) but refuse its hegemonic claims and try to have their own defence capacity without extending significantly military expenditures on one side. Whereas the Americans are unhappy with the EU efforts to build defence structures outside NATO but try to convince the EU to increase military spending within NATO and to follow the US global policy rather closely in a British way, on the other. These ambiguities – following Peters’ argument - have been amply demonstrated by the Kosovo case, in which the EU requested US military engagement without seeking a UN mandate: “The Europeans considered Kosovo an exceptional case, which, they believed, should not become an example for future NATO non-Article-5 engagement or a blueprint for more global European entanglement.” Similarly, there has been an ambiguity within the EU, since the “elements stressing the need for autonomy from the Alliance came from Paris, whereas those emphasizing the complementary nature of ESDP and NATO came from London” (Peters, 2004: 392-393). According to Peters, these ambiguities between the EU and US, and also within the EU, have originated from the different nature of threat and risk perceptions, and finally, from policy preferences and world views. Therefore, this transatlantic split in security and defence policies will characterize the EU-US relations even more in the coming decades with clear consequences for the diverging strategies in the promotion of democracy of these actors.

Two kinds of democracy promotion. Consequently, *transformative linkage politics as a special EU kind of linkage politics and instrument for democracy promotion* can be outlined through the contrast between the activities of the EU and the US. It is easier to look first at the characteristic, very straightforward American position and provide the more complex European counterpoint afterwards. Given the fact that Freedom House is a very prestigious institution amassing huge data base for transformative linkage politics and elaborating a sophisticated evaluation system for socio-economic and political transformation, it is the best case to present the American approach in theoretical terms. In my view, Alexander Cooley in his contribution to *Nations in Transit 2003* (“Western conditions and domestic choices: The influence of external actors on the post-communist transition”) offers the most characteristic American approach with the usual US-type biases and over-generalizations. Cooley has noted in the first sentence of his chapter that “The prevailing wisdom of the last dozen years has been that the presence of external economic and political actors in the 27 post-Communist countries of Central and Eastern Europe and the former Soviet Union would facilitate their transition to Western-style democracies and market economies.” (www.freedomhouse.org, p.25). Although Cooley himself calls this formulation “incomplete” and accepts that some external actors have even caused controversial effects, yet he has rightly stated that this new situation with the collapse of the bipolar world has provided a re-interpretation of foreign policy as such through elaborating clear cases of linkage politics in the spirit of global democratization. At the same time his analysis gives both good opportunity and necessity for us to diversify the “post-communist” developments regionally and to distinguish the typical US and EU behaviour in transformative policies.⁹

Alexander Cooley has identified three types of democracy promotion varying the levels of the external pressure and domestic capacity: (1) low conditionality and limited transformative impact, (2) moderate conditionality and mixed transformative impact and (3) high conditionality and major transformative

impact. Although he investigates not the (“sub-continental”) regions but policy fields, it is clear that the first case is the characteristic of the CIS states and third case has only happened to the ECE states, with the Balkan countries somewhere in between. He also identifies the main global actors as international NGOs (INGOs) that have influenced the developments mostly in the countries with relatively developed organized civil societies, while international financial institutions (IFIs) like World Bank and IMF, as well as the multinationals (MNCs), have exerted quite a big influence on the economic and socio-political life everywhere. In addition, he mentions two other “external actors”, the NATO and the EU, although in fact NATO equals with US in his analysis. Cooley has elaborated two assumptions, according to which (1) the external actors have facilitated significant positive change in those regions that were independently committed to enacting substantial reforms at the outset of the transition; and (2) the degree of external actors’ influence has varied according to the severity of conditions imposed by each type of actor. Otherwise, he notes that the Western impact can also be approached from the side of a learning process for both elites and citizens, referring to the work of Thomas Carothers (*Aiding Democracy Abroad: The Learning Curve*, 1999). This learning curve, however, has not been evolutive but it has had many setbacks and depended on many factors, since it has not been a simple process for the elites of getting proper information and socialized accordingly.¹⁰

There is no “new Europe”. The EU and the American approaches differ most in this theoretical construct concerning the East Central European (ECE) region. Alexander Cooley underlines with justification that of all external actors, the EU and NATO have exerted the most profound impact on the democracy transition process and he mentions the EU entry of the ECE states as his main argument for this. But when he switches from EU to NATO, he does not only claim that the NATO conditionalities had a measured and significant impact on the domestic affairs of the then candidate countries. Actually, he claims that NATO played the main role in the promotion of democracy in ECE, then through identifying US with NATO, he presents the US as the main actor in democracy promotion: “The year 2003 has proved to be a critical turning point in the post-Communist region’s historical evolution in relation to the West. In particular, Central and Eastern Europe’s controversial support of the U.S. position on Iraq in opposition to France and Germany may have been a prelude to a more fundamental choice facing post-Communist states: to be part of a U.S.-led ‘Western’ order. Their choices will not only affect the evolution of the former Communist states, but will also redefine the future political map of Europe itself.” (*Nations in Transit* 2003: 36). I think that Cooley over-dimensions the 2003 events with the EU controversy around the Iraq war and there is no reason at all to consider this year as a critical turning point in the ECE history. When in February 2003 US Defense Secretary Donald Rumsfeld introduced the term ‘old and new Europe’, it was more a US-type of wishful thinking than a political reality that expressed a deep tension between the old and new members. It was only a temporary controversy originating from the lack of the EU foreign policy coordination and the missing EU experience of the new members, while also the overwhelming majority of the ECE populations condemned the Iraq war. However, Cooley considers in the above statement the first reactions of the new member states to the Iraq war as “the final nail in the coffin of European unity”, which is more than an exaggeration, since it is in fact a big theoretical and political mistake. There are many tensions in the EU, including some between the old and new members but these are very far from being “nails in the coffin of European unity”. Otherwise, as I will return to: the new members will behave soon like the old members.

The contrast between the American and EU promotion of democracy or between their ways and means of democratization as foreign policy instruments is rather clear. To cut it short, *association* as a soft foreign policy instrument was rather successful in the EU’s practice of democratization on one side. Even more so, *accession* as full integration of neighbours has proven to be the best way of promoting democracy, and it is the best way of consolidating new democracies but accession presupposes a relatively high level of socio-economic development. On the other side, the American type of promoting democracy only through political and economic pressure, that is almost exclusively through negative conditionalities and very rarely using positive conditionalities, was characteristic even before the Iraq war. Providing just punishment and not significant assistance can unleash democratization processes throughout the world but would not lead to their consolidation. Therefore the Latin American countries have always moved in recurring cycles, new and again, from the breakthrough in democratizations to the breakdown in democratizations.¹¹

End of the transition paradigm? The US experts noted already in the second half of the nineties that supposedly the Third Wave was over and in the early 2000s they declared the end of the transition paradigm. Regarding the failures of democratizations in Latin America and elsewhere in the world, one can understand the American deception in the global democratizations, although this has been basically the failure of the American approach to the promotion of democracy and not the failure of democratization in general. In his often quoted paper Thomas Carothers has stated that the transition paradigm was

based on five common assumptions, namely that (1) any country moving away from dictatorship would be moving towards democracy; (2) democratization was a sequence of stages; (3) elections equalled democracy; (4) initial conditions such as economic development, history and socio-cultural traditions would not be major factors in democratizations; and (5) finally, democratization would be building on coherent, functioning states. Carothers has delivered a devastating critique of this set of assumptions, which had created, in his view, false expectations and distorted the policies of external assistance to democratizations. I think, however, that the transition paradigm in this simplified and distorted form as described above has never existed in the relevant international democracy literature. Some American experts might have been close to this simplified interpretation and they might have (mis-)advised the US government accordingly (see Karatnicky's approach). But the mainstream democratic theory and the EU institutions have never understood the transition paradigm like that.

It is true that there were also some too high expectations in the early nineties but no serious expert imagined that (1) democratization was automatic. Just to the contrary, it was evident that (2) democratization consisted of stages and these stages did not follow each other of necessity and there were setbacks and failures as well, after which democratic transition could be re-launched (e.g. in the Balkans in 1997). Moreover, (3) free and fair elections were mostly understood only as a start and the minimum precondition for democracy; (4) "initial conditions" were analyzed and scrutinized in depth in many studies as crucial for the survival and success of democratizations; and (5) finally the principle of Triple Transition (economic, political and social transitions) and nation-building were usually described as the main factors of democratic transition leading to consolidation.¹²

If Thomas Carothers thinks that the US democratic theory accepted these false assumptions and the American experts based their advising activity on such assumptions, it is too bad, not only for democratic theory but for the US foreign policy activity. Using the most recent terminology of defective and deficit democracies (Merkel, 2004 and Ágh, 2005) one can claim that the ECE new democracies still have many defects and deficits, but without being "defective" democracies, since there is no doubt the EU democratization cum Europeanization policy has been a full success in ECE. Thus the ECE countries can be qualified as "deficit democracies" and the East European (EE) countries as "defective democracies". Whereas so many US efforts for exporting democratization to other countries through – mostly negative – conditionalities have finally failed, the EU efforts through positive conditionalities have been successful so far. It is true, however, that in the next decades the EU neighbourhood policy still stands before the major test in two major sub-continental regions (in SE and EE regions). It has some partial success in these two cases, that are still before the point of no return and not yet after. The most difficult test case is, no doubt, the Balkan region where the EU commitment is the greatest, and also the contrast between the opportunities and capacities is the biggest. At this point one has to note regarding the contrast of the US and EU promotion of democracy as foreign policy instrument: it is normal if the promotion of democracy follows at the same time the interests of the external actor but it is not acceptable when the external actor use the promotion of democracy as a pretext for intervention following its own foreign policy interests. The Iraq war shows this limit of the interventionist approach, since in this case the vested interests of the external actor have dominated in the chosen foreign policy action and the promotion of democracy played at most only a secondary role or it was even just a pretext, a radical instrument for pursuing foreign policy for national interests. Therefore the Iraq war has to a great extent inflated and blurred the term and cause of promotion of democracy, hence it has discredited the linkage policy to a great extent worldwide.

Gravity centres for democracy. US and EU approaches to the promotion of democracy can only be put on the same base from one aspect that has recently been formulated in the "democracy gravity model". This model indicates that there are some centres of democratic gravity, meaning some big democracies that are references in the world. Obviously, the EU and the US are the main – if not the only – cases of those centres. The tendency for other states to converge on the democratic model of the centre depends on the "reputational quality" and attractiveness of that democracy, its geographic and cultural-historical proximity and its openness to the periphery. This openness has been very important for the gravity theory, since it implies the relatively free movement of persons, ideas, cultural patterns, policies and institutions between centre and the peripheries. Openness provides the opportunity for the economic, political and cultural integration of the peripheries into the centre. When the political integration between "centre" and "periphery" is possible in principle, it becomes the main incentive for the full integration of the countries concerned, which legitimates the rather strong – negative and positive – transitional conditionalities to be met by the periphery for this full integration. This is a particular kind of foreign policy – with enlargement as a policy instrument – in which the frontiers between the external and internal are being broken down. Actually, the accession process is the recognition of the need for full compliance of the periphery's populations with high standards of democratic governance, including the necessity of its implementation. This leads to common identity between the

centre and the periphery, relying on emotive, historical and cultural fields of “gravitational attraction” as Return to Europe (Emerson and Noutcheva, 2004: 2).¹³

However, although this gravity model first suggested the common presentation of the EU and US cases, by dropping the incomplete US case it still concluded that the EU case is the only complete model. The above authors have formulated this conclusion directly as well. They have stated, in contrast to the American perception on the failure of the transition paradigm, that “The concept of transition is validated here, because it is a voyage to a known destination, and further strengthened by the notion of anchorage. Something like this has manifestly been happening in contemporary Europe, and it concerns a significant number of states and mass of populations. Operations lying within the European gravity field have so far involved a group of 20 states with a total population of 250 million. This approach counts only states that have either acceded to the EU from prior conditions of non-democracy or have the prospect of doing so. A further 16 states with a total population of 400 million people are being embraced by the European Neighbourhood Policy, which seeks to extend the logic of Europeanisation without the prospect of EU accession. However, whether the Neighbourhood Policy can succeed in democratising the other European periphery is itself an important but unanswered question.” (Emerson and Noutcheva, 2004: 2-3).¹⁴

The comparison between the EU and US gravity centres has shown their asymmetry in their “gravity fields”, in my view to that extent that it questions the validity of “gravity” as a common model, since it has proven to be an exclusively EU model. Finally, one has to note that the gravity model is a good theoretical device in many ways but it considers these big centres more passive than the linkage politics approach, since it argues mostly with the attractiveness of these centres for the countries concerned. The gravity model neglects to some extent, or at least underplays, the active role of these European and American “showcases” to export democracy. This model has been designed originally to specify the ways and means how the gravity centres act by imposing negative and positive conditionalities upon the partners in the periphery, and their attractiveness is just the other side of the same coin. But after separating the complete from the incomplete model the authors have arrived at a new and timely comparison, which is indeed very challenging: “Interestingly some comparisons may be made now between patterns of politics in Latin America and the European CIS states, with semi-democratic regimes of various types, and uncertain ebbs and flows of democratic reform. This fits with our uncertainty whether a thin European Neighbourhood Policy, as now underway, is going to be strong enough in its incentive and conditionality mechanisms to secure the transition to full democratisation.” (Emerson and Noutcheva, 2004: 3). The authors in fact have formulated the question whether in the European outer periphery the EU’s conditionalities can only be “thin”, and similar to the American ones, so this question is about discussing the limits of the EU absorption capacity. However, the real problem is if there is any new “wave” of democratization, and what the fate of the hybrid democracies is in the EE region until.¹⁵

Promotion of democracy by global media. There have been new approaches to foreign policy in the US as well, and among others Hans-Peter Schmitz draws attention to the fact that the disciplinary separation between comparative politics and international relations is regularly challenged, although persists as an institutional inertia. He endeavours to develop a framework that integrates the role of transnational activism into the analysis of domestic systemic change. Comparative research on democratization confirms that underlying socio-economic conditions affect the long-term sustainability of democratic reforms. Hence, the domestic effects of international processes attract increasing attention within comparative and international relations scholarship, since comparativists have proven that international factors play a significant role in the process of democratization. They have analyzed many cases, successes and failures of promoting democratic transformations from the outside as the effectiveness of military interventions, the role of cultural diffusion among countries, the effects of international institutions and foreign aid, and the significance of transnational non-governmental activism. Schmitz underlines that this new approach has to investigate both the international and domestic factors at the same time and combine them into one unified theory. He follows a broader meaning of democracy that includes social and cultural structures as well and puts the stress in the case of promotion of democracy not on the initiating democratic change but on the process of making it durable, sustainable (Schmitz, 2005: 403-405).¹⁶

There has been a consensus emerging on the significance of international influences on systemic change but “surprisingly little systemic work has explored the exact mechanisms linking international norms and domestic political change” (Schmitz, 2004: 409). The main interest of Schmitz is the spread of democratic norms through transnational relations and role of collective actors – international NGOs (INGOs) – in spreading world cultural principles. Sociological institutionalism typically pursues the claim that policy diffusion as cultural homogenization “lies at the heart of world development”, even in the absence of similar economic conditions. Albeit he notes also the role of the EU in this respect as imposing conditionalities on its present and future members, still his interest is mainly in the “cultural” mechanisms

and international agencies in the “translation of international norms into domestic practice”. He thinks that the start of *democratization* depends first of all on the activity of domestic actors and agencies, but *finally the socio-economic factors decide its longevity* (“What wealth does do is make democracies less likely to fail.”). This discussion of modernization theory on the relationship of the domestic economic and political factors leads him back new and again to the decisive role of the international cultural influence on domestic changes by emphasizing “the global promotion of norms related to democratic governance” as “avenues for collective actions”, completing “sudden conversion to democratic values”. He concludes: “The democratization process bears witness to the growing significance of transnational linkages across state borders. Transnational mobilization diffuses norms of democratic governance across the globe and affects domestic political change. Such interventions become part of a domestic struggle among elites and the populace seeking to influence the direction of political regime change. Global norms of democracy do not simply obliterate domestic practices; they create unique patterns of political developments in concert with domestic conditions.” (Schmitz, 2004: 418). This is a very characteristic US approach to promotion of democracy that narrows down the promotion of democracy in the spirit of sociological institutionalism or constructivism to the global spread of democratic norms through INGOs like Freedom House, Amnesty International, Human Rights Watch and other – mostly US-based – international agencies. In this typically American approach the global diffusion of democratic norms provides a general framework for the “technicalities” of the US government practices. There have been many recent US backed cases from Serbia through Ukraine and Georgia to Central Asia initiating the overthrow of authoritarian governments through popular actions advised and financed from abroad but via non-governmental agencies. At the same time, Schmitz goes beyond this particularistic US practice in his theoretical endeavour by emphasizing the sustainability of democracy, which is far beyond the perspectives of the above mentioned “revolutionary” actions. After the collapse of the bipolar world the spread of democratic norms – and the efforts of the international governmental organizations (IGOs) like the UN to monitor them – has played indeed a great role in the global democratization, although presenting it as the main avenue of democratization leaves the question open: why the global democratic awareness has come only now and not earlier, and why it has been abandoned in many countries so quickly. Although if one counts the cases of sustainable democracies, then one is back again at the EU enlargement, still the theory about global spread of democratic norms and Schmitz’ efforts to merge comparative politics and international relations have given a substantial input to the promotion of democracy from the American side.¹⁷

Transformative linkage politics and Global Democratization

From the Third Wave to the Fifth Wave. The conceptual frame suggested by Samuel Huntington by introducing the term of *Third Wave* has facilitated the understanding of global democratization but has also caused confusion, since it has extended this Wave from the mid-seventies (Portuguese revolution) to the mid-2000s, to our days. In my view, the various democratizations during these thirty years cannot be taken in the same Third Wave and this conceptual over-stretch leads to serious mistakes. The democratizations from the mid-seventies to the late eighties belonged, indeed, to the same Wave, in the same bipolar world system with the initial period of transformative linkage politics, above all in Greece, Spain and Portugal. The democratizations in the late eighties, however, opened the next period – the *Fourth Wave* – by bringing down the bipolar world system and introducing a new period of transformative linkage politics as well that has produced the consolidation of the ECE democracies. While the Reverse Wave after the Third Wave concerned only non-European countries (mostly in Latin America), the Reverse Wave after the Fourth Wave has mostly taken place in the European periphery, with Russia as the main moving force behind this turn.

The Fourth Wave has also produced new hybrid forms of democracy throughout the world. Their most developed forms in the Balkans (Bulgaria, Romania) have been partly embraced by the Fourth Wave, but partly were driven back by the Reverse Wave, although the process of the EU integration has impeded the complete Reverse Wave here. The rest of Balkans, the so called West Balkans basically did not join the Fourth Wave in the nineties, since they had serious troubles with nation building, but were turned into some kind of EU protectorate and they are supposed to catch up with the Fourth Waves democracies in the 2000s. However, some lower quality hybrids with much less international assistance and safeguard have survived in the East European periphery and in many other continents. They may be waiting for the *Fifth Wave* to come, while some of them increase and some others decrease the democratic character of their politics but none of them has reached so far the point of no return.¹⁸

In fact, there have been successful Fourth Wave democracies only in Central Europe and to a lesser extent in two Balkan states (Bulgaria and Romania) that integrated to the EU. The discussion of the Fourth Wave democracies has followed three lines or approaches and it has amply demonstrated the intertwining of foreign and domestic politics in the global age. At the same time this discussion has proven that in the political science theory the transformative linkage politics has been born only in fragments as “islands of theory”. The *first* approach has come from the area studies and it has handled each country concerned separately and individually. This treatment has been very fruitful in discovering the domestic developments and their main factors but it has not allowed for meaningful generalizations. It has been based on the classical separation and considered – in the spirit of the former international relations theory - the external factors and actors as “aliens” to the countries concerned and playing only a secondary and mostly disturbing role in the domestic transformations. The *second* approach has been elaborated by the transitologists who have arrived from the “past” – i.e. from the Third Wave – and from the regions and continents involved in former democratizations. They have carried their over-generalized theoretical concepts of comparative politics and they have imposed these models upon the new generation of democracies, mostly in the Central and East European regions. They have been sensitive to the role of external actors and influences but this has not been organically integrated into their models, nor has been theoretically underpinned. The *third* approach has been the tutors’ approach that has been represented by the big global actors like World Bank, IMF or OECD on one side, and by some influential US based institutions like the Freedom House. They have marketed a flat theory based on over-generalizations and over-simplifications in the spirit of “one size fits all” in order to elaborate the simplest assumptions that can be easily quantified and systematized, and applied globally. Unlike the approaches above, their point of departure has been the overwhelming role of these international institutional tutors and their competency intervening in all states around the world, being mesmerized by their own expertise and objectivity. All the three approaches have had something in common, namely the abusing of the term “postcommunist” in the post-bipolar world that has given a “vademecum”, a general explanation for them, a key for everything instead of a meaningful generalization with proper differentiation. As David Lowell notes, “Postcommunism itself can be a misleading entity, for it encompasses a number of different countries in a variety of stages of economic development, with diverse histories and cultures.” (Lowell, 2001: 27).

From democratization to Europeanization. Moreover, in explaining and evaluating progress the periodization of Europeanization is also very important, since one has to know the milestones: the turning point behind and the next one ahead in order to be able to give guidance for actions. We try to prove that although democratization theory in general has been very helpful so far, yet the reference to the periods of democratic transition and democratic consolidation has still provided less and less concrete explanatory power, thus a new conceptual framework is needed. It has become common wisdom that transitology and consolidology have failed to offer a proper explanation for the progress in ECE in the 2000s, though they have been kept for want of something better. At the same time after the start of accession negotiations Europeanization, as a key term and new conceptual frame has come to the fore both at the general and middle levels of analysis and it has gained more and more adequate explanatory power. Europeanization as an overwhelming theory and practical analytical tool offers a synthesis of politics-policy approaches as well. It has also been able to offer a base for periodization in the new member states like the sequence of accession, post-accession and take-off (catching up) periods.¹⁹ Political science up to 1989 was split between political science proper dealing with democratic states and “Sovietology” dealing with the Communist states. When the profound changes came, sovietologists were not prepared for the radical transformation called systemic change. While the crisis became deeper, they still repeated the slogan “more of the same”, and finally they were taken by surprise with the collapse of the Soviet Empire (Wilhelem, 2003). After the collapse, however, the most brilliant minds of Western political science, turned to transitologists, had run to ECE and suggested their over-generalized models that claimed to explain the specificity of radical changes. However, when the ECE vogue declined, they disappeared quickly and ran for new fashions. In the early nineties first of all economic experts flooded the area and offered a variety of advice. The beginning of democratic transition in ECE was marked from the Western side by “safari research” that resulted in a superficial analysis still considering all post-communist states as one block. I have called this the “Prague-Vladivostok hypothesis”, implying that this huge region was basically homogeneous. In this respect there was no difference between political science and economics, both applied the same over-simplified models for the “post-communist” countries. Some analysts, in turn, continued the old age “individual” approach of country analysis according to which all countries were considered to be basically different. The over-simplification in comparative politics – the “Prague-Vladivostok hypothesis” - has also played a special political role in pressuring the new democracies to accept the so called Washington Consensus in their economic policies. Thus, in the nineties these two

extremist – over-generalizing or country-centric - methodological approaches dominated the international political science. In both types of analyses the EU appeared only as an external factor, just the “context” or “environment” for the ECE countries.²⁰

Consequently, systemic change in Central and Eastern Europe has mostly been analyzed through the direct application of the theoretical models taken from Latin America and Southern Europe, with the usual periodization of pre-transition crisis, transition and consolidation. It was accompanied with a fierce debate between the theory-building transitologists and the regional specialists or area studies community whether one should put emphasis on the abstract models or on the overdriven country-specific idiosyncrasies. Parallel with this debate, the question emerged about the decisive factor in the development of these countries: external pressure demanding political and economic liberalization or the “old legacies” as national specificities (Crawford and Lijphart, 1997). Thus, in the nineties the debate was on the importance of the general liberalization drive across the globe versus national traditions but this debate neglected the special case of Europeanization to a great extent. The most obvious weakness of all these approaches was that they concentrated almost exclusively on the sensational economic and political developments, and forgot about the “boring” but much more painful social transition almost completely. The biggest weakness of Western approaches to the new ECE democracies has been the complete neglect of the socio-economic dimension, in a word, the neglect of the simple fact that after the political and economic consolidation *the social consolidation has not yet been carried out in the new EU member states*.²¹

The blind alley of “postcommunist” theories. Altogether, the transitology “industry” had a great popularity and produced many unfinished projects and half-elaborated concepts, since the authors disappeared very soon from the research field, running after the next projects or the new fashions elsewhere. They have left behind some over-sweeping generalizations for the “postcommunist” states as a glorious failure of transitology in comparative politics. Beyond the changing fashions in the political science “factories”, the institutional tutors like IMF have provided only “one size fits all” models that have usually been fitting to nobody. The global approach to democratization – and to “liberalization” – as a frame of reference has turned out to be a trap for any serious comparative politics. Democratization has lost its explanatory power and theoretical value because of its over-driven and over-generalized version in global terms, and even more so in its “special” post-communist terms that has been unable to provide the conceptual framework for very diverse regions, as Lowell indicated above. All theoretical exercises that have used a common conceptual framework of this kind for the Czechia and Mongolia; or for Poland and Albania are doomed to failure because their “post-communist” character does not offer something valuable any longer to compare between these countries. The same applies to the standard analyses combining international relations and domestic approaches as “the country and its environment”-type of comparative endeavour. The global and/or post-communist comparative effort is, again, doomed to failure in ECE, since the “environment” or international factor approach as the simplest promotion of democracy analysis has produced nothing in common with the actual, really specific Europeanization process in the new member states.

The main difference between the “international” and Europeanization approaches obviously is that unlike in all other “international” cases, when even an intensive promotion of democracy leaves the assisted country for the assisting country an outsider for ever, Europeanization process, in turn, does not contain an “external” effect but a very assertive “internal” impact. The aim of the Europeanization process has been the “absorption” of that given country, i.e. turning it from outsider to insider. It unleashes an – although limited – convergence or homogenization effect through the “conditionalities” with an emerging common responsibility for a shared future. In the case of Europeanization the frame of reference is the entire EU25 system with the test of effective membership within. No doubt that the dual challenge as Europeanization and globalization has appeared for the EU member states as well, including the new ones, in which globalization can affect them mostly through the EU system as a whole.²²

Thus, the turning point for the analyses of the ECE countries came in the early 2000s, after the extension of the Europeanization concept to the accession states in the late nineties. I have elaborated three levels or dimensions of Europeanization in the new member states, namely *vertical* Europeanization as the relationship of transnational institutions with the member states and their multi-level polity; *national* Europeanization as the transformation of the domestic structures, and *horizontal* Europeanization as the intensive contact and integration of the same institutions across the EU as a whole. The detailed analysis of the Europeanization in the new member states has led to the emergence of a middle-level theory between the two extreme approaches that have been too general or too particular, global or nation-centric. Accordingly, in the ECE countries there has been a renewal of the former, abstract-ideological “Return to Europe”- type public discourse “on a higher level”, i.e. based this time on the concrete facts and processes of the Europeanization process. This new public discourse is still

somewhat vague, not yet well elaborated, but relies more on policy versus plain politics, and on the practical requirements of Europeanization versus the abstract terms, illusory dreams and pure ideological constructs of democratization. This discourse represents the modest success of Europeanization in the ECE discussions, including this time the analysis of social and territorial actors as well.

Nowadays American political scientists as global travellers and ambitious comparativists have much less interests in the ECE developments than they had some years ago. Instead, the EU policy experts and the political elites of the EU former member states have recently watched more carefully the behaviour of the new member states. The crux of the matter is that “the new members have not yet created the conditions for long-term sustainable growth (...) (although) the catch-up potential of the new members is sizable” (Csaba, 2004: 344). Consequently, the future of the EU25 depends to a great extent also on the catching-up process of the new member states that can be formulated in the terms of creating their EU capacity. This new situation necessitates, however, *the priority of social consolidation with a perspective of the qualitative catching up in the spirit of the Lisbon Strategy*. Thus, in the ECE efforts for Europeanization a clear distinction has to be made between the present, post-accession period and the future take-off period.²³

Comparative enlargement policy. The crisis-prone situation in the EU25 necessitates the elaboration of “comparative enlargement policy” focusing on those three cases where the catching-up process has been generated. Obviously, these are the cases of Southern Europe (SE), (East) Central Europe (ECE) and the South-Eastern Europe (Balkans). In the first case (SE) the EFP was pursued in a bilateral world and there was mass economic assistance by the EU in order to consolidate their economies and polities without strong conditionalities. In the second case (ECE) the EFP worked in a globalizing, unilateral world and instead of mass economic assistance to the new members the FDI played the major role. Strong conditionalities were imposed upon and met by the countries concerned but the consolidation proper in the accession period was very protracted and painful, without reaching a real social consolidation so far, even in the post-accession period. In the third case (Balkans) – to that extent it can be considered as one “wave”, to be discussed later – the EFP has taken the special form with the EU commitment for the full membership of this region. The ENP has produced for the first time the EU as a real global player with clear regional preferences. The “Balkan saga” has shown the strength of the EU as a “gentle” global actor with its large neighbourhood and at the same time the limits of the EU absorption capacity. The preconditions for military, economic and political stabilization as well as the strong conditionalities imposed upon the Balkan countries have created both encouragement with the full membership and resistance against the “foreign rule”. The ongoing Balkan enlargement has presented both the limits of the EU absorption capacity and those of the Balkan countries’ accession capacity with a slowly tilting balance to progress and dynamism, in which confidence-building on both sides will be the decisive process.²⁴

The limits of the EU absorption capacity. As a bottom line, however, after more than 15 years one can already make a balance sheet of these transformations, outlining the general background for the further transformative policies, above all concerning the ECE and the Balkan regions in their interdependencies. The experts usually do not leave any doubt that the Balkan region – the European part of former Ottoman Empire – is “Europeanising faster than the former Soviet Union.” (Emerson and Noutcheva, 2004: 10, see their detailed analysis 11-15). This distinction between the inner and outer EU periphery leads to the bifurcation of the EU neighbourhood policy, since in the inner Balkan periphery there has been an intensive treatment with an accession perspective and in the outer EE periphery without it. The final question is indeed, that if “the EU sets out in principle to extend its gravitational field in favour of democracy and human rights, but without the incentive of accession perspectives it seems most uncertain whether this can work. This reluctance to extend the perspectives for EU enlargement is driven by the concern that the EU itself would become ungovernable, which would destroy the magnetism of its field of gravity.” (Emerson and Noutcheva, 2004: 22).

The limits of the enlargement can be noticed from the two sides of governability and “financiability”. It is the viability and efficiency of the extended institutional structure on one side and the availability of the resources meant for the new members’ full integration on the other. This problem has usually been treated as the absorption capacity of the EU. The absorption capacity of the EU was raised first in June 1993 when the three Copenhagen criteria were formulated. Absorption capacity was added as the fourth precondition of accession as early as in 1993, indicating that also the EU had to be ready for accession. Later it was specified mainly as an institutional precondition that has been created by the Amsterdam and Nice Treaties but it appeared drastically as the limit of “financiability” in the so called Berlin ceiling. Namely the costs of the Eastern enlargement had to be fitted into the 2000-2006 budget agreed upon at the Berlin Summit in March 1999 that led in fact to a “cheap enlargement”. The Eastern enlargement has been managed rather well but it is not by chance that the problem of the EU absorption capacity has

come to the fore more and more in the EU25. At the European Council meeting in June 2006 there were heated debates on the topic whether this fourth criterion has to be emphasized more as the main precondition for the entry for the virtual member states. The Eastern enlargement has generated debates on “Where does Europe end?” and on the experiences of the series of enlargements.

EU as a global actor. In 2003 a new discussion began on “Europe’s new role in a globalized world” and by the end of this year the European Council endorsed the new global policy “A Secure Europe in a Better World” (December 2003) that was advocated an international order based on “effective multilateralism”. EU is committed to strengthening the international community by establishing and fostering effective international institutions and a rule-based international order (Flechtner, 2005: 8). This meant proactive foreign policy as addressing the threats, including regional crisis management and promotion of democracy. Altogether, these globalization-regionalization processes in the spirit of global democratization have also changed the meaning and functions of foreign policy beyond recognition. For this new type of the EU foreign policy in the global age I have introduced the term *transformative linkage politics*. European Foreign Policy (EFP) has been pioneering in this transformation, although it has not yet been completely reflected even in the most recent analyses. The EFP literature may be classified as (1) “traditional” (based on the separation of foreign and domestic policy, on the priority of transatlantic relations and on that of the defence and security policy, see Hazel Smith, 2002), (2) “partly penetrated” by opening up towards enlargement and JHA as a new kind of security policy (Karen Smith, 2003; Carlsnaes et al, 2004; Dannreuther, 2004) and (3) “linkage oriented” (Michael Smith, 2004; Tonra and Christiansen, 2004; and Dimitrova and Pridham, 2004). The general trend, however, is the penetration of the linkage politics paradigm to the international relations theory as Dimitrova and Pridham note: “Among the themes highlighted in the recent literature, there are democracy promotion’s priority among foreign policy concerns, the growing acceptance of the idea of international involvement in the internal affairs of sovereign states as well as the proliferation of instruments and the predominant focus on outcomes rather than processes” (2004: 91).

Broad range of the EFP. The EFP has to be distinguished from the foreign policy of its member states, which needs a separate treatment and can be captured by different, more traditional categories, first of all in the case of the Big Three (B3 as Germany, France and the UK). In fact, the EU as a polity has developed several kinds of “foreign policy” hence the EU parlance has used the term “external” instead of foreign policy. The backbone of the EFP has always been the external trade policy that has been communitarized and it is beyond our interest in this book. The foreign policy proper has to be distinguished according its main profiles, namely the EFP dealing with the entire world may be called “international policy” and the EFP dealing with the larger EU environment as “neighbourhood policy”. I consider these two directions first of all as analytical devices and not always completely separable foreign policy lines but the analytical separation has become more and more important as the two policy lines themselves have become more and more separated, although not completely divided. Initially, the “neighbourhood” policy was less important and the “international” policy more important, since before the Maastricht Treaty the EFP hardly existed at all. The priority of “international” policy began to weaken in the sixties and by the early seventies (1973) when the first enlargement took place neighbourhood policy became more and more important. With the enlargements, for instance, the British-French and the British-German – or the Portuguese and Greek - relations were not foreign policy any longer but they became “domestic” policy.²⁵

Both the “neighbourhood” and the “international” EFP have two dimensions. Neighbourhood policy as an instrument of foreign policy took step by step the form of enlargement, reaching its peak in the Eastern enlargement (to be followed by Bulgaria, Romania and Croatia as well). Parallel with enlargement, neighbourhood policy has also been more and more established in its narrower meaning as partnership policy. The first clear case of this neighbourhood policy proper was the contact with non-European Mediterranean (Med), North African neighbours. There the neighbourhood policy took the form of “association policy” widened into the complex and coherent Barcelona process. Since then partnership has also been the main form of the neighbourhood policy in the EE in its Partnership and Cooperation Agreement varieties. In the same way, the EU’s “international” - or later global - policy was a complex foreign policy has bifurcated into the foreign policy line focussing on major states – above all as transatlantic policy towards the US – on one hand, and development policy towards the less developed part of the world - originating mostly in the colonial past of the EU member states - on the other. Altogether, we have these four meanings of the EFP, namely concerning the EU’s environment one can distinguish “enlargement policy” and “neighbourhood policy” and concerning its international policy “transatlantic policy” and “developmental” or “global policy” towards the rest of the world.²⁶

Neighbourhood Policy for the future EFP. Thus, I suggest that the enlargement has been the classical type of transformative linkage politics as the main line of the EU foreign policy until the Eastern

enlargement. This term of transformative linkage politics has to be introduced just for the understanding the substance of the EU foreign policy or global behaviour as a special type of democracy promotion. However, with the EU25(28) the neighbourhood policy as enlargement – taking the neighbours as full members – has already shown its limits. Therefore, the Eastern enlargement has been a very important turning point in the EU foreign policy, since afterwards enlargement has ceased to be the main foreign policy line. I try to point out later that with the EU28 the EU enters the “post-enlargement world”. Neighbourhood policy has turned out to be neighbourhood policy indeed, formulated initially in the term of Wider Europe then European Neighbourhood Policy. This new kind of transformative linkage politics does not necessarily include the enlargement dimension but seeks long term partnership agreements and strategic alliance with the neighbours. What is more, the new neighbourhood policy has also transformed its “international” policy, since the EU has also formulated its global role and mission through the structured relationships with its large neighbourhood around its borders (embracing almost one billion people) organizing with these countries special regional partnership regimes as the Med, Balkan and East European policies.

Along these lines, this study elaborates the contrast and divergences between the EU and US foreign policies as the two main tendencies of transformative linkage politics. The European and American models of promotion of democracy have been increasingly competing on the world scene, and their competition has been extended even over the new EU members. However, in my view, there is no tension between “the old and new Europe” as the American experts claim following the terms of Secretary of Defense Donald Rumsfeld coined in February 2003 after the start of the Iraq war. This study tries to reveal that this conflict between the old and future members in the early 2003 came mostly from the lack of the clear European standpoint caused by the split inside the EU15 concerning the Iraq war. Understandably, it was also generated by the lack of experience of the acceding states in the EU foreign policy cooperation. It is sure, however, that the new member states would assist at the creation of a common European foreign policy line, that is they will be “Europeanized” in this respect as well. As Heather Grabbe summarizes her view on the issue, “In short, the European Union’s new members will behave like the old members.”²⁷

The traditional and new concepts of the “post-enlargement world”

“Failure” in traditional, “success” in new foreign policy. In the first decade of the 21st century the EU has entered a “post-enlargement world” and this fact determines its foreign policy. As it has been mentioned in the introductory part of this chapter, the EFP approaches may be classified as traditional or linkage oriented according to the realization of the above mentioned turning point. In a very traditional approach Simon Hix argues in his 2005 book that the EU pursues two main types of policy towards the rest of the world: through trade agreements and development and humanitarian aid on one side, and foreign and security policy on the other. This traditionalist view neglects completely the transformative linkage politics as the main line of foreign policy. Ironically, this statement may be true to some extent after the Eastern enlargement, if one considers that the process of enlargement has come to an end with the EU28 (if one disregards the West Balkans) and after having completed this great historical project, only the above indicated two kinds of policies have remained. Nevertheless, until the mid-2000s transformative linkage politics has been very important, certainly more important than “international” policy. Even if the emphasis has been put on trade policy – the EU being the world’s largest trader – yet enlargement policy is the prime mover behind the increasing volume of trade policy, since it is the enlarging EU that has become the world’s largest trader. Hix explains the “dichotomy” between the really common commercial policy and the much less common – “international” - foreign policy with the usual reference to the high politics – deep historical and cultural roots of the member states’ foreign policy – and welcomes the EU as a “soft power”. According to Hix, the liberals and the constructivists are right because “in the realities of post Cold War world the ‘soft power’ that the EU projects through its trade, aid, human rights, crisis management and peace-keeping policies may turn out to be just as influential in shaping the preferences of the EU member states and the destiny of the world as the more obvious ‘hard’ military power of the US” (Hix, 2005: 405).²⁸

The soft power image of the EU itself has gone beyond the traditional international relations theory and the above argument proves that in the globalising world order the EU has not “failed” in the terms of traditional foreign policy, just to the contrary, it “excelled” in the terms of the new international relations theory. Both qualitatively and quantitatively the enlarged EU has “turned out”, indeed, to be a real global player by transforming its foreign policy with its neighbours into “domestic” policy with its members. This is not denying the significance of analysing the emergence of CFSP-ESDP in a classical foreign policy conceptual framework. It is simply pointing out that the EU excellence as soft power has

been based on the success of its transformative foreign policy that gives the credibility of its global policy in the spirit of coherence and political conditionality. The “external political power” of the EU can be demonstrated globally in the case of the EU-Mexico Agreement, in which the EU economic relations have played a decisive role in the “evolutive” clauses to cover political dialogue, democracy and human rights (Szymanski and Smith, 2005).

The so called hard core of traditional foreign policy is “security”. Many analysts still discuss EU foreign policy from the side of its capacity in the classical realist terms of security and defence. They usually conclude that, in fact, there is no European foreign policy, and if there is any, it is inferior to that of the United States, or to that of its member states, since it has low capacity for policy implementation. No doubt that the EU has indeed been “inferior” to the US in its military capacity but the real question is whether the EU should develop it to reach parity with the US. In the nineties, as I discuss below, the EU had to turn to the US for military assistance in the Yugoslav crisis. In my understanding, however, the West Balkans was the very last case when the EU had to face such a conflict, since the new conflicts of the 21st century are of different nature. Thus, it would be a blind alley for the EU to compete with the US in developing military hardware or becoming subservient to the US as its companion in arranging global conflicts through warfare and/or violent means. The other alternative is instead of answering the new challenges in a 20th century way but in a new, 21st century way. For sure, in this new meaning of global policy the EU is not “inferior” to the US at all, it may be even “superior” to it.²⁹

Effective multilateralism. The standard traditionalist approach like Hazel Smith (2002) to the EFP makes a distinction among issue areas like security and defence, foreign trade, development cooperation, interregional cooperation and enlargement. From among these policy issue areas security and defence have a priority, at the same time in this regard the usual assessment of the EU’s “inferiority” has been made (“subordinate actor”), although balanced by the “superiority” of the EU’s foreign trade. The other three areas have conventionally be treated as equally less important, with a distinction between development cooperation and interregional cooperation, that is distinguishing between assisting the less developed countries and cooperating with groups/regional organizations of states. This distinction is rather meaningless even legally, since the EU has always organized its assistance programmes through general arrangements as “effective multilateralism” (bringing together 77 African, Caribbean and Pacific states in the series of the Yaoundé, Lomé and Cotonou Conventions) as groups of states. It is true that since the Maastricht Treaty the emphasis has been on conditionality in EU development policy but, again, the same has been true on its cooperation with “groups of states”, for instance in the Barcelona process. Finally, the conditionality policy has also covered enlargement policy, hence this three-fold distinction does not work even in this respect, as Hazel Smith’ own remark confirms according to which to EU’s assistance to the “new Europe” was already bigger than that to the rest of the world (2002: 14) that clearly indicated a turning point in the Post-Cold War World. By the way, the term “new Europe” in his understanding is a large area covering Northern Europe, Central Europe, South Eastern Europe (Balkans), Eastern Europe and three states of the Mediterranean Europe (Turkey, Cyprus and Malta).

“Eternal East”? In this thesis all the contradictions of the undifferentiated approach to the “East” come to the surface. There has been much confusion in the terminology of the “post-communist” countries, originating usually from the lack of its regional differentiation. The term Central and Eastern Europe (CEE) has become quite widespread, although sometimes confused with the term of East Central Europe (ECE) covering just its westernmost part that has been integrated to the EU. Any common treatment of this large area would lead to invalid generalizations by putting for instance the Czechia and Belarus, or Poland and Macedonia on the same common denominator. Yet, this is a common practice. Hazel Smith has introduced the term of “East and Central European states” using the ECE as its abbreviation to increase the confusion. He makes a series of statements on “all” East and Central European states absolutely invalid as assisting “all” these states through the Phare programme, and in the same way mentions the “ECE states” concerning the Europe agreements with the EU (Hazel Smith, 2002: 246-248, 252). It is important to discuss this terminological confusion here because this is rather characteristic in the Western thinking, including the EFP literature. This confusion clearly indicates that although the real ECE states have been integrated into the EU as full members, this integration has not yet been completed in the Western thinking that has been most disturbing in the special literature on the EU’s foreign policy. There is a conceptual confusion behind the terminological confusion, the “eternal truth” that “East is east” when using the inflated term of “post-communist countries”. This statement relies on the false assumption that Czechia and Mongolia are equally post-communist. Thus, this “eternal truth” reflects the ideology of Cold War when geographical terms gained political meaning, hence “East” meant the enemy’s side, and many monographs like that of Hazel Smith still carries the Cold War thinking.³⁰

In the traditionalist view Hazel Smith declares that “The foreign policy agenda of the Union has been surprisingly unaffected by changes to its membership. Perhaps the greatest, though probably least publicised, effect was the impact of Britain’s membership”. This statement is bordering on sheer absurdity and witnesses his Anglo-Saxon bias, although in the following text she weakens the arguments by mentioning the cases of Spain and Portugal bringing in “a more Latin American slant” etc, but finally she concludes that still these changes “have not proved significant for overall foreign policy alignments” in the EU (2002: 28). Just to the contrary, the EU as a whole has been “re-defined” with all enlargements, inside and outside, also in its foreign policy, given the geographical locations and the entire complexity of traditional cultural-ethnic-economic-political relations of the new members. As Karen Smith summarizes, “For example, the UK, Portugal and Spain wanted to incorporate relations with their former colonies; the Scandinavian member states have pressed for attention to be paid to the ‘northern dimension’, the Baltic states and Russia.” (2003: 7). If one focuses on the transatlantic relations and on the defence and security policy exclusively that can lead to the degradation of these changes following the enlargements but their neglect or elimination is impossible. With all enlargements the EU has basically changed its trade capacity and orientation, and its third pillar (JHA) policies as well. In fact, the real task for an EFP analysis is the opposite, namely to point out these radical changes in the EFP from enlargement to enlargement, leading finally to the ENP and to the present burning issue of the West Balkans.

Post-enlargement world. In spite of the conceptual and terminological confusion, represented above by Hazel Smith’s book but occurring at least partly in many other publications, there have been some tendencies in the recent literature indicating a more differentiated regional approach and the current changes on the “map of Europe”, altogether towards the EU’s transformative linkage politics. With all of his traditionalist approach, also Hazel Smith observes the three main transformations in the EFP: (1) the shift of interest from the global policy in general to the area that he has been called “new Europe” in particular, (2) the lost dominance of defence and security policy within the EFP in the favour of the conditionalities based linkage politics and (3) the emergence of a special global policy in the EU geographically centred on the wider neighbourhood. These three tendencies have penetrated into the recent literature on the EFP in various ways and not always combined with each other, i.e. not yet giving the complete account of the emerging EU’s foreign policy in the “post-enlargement world”. The post-enlargement world as a term and theory has been based on two assumptions: first, since 1957 the main thrust of the EFP has been the enlargement that has fundamentally changed the other aspects of the EFP as foreign trade, development assistance and “international” policy, with the defence and security policy losing its former significance after the Cold War. Second, this enlargement policy has been a special form of transformative linkage politics and this special form has come to an end by the Eastern enlargement in its larger meaning (EU28) but the European transformative linkage politics continues in its new forms towards the neighbours as it has been established in the European Neighbourhood Policy that has become the backbone of the special global policy of the EU.

Elaborating a much more realistic concept in her work, that may be considered the best textbook available on the EFP, Karen Smith describes the main profile of the EFP based on the three pillars of the Maastricht Treaty. By introducing the third pillar (JHA) she takes an important step toward “enlarging” the EFP and modernizing its conceptual framework, although enlargement is still a secondary issue in her understanding for the EFP despite her former book on this topic (1999). In fact, Karen Smith has analyzed the EFP in the fields of regional cooperation, human rights, democracy and good governance, conflict prevention and the fight against international crime and all these fields can be considered various aspects of promotion of democracy. She gives a good description of the institutional development of the EFP focusing on the EU as an international actor with its changing, distinctive international identity that leads her to the contradiction between the supposedly secondary issue of enlargement and the fact of drastically changed internationally identity of the EU25. Her inclination is towards the understanding of the EU as civilian superpower and this approach clashes with the lack of full realization of the EU’s transformative linkage politics. Above all it is especially in the case of Eastern enlargement as the emergence of the EU25 in its contrast with the US in the early 21st century. She argues that no “fortress Europe” has been established and she identifies the “hierarchy of partners” (2003: 56). Nevertheless, she does not realize that this special kind of Europe of “concentric circles” has emerged, with the new member states also in the centre, the Balkan states in the waiting room, the EE states as virtual members in the remote future, and finally, the Med states in the outermost circle as privileged neighbours without a perspective of membership. Karen Smith even in 2003 treats “Central and East European countries, Cyprus, Malta and Turkey” as “closest partners” of the EU in an undifferentiated way (2003: 56) that creates a conceptual trap for her, since if the acceding states and Turkey are qualified equally as the closest partners of the EU then the real meaning of transformative linkage politics has been lost, indeed.

Despite the neglect of the conceptual turning point with the Eastern enlargement, Karen Smith gives an excellent analysis of the EFP in many respects: the emergence of the EEA (European Economic Area); the regional cooperation and development assistance with the ACP states (from Yaoundé Convention in 1963 through Lomé Conventions from 1975 to the Cotonou Convention in 2000); the Mediterranean-Arab regional cooperation from the start of Euro-Arab dialogue in 1973 to the Barcelona process (November 1995); the Asian regional cooperation since the dialogue with the ASEAN countries (Association of South-East Asian Nations) in 1967 to the 1996 Asia-Europe meeting (ASEM); and finally the Latin American regional cooperation that came up in fact only after the membership of Spain and Portugal and Mercosur in 1995 became the favourite partner of the EU in 1995, but having a high-profile summit with all the Latin American countries in 1999 that signalled the EU intent finally to develop links with the continent. Beyond these continental-regions she observes the sub-continental regional organizations in Europe as well, emphasizing that the special effort and preference of the EU has always been development assistance through continental regional and sub-continental regional organizations. EU has not only promoted democracy and development in the individual countries but has pursued this policy mainly by strengthening their regional cooperation and integration. The clearest case has been the EU's neighbourhood policy, first in the ECE region supporting the V4 group and later in the West Balkans encouraging the emerging regional cooperation. I return to these European cases later but I have to note that this part of analysis has been getting close to transformative linkage politics in Karen Smith's book (2003: 80-96) being partly penetrated by these new ideas without reaching conceptual clarity and putting enlargement policy in the centre of the EFP.

"Rethinking EFP". Basically, on the foreign policy areas discussed by Karen Smith a coherent concept of transformative linkage politics could have been built, since she realizes the substantial unity of these areas by stating that the EU was guided by the principle that "there is a virtuous link between democracy, good governance and development; and between democracy, human rights and conflict prevention" (2003: 127). Although most of the book deals with these EU activities and she identifies the EU as a gentle and civilian superpower, she avoids the final conclusion of saying that promotion of democracy has become the major profile of the EU and this has determined its international identity and global role, distinguishing it from the other major actors, first of all from the US. For sure, she is aware of the turning point by the collapse of bipolar world and democratization in Central and Eastern Europe – "The transformation of Eastern Europe in 1989 raised the issue of democracy on the agenda." – and following this, the Maastricht Treaty included the objective of foreign policy as "developing and consolidating democracy and the rule of law" (2003: 127, 129). It is also very important that she adds the objective of good governance – first raised by the World Bank, coupling democracy, good governance and development – that appeared later as the EU demand for institutional or administrative capacity from the applicant states as it will be discussed in the next chapter. Thus, she introduces the major factors opening up beyond the usual triangle of democracy, rule of law and human rights towards other factors of good governance (performance of democracy) and the new meaning of "security" (JHA issues identified later as the zone of freedom, justice and security). With this complete picture she completes the merger between international relations theory and comparative democratizations but, unlike many other authors, without a reference to it, hence remaining at the level of segmented dimensions and not giving a general conceptual framework.

Despite of this weakness, she determines correctly the distinctive international identity of the EU or the uniqueness of its international position by stating that this is not in its objectives but in its instruments resulting in fact in the definition of transformative linkage politics: "So if the choice of these foreign policy objectives does not greatly distinguish the EU from other international actors, is the way in which it pursues them more unique?" Her answer is that "many policy instruments that the EU uses are distinctive: legal agreements with other actors, support for international agreements and conventions, institutionalized dialogue, the conventional promise of EU membership, support for NGOs." Thus, "the EU's preferred policy instruments also distinguish it from other international actors, notably the US. (...) To sum up then, the EU may not be so unique in its choice of foreign policy objectives, but the way it pursues them does distinguish it from other international actors who are pursuing similar objectives." (Karen Smith, 2003: 198-199). Karen Smith represents a much more adequate approach to enlargement in a paper co-authored with Helene Sjursen: "Defining enlargement as a form of foreign policy is not entirely uncontroversial, although it is hardly novel. (...) In fact, the current enlargement process is influenced by explicitly political objectives that aim to reshape political order in Europe." (Sjursen and Smith, 2004: 126-127). This is a manifest demonstration for the need of the new understanding of the EFP, and Walter Carlsnes has argued in the same way in its Introduction: "The growth of this complex and multilayered European foreign policy system represents not only a novelty but – as a direct consequence of this – also poses a challenge to conventional foreign policy analysis." (2004: 1).

However, the outlines of a coherent theory of the EFP have appeared in an edited volume, *Rethinking European Union foreign policy* (2004) edited by Ben Tonra and Thomas Christiansen. For the editors the EU's foreign policy is an "ongoing puzzle", since the end of the Cold War, the rise of new security concerns, the emergence of the unipolar world, the implications of the Eastern enlargement and the instability in the Balkans have compelled the EU to make greater sides at speaking with a single voice. EU foreign policy is just more than CFSP and its communitarization process, since it involves the totality of the EU's external relations. Thus, the editors want to suggest ways of reconceptualising the external relations of the EU as foreign policy by repositioning it in the discipline of international relations (Tonra and Christiansen, 2004: 2). Some authors in the volume even claim that the EFP remains at the "pre-theoretical stage" (White, 2004: 61).

Thus, this volume demonstrates that the EU's foreign policy cannot be discussed under the traditional international relations theory for many reasons. First, the classical realist approach has become outdated and at least the constructivist challenge has to be taken into account. Second, the complex events within the EU and at its borders have changed the content and focus of the EFP, as getting closer to the "single voice", completing Eastern enlargement and facing the Balkan crisis management. Above all, *the former separation of external and internal has lost its meaning*, and the main problem is that integration theorist "do not pay any special attention to EU foreign policy", since they are "concerned with the internal development of the EU rather than with its external relations". (2004: 4). This is indeed the decisive new starting point for the EFP, *the merger between the internal and the external, integration theory and international relations* theory that I call *transformative linkage politics*. This involves also policy integration, which has been well known in the case of Lisbon strategy as integration of economic, social and environmental policies. Obviously the same policy integration is needed in the field of the renewed EFP between/among foreign trade, human rights, new security demands, development/regional cooperation and enlargement as promotion of democracy inside and outside.³¹

Conclusion

First attempts of outlining transformative linkage politics

Altogether, I have overviewed the four kinds of the EFP, namely neighbourhood policy becoming enlargement (IA) and partnership policy (IB), and international or global policy as transatlantic (IIA) and development policy (IIB). After this first glance at the EFP the following preliminary conclusions can be drawn:

1. *In the present, post-international period both the content and the instruments of foreign policy have completely changed and turned into transformative linkage politics, in which the West European small states were the precursors. In fact, the recent EU criticisms about the American global policy have continued and further developed the "globalist" and "civilian" argumentation of these small states from the seventies and eighties.*³²

2. *In the present global system a bipolar world has also emerged between the EU and the US as "civilian" and "military" powers. The EU and US foreign policy or the EU and US transformative linkage politics, as opposite approaches to the new world order or global governance, can also be treated as a special variety of "value war" or "clash of civilizations".*

3. *The EU has reached the limits of its extension and has entered the post-enlargement period but developed a new European Neighbourhood Policy around Europe in order to build up a rim of partners in a series of new association and/or partnership and cooperation agreements. This new neighbourhood policy gives the backbone of its global policy and performance as transformative linkage politics oriented to democratization.*

4. *Consequently, the EU25 has to "reinvent" its foreign policy as a long-term strategy for the first decades of the 21st century and elaborate it in this new "bipolar" world. It has to embrace all the three pillars. Namely concerning the first pillar, the EU foreign policy covers its foreign economic policy, including WTO and global economic governance. Second, the CFSP giving the classical field of foreign policy has been renewed with the common EU efforts in many areas, including the establishment of the common diplomatic service. Third, foreign policy extends more and more also to the JHA, which has been dealt with by the Tampere (1999) and The Hague (2004) programmes and has also come to the fore in the relationship with the ENP countries. Certainly, for the EU25 its communitarized "domestic" policies have turned out to be much more important "foreign" policies than they were for the EU15 some years ago.*

5. *This complex, "enlarged" foreign policy consists of four kinds of actions and instruments. In addition to the above discussed transatlantic policy (IIA) and "development policy" (IIB), the EU foreign policy will be directed towards the "ring of friends" (Romano Prodi) in its largest neighbourhood (IB). It means, first,*

completing the enlargement in the next decades with the West Balkans but without Turkey, as also distinguishing between the EU32-33 (the new Enlarged Europe) and the rest of Europe (the new Wider Europe). In such a way enlargement is still high on the agenda for three states (Bulgaria, Romania and Croatia) in the near future but enlargement policy (IA) in the longer term turns towards the West Balkans. Second, there is a need for elaborating the European Neighbourhood Policy around the EU25 at its Southern rim through the new generation of Association Treaties and at its Eastern borders gradually through several types of Partnership and Cooperation Agreements, in both cases in a special regional framework.

6. Initiating an active global policy in the spirit of the Lisbon Strategy based on the values of Negotiating Europe (instead of using coercion in international affairs), Multicultural Europe (with deep empathy for other cultures) and Social Europe (the European social model with solidarity values).³³

Against this background, the author has concentrated on the “problematization” of deepening and widening in the EU25 (28). He analyses the enlargement as EU foreign policy instrument in the conceptual framework of the transformative linkage politics. This research has a Central European small country focus and tries to discover the small states perspective in world and European politics. This effort is completely in the line with the changes provoked by the current transformative linkage politics where the new member states until now have been only at the receiving end but now they turn towards the Balkan region as active players of transformative linkage politics.

The book as a whole – of which you may read here the first chapter – has been structured in three parts, first analysing the creative crisis in the emerging EU25, second opening up to the detailed analysis of the ECE countries, and third concluding with the future perspectives of deepening and widening. After the first chapter focusing on the EU “continental regionalization” in the spirit of globalization cum regionalization, the second chapter deals with the creative crisis in East and West. The third chapter treats the sub-continental regionalization in the EU, including the re-emergence of Central Europe. It was the biggest victim of the Cold War and the main focus of transformative linkage politics that by now has re-organized itself and as the fastest growing EU region and it can be the successful model case of transformative linkage politics. The fourth chapter turns towards the role seeking of the new member states in the EU that has its main obstacle in their low state and social capacity. The capacity-building, however, leads to the integration of the internal structures as a deep socio-economic integration of Central Europe to the Lisbon Strategy as the main precondition for its catch-up with the rest of the EU but also a major test for its multi-level democracy. The fifth chapter concentrates on the analysis of the political transformations of the ECE states in a wider perspective of the deep impact of the Eastern enlargement on the political processes in all member states. In order to understand these political processes deeper, the sixth chapter discovers the identity crisis in the former member states and the cultural politics in the new member states. The seventh chapter takes the inter-regional Central European and Balkan relationships into account, regarding the West Balkans as the only case of the EU commitment for the future enlargement in the long term and at the same time nowadays the region of the most active EU engagement for transformative linkage politics. Finally, for a conclusion in the eighth chapter the book presents the EU25 foreign policy perspectives for the 21st century, including the re-invented Central European region as the most dynamic part of the EU facing a common future in the spirit of the Lisbon Strategy.

NOTES:

¹ Let me note here that, in general, I quote shorter newspaper publications only in the footnotes and I enlist only the books and journal papers in the *References*.

² It is more or less clear that only these two actors, the EU and US have played the role of the “gravity” centres for democratization, Japan has no such ambition and China has not acted in this direction (Emerson-Noutcheva, 2004: 2-4).

³ There has been a growing body of literature focusing on the transformative linkage politics approach but there are still some recent books not taking account this dimension. For instance Karen Smith has described in her book (2004, first edition in 1999) the EU foreign policy towards the new member states without taking account the transformative linkage politics, as the Eastern enlargement has remained quite marginal in her second book (2003) on the EU foreign policy as well. The two recently edited volumes (Carlsnaes et al, 2004 and Dannreuther, 2004) are somewhere in the half-way, or are partly penetrated with the linkage paradigm, some chapters in these volumes – as indicated above – are however written in the spirit of linkage politics (e.g. Michael Smith, 2004 and Missiroli, 2004).

⁴ Robert Keohane’s presidential address to the American Political Science Association in 2000 was entitled “Governance in a Partially Globalized World”. Finn Laursen notes also that governance in the

nineties was increasing used in the EU studies and the emphasis was usually put on networks (2003: 290).

⁵ In fact, the Laeken Declaration contained a statement reflecting the common standpoint of the international relations research on the “globalised, yet also highly fragmented world” and the Convention confirmed the statement that the common goal is “to defend and promote the Union’s values in the wider world” and “to promote a ring of well governed countries” around the EU (Norman, 2003: 110-111).

⁶ Transformative linkage politics as the main foreign policy instrument has been deeply intertwined with the domestic or internal democratization in the EU. This unity of internal democratization and external promotion of democracy goes through this study, not just as “national” or EU level democracy but also as “sub-national” (Loughlin, 2004) or multi-level (Bache and Flinders, 2004) democracy, or as new borders for a changing Europe (Anderson et al, 2003). Bache and Flinders in fact quote Andrew Gamble with the terms of unity and fragmentation, or with the James Rosenau’s term of “fraggementation”. Let me note here that, in general, in this study I quote shorter publications only in the footnotes and I enlist only the books and papers in the *References*.

⁷ *Towards a renewed Transatlantic Community*, European Policy Centre, IDEA 6, February 2005, IDEAS Factory Europe (www.theepc.net). Stefanie Flechtner claims that “The European rift over Iraq has become a catalyst for reform and reorientation of the CFSP.” (Flechtner, 2005: 1)

⁸ See Fraser Cameron „Where Does Europe End?” (4 May 2004) published some days after the entry of the EU10 (www.theepc.net). Heisbourg has noted that the EU has made a considerable contribution to the international security through official development aid that stands close to three times to the US level, but Europe spends for defence only forty percent of the US defence budget (Heisbourg, 2004: 124-125).

⁹ I will return to the recent Freedom House Report and to the US theory later in chapter 7, here I only indicate their basic ideological stance as an EU and US contrast.

¹⁰ Alexander Cooley gives here a rather detailed analysis of the impact of the various external actors that I do not reproduce here but I would like to note that I would be indeed high time to make an objective evaluation of their real roles after so many years, since the usual journalistic evaluations have given a polarized picture, some have described their roles in rosy colours and some others in very dark colours, e.g. on the WB or IMF.

¹¹ See Larry Diamond, “Is the Third Wave Over?”, *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 3 and Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 2.

¹² In the US there has been a large literature on promotion of democracy based on “technicalities” of assistance to parties and other actors, Thomas Carothers book, *Aiding Democracy Abroad* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1999) can be considered as the basic work. These technicalities have been used in the promotion of the Serbian, Ukrainian and Georgian opposition forces with great success in the 2000s, and they have also been successful to some extent in Central Asia. It is doubtful however that these cases may be called real democratizations. They have been in fact socio-political ways and means overthrowing unpopular authoritarian regimes and have been leading to semi-democratic and pro-Western regimes as a fight between Russia and US for the sphere of influence in the “marginal” areas.

¹³ I describe this model based on the papers of Michael Emerson and Gergana Noutcheva “Europeanisation as a Gravity Model of Democratization” and Michael Emerson “European Neighbourhood Policy: Strategy or Placebo?”, CEPS Working Document 214 and 215, November 2004 (www.ceps.be). These papers have also discussed the transition paradigm, mentioned above. This CEPS Working Document series deals with the Med region (No. 220, March 2005) as well, and devotes special attention to the Nordic regions (No. 218, February 2005, Marius Vahl: Models for the European Neighbourhood Policy: The European Economic Area and the Northern Dimension).

¹⁴ One has to add that they have counted Turkey as belonging to the first group, which is doubtful. It is very instructive how they have described the US case: “By comparison we may consider the Americas, where the US plays the role of regional centre of gravity, and is relatively open for the movement of the Latin American peoples. (...) The US and its Latin American partners have never contemplated European-style integration. (...) The US in the Americas is thus an intermediate case of the gravity model at work, with mixed results. (...) the gravity model could not really work in Latin America” (Emerson and Noutcheva, 2004: 3,21).

¹⁵ In fact, the authors do that job under the heading of Europeanization. Given the fact that the gravity model has been just an incomplete case in US, they could have said at the very beginning that the gravity model is just another name for the Europeanization model: “States affected by the process do not have the institutional means to co-determine decisions of the EU that affect them. In this context Europeanisation takes on the aspect of an EU foreign policy instrument.” (Emerson and Noutcheva, 2004: 5).

¹⁶ The efforts of Schmitz belong to the tendency a social constructivism, interpreted by Henrik Larsen as follows: “A central point in social constructivism as it is broadly used across disciplines is that the social world is only accessible to us via our ways of categorising it. Our knowledge about the social world is not a mirror image of the world, but a product of our ways of categorising it.” (Larsen, 2004: 63-64).

¹⁷ There has been a large literature on the INGOs, including their “legitimacy deficit”, which has not been mentioned by Schmitz, see Collingwood and Logister (2005), and Etzioni (2005).

¹⁸ On the Fourth Wave see also Doorenspleet (2005) focusing on the years between 1989 and 2001. It is questionable, whether the Fifth Wave would be supported through the next wave of the EU enlargement. Commenting on the present EU situation “Ratify the Constitution – Strengthen EU Democracy” three leading EU analysts – Giovanni Grevi, John Palmer and Guillaume Durand – confirm: “Attracting new members is hardly a problem. Adapting to the rules and practices of the EU institutions is the real challenge for the future. (...) the new European Neighbourhood Policy is an important first step toward building far-reaching strategic partnerships (...) At the same time, it should be made clear that the destiny of these countries is not EU membership, but a close partnership with the Union of a mutually beneficial nature.” (EPC Issue Paper 30, 27.04.2005, p.4, www.theepc.net).

¹⁹ An earlier, abbreviated version of this chapter as a conference paper has been published in Roberto Di Quirico (ed.) *Europeanization and Democratization* (2005) volume. I analyze here the Lisbon Strategy only from the prospects of the qualitative catching up process of the ECE states.

²⁰ László Csaba has described the economic side as “a strange situation, characterised by an overall lack of preparedness as well as misperceptions, applying to professional analysts and public alike”, in which there was an “underestimation of the time needed for evolution and internalisation of newly introduced institutions”, adding that “The SLIP agenda – stabilisation, liberalisation and privatisation – followed by institution-building has become the common features of any economy successfully moving from plan to market.”, (Csaba, 2004: 332, 333,336). In his recent book (Csaba, 2005) he has pointed out that the term of post-communist is meaningless for analysis, since there are three groups, the ECE, Balkan and CIS states.

²¹ The transitology literature culminated in the late nineties and was transformed into a much weaker consolidology literature but most Western authors involved in this theoretical exercise did not continue their activities on the democratization of Central and Eastern Europe at all in the early 2000s. The German “Transformationsforschung” or “Transitionstudien” may be a notable exception from the conventional Western research, since the German experts, unlike the Anglo-Saxon mainstream, “were nowhere to go”. They cannot avoid dealing with the transition in East Germany and therefore they have produced country-specific and/or region-specific analyses (see e.g. Wiesenthal, 2001) and comprehensive concepts like the five-volume series on systemic change (Systemwechsel, Opladen: Leske+Budrich, 1996-2000) edited by Wolfgang Merkel.

²² There was a representative conference with the leading experts of democratization theory on 10-11 December 2004 in Wissenschaftszentrum Berlin, organized by Wolfgang Merkel. I have to mention here, that democratic consolidation theory, as it was pointed out at the conference, was closely connected with the democratization cum accession of the Mediterranean states, first of all of Spain. The participants of the conference have also made some efforts for a global democratization approach as it can be seen from their preparatory publications (Dimitrova and Pridham, 2004; Morlino, 2004; Merkel, 2004; and Schneider and Schmitter, 2004) but their focus has been on Europeanization cum democratization.

²³ This is the current discussion to which I have contributed with my latest papers (Ágh, 2004a, 2004b and 2004c). The last chapter of my 2005 book, “The Eastern Enlargement and the Future of the EU25: A Voice from Central Europe on Cohesion Policy” deals with this issue in great detail by describing four scenarios for the future EU25. The notable exceptions dealing with the analysis of social actors and social consolidation are e.g. the books of Cox and Mason, 1999 and Cook et al, 1999.

²⁴ The Balkan countries have common historical traditions and have to elaborate regional cooperation but the problems of the acceding states – Bulgaria and Romania – of course differ a lot from those in the West Balkans. Let me note here briefly that the official website of the EU follows these structural changes in the EFP with some delay as “The European Union in the World” shows.

²⁵ I emphasize from the very beginning that it is about the EU foreign policy and not that of its member states, since these two topics are of very different nature. See the same remark in Hazel Smith, 2002: 31. As Knud Erik Joergensen notes, in the EU15 there were 105 versions of bilateral relations among the member states (2004: 19), by the same account now in the EU25 there are 300 versions of bilateral “internal foreign relations”. Therefore one has to distinguish the EFP from the Europeanization of the member states’ foreign policy (Michael Smith, 2004: 76). At the same time, as Tallberg (2003) argues, European governance needs also in this field a chain of Principal-Supervisor-Agent for action, i.e. an enhanced role of the supranational institutions like the European Commission and the European Court of Justice.

²⁶ I outline in this first part the main analytical devices and indicate the main regions to be discussed later. On the transatlantic issues see Andrews, 2005 and Wohlforth, 2004. I will use in all chapters of this study the following abbreviations: ECE for East Central Europe, CE for Central Europe, EE for Eastern Europe and Med for the Mediterranean region or Euromed for the Barcelona process. I indicate here that the transformative linkage politics as a foreign policy instrument has meant in the EU inventing special types of foreign policy instruments in the above mentioned relationships. I do not analyze in this paper the main foreign policy instrument on development policy (Yaoundé (1963) – Lomé (1975) - Cotonou (2000) Agreements) but I will analyze the traditional type association treaties, and the new inventions: SAP (stabilization and association pact) for the West Balkans, CAP (cooperation and association pact) for EE and the new version of association treaties for Med.

²⁷ See Heather Grabbe's articles „Is an old versus new European Divide replacing East against West?“ (CER Bulletin, Issue 28, February/March 2003) and „Europe's power of attraction“ (The Wall Street Journal, 24 April 2003). However, Stefanie Flechtner (2005: 11) describes the new geopolitical situation. „Through enlargement the external borders of the EU will be moved about 500 kms eastwards. Economically and politically unstable countries and regions such as Ukraine, Belarus and the Balkans will become the EU's immediate neighbours.“ Therefore, she argues that „EU enlargement means that (...) also the politically strategic issue of arriving at a European foreign and security policy which both respects the interests and requirements of the new Member States and also takes into account the new geopolitical situation of the extended EU.“

²⁸ Many Western authors think that we are already in a post-enlargement world. Some of them consider it positively as having the size and capacity to compete with the US, some others negatively by stating that the EU has overstretched by the Eastern enlargement and has become weaker. According to an extreme view, the Eastern enlargement has been managed by the US in order to weaken the EU. See the discussion in Veit, 2005: 130-136.

²⁹ There have been some attempts to solve the problem of the widening meaning of security by summarizing all the new issues of the 21st century in the term of security, i.e. by overstressing the term of security (see Beier and Arnold, 2005).

³⁰ Actually, according to the Introduction, the book of Hazel Smith was mostly written in the US and it mirrors indeed an American type of thinking. It appears also in the fact that the security policy is the most important issue area for the author, so he discusses at length the stabilization of „Eastern and Central Europe“ as the Balladur Plan (1993, named after the then French prime minister Edouard Balladur) concluding in a Stability Pact (1995). In fact, again, the Stability Pact did not cover the whole area by far, its main aim was the stabilization of that much smaller area that was going to be integrated into the EU, since the EU did not want to „import“ bilateral conflicts of the would be members (Hazel Smith, 2002: 242-244).

³¹ In the same volume Knud Erik Joergensen notes that „the Eastern enlargement can be regarded as a huge foreign policy initiative significantly increasing the scope of innumerable European regimes“ (2004: 11).

³² It began in small state research two decades earlier. Not surprisingly when the smaller developed states pursued their active-transformative and/or development-oriented foreign policy in the former decades, this was only a rather marginal research field in international relations theory that was important mostly for the countries concerned. Yet, that active foreign policy that has been conducted by some smaller but developed states with high capacity has also been part of the story, since these states have influenced world system or international relations to a great extent that I will analyze later. As I have emphasized several times, small states are not of necessity weak state with low capacity, just to the contrary, some developed smaller states have high capacity and it can be also turned a big transformative capacity in the international relations.

³³ See Ágh, 2004a: 27, Karen Smith, 2003: 14-23. Helene Sjursen sees a turning point in the EU to the new security agenda in the Petersberg Declaration (1992) as advocating soft security by a Civilian Power Europe (Sjursen, 2004: 65-68, see also Monar, 1997). Winfried Veit (2005), however, warns about the US efforts to split Europe into new and old Europe and advocates the necessity of a „core Europe“ – basically Germany and France – in order to maintain the genuine European foreign policy against these efforts.

LITERATURE

- Anderson, C. and Guillory, C. (1997): "Political Institutions and Satisfaction with Democracy". *American Political Science Review*, 91(1), 66-81
- Angelov, Angel (2005): "NATO enlargement conditionality in Southeastern Europe as a model for EU democratization policy". In: Di Quirico
- Ágh, Attila (2005b): "Glorious Failure of Transitology and Humble Success of Europeanization: The ECE Countries after the First Year of Membership". In: Di Quirico (ed.)
- Ágh, Attila (2005c): "Identity crisis in the enlarged EU: "Cultural politics" and completing the EU membership in ECE". *Budapest Papers on Europeanization*, No. 28
- Ágh, Attila (2006, forthcoming): "The Europeanization of the ECE Social Democracy: The Case of HSP in an ECE context". In: Erol Kulahci (ed.) *Top-Down Europeanisation and Political Parties*, Rowman and Littlefield.
- Bache, Ian and Matthew Flinders (eds) (2004): *Multilevel Governance*, Oxford University Press.
- Cameron, Fraser (ed.) (2004): *The Future of Europe: Integration and Enlargement*. London, Routledge.
- Carlsnaes, Walter, Helene Sjursen and Brian White (eds) (2004): *Contemporary European Foreign Policy*. London, Sage.
- Carother, Thomas (2002): "The End of Transition Paradigm" *Journal of Democracy*.
- Collingwood, Vivien and Louis Logister (2005): "State of the Art: Addressing the INGO 'Legitimacy Deficit'". *Political Studies*, Vol. 3, No., April 2005
- Cox, Terry and Bob Mason (1999): *Social and Economic Transformation in East Central Europe*. Cheltenham, Edward Elgar.
- Crawford, Beverly and Arend Lijphart (eds.) (1997): *Liberalization and Leninist Legacies: Comparative Perspectives on Democratic Transitions*. University of California at Berkeley.
- Csaba, László (2004): "Transition in and towards Europe: Economic Development and EU Accession of Post-Communist States". *Zeitschrift für Staats und Eurowissenschaften*, Vol. 2, No. 3
- Csaba, László (2005): *The New Political Economy of Emerging Europe*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences.
- Dannreuther, Roland (ed.) (2004): *European Union Foreign and Security Policy*. London and New York, Routledge.
- Di Quirico, Roberto (ed.) (2005): *Europeanization and Democratization: The effects of the Europeanization process on the new member states and neighbouring countries of the enlarged Europe*. Florence, European Press Academic Publishing.
- Doorenspleet, Renske (2005): *Exploring the Structural Sources of the Fourth Wave*. Lynne Rienner Publishers.
- Emerson, Michael (2004): "European Neighbourhood Policy: Strategy or Placebo?". CEPS Working Document No. 214, November 2004 (www.ceps.be)
- Emerson, Michael and Gergana Noutcheva (2004): "Europeanisation as a Gravity Model of Democratization". CEPS Working Document No. 215, November 2004 (www.ceps.be)
- Emerson, Michael et al. (2006): *The Prospect of Deep Free Trade between the European Union and Ukraine*. Brussels, Centre for European Policy Studies (CEPS).
- Etzioni, Amitai (2005): "Affective bonds and Moral Norms: A Communitarian Approach to the Emerging Global Society". *International Politics and Society*, 3/2005
- Grabbe, Heather (2003): "Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process". In: Featherstone and Radaelli
- Grabbe, Heather (2004): "The newcomers". In: Cameron ed.
- Herr, Hansjörg and Jan Prieue (2005): "Beyond the 'Washington Consensus': Macroeconomic Policies for Development". *International Politics and Society* (Friedrich Ebert Stiftung), 2005/2

- Hoekstra, Niklaas (ed.) (2003): *Transatlantic Relations at a Crossroads*. Amsterdam, Netherlands Atlantic Association.
- Karatnycky, Adrian, Alexander Motyl and Amanda Schnetzer (eds) (2001): *Nations in Transit 2001*. New York, Freedom House.
- Larsen, Henrik (2004): "Discourse analysis in the study of European foreign policy". In: Tonra and Christiansen.
- Lowell, David (2001): "Trust and the politics of postcommunism". *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 34, No. 1, March 2001
- Magone, Jose (2003): *Regional Institutions and Governance in the European Union*. Westport, CT: Praeger.
- Norman, Peter (2003): *The Accidental Constitution: The Story of the European Convention*. Brussels, EuroComment.
- Peters, Ingo (2004): "ESDP as a Transatlantic Issue: Problems of Mutual Ambiguity". *International Studies Review*, Vol. 6, 381-401
- Schimmelfennig, Frank (2003): *The EU, NATO and the Integration of Europe*. Cambridge, Cambridge University Press
- Schmitz, Hans Peter (2004): "Domestic and Transnational Perspectives on Democratization". *International Studies Review*, Vol. 6, 403-426
- Sjursen, Helene (2004): "Security and Defence". In: Carlsnaes et al.
- Sjursen, Helene and Karen Smith (2004): "Justifying EU foreign policy: the logics underpinning EU enlargement". In: Tonra and Christiansen.
- Smith, Karen (2003): *European Union Foreign Policy in a Changing World*. Cambridge, Polity.
- Smith, Karen (2004): *The Making of EU Foreign Policy: The Case of Eastern Europe*. London, Palgrave-Macmillan.
- Smith, Michael (2004a): "Foreign Economic Policy". In: Carlsnaes et al.
- Smith, Michael (2004b): "Between Two Worlds? The European Union, the United States and World Order". *International Politics (Palgrave-Macmillan)*, Vol. 41, 95-117
- Tonra, Ben and Thomas Christiansen (2004): "The study of EU foreign policy: between international relations and European studies". In: Tonra and Christiansen.
- Tonra, Ben and Thomas Christiansen (ed.) (2004): *Rethinking European Union foreign policy*. Manchester and New York, Manchester University Press.
- Veit, Winfried (2005): "Larger, wider, weaker: Why the EU needs a 'hard core'". *International Politics and Society (Friedrich Ebert Stiftung)*, 2005/2
- Wall, Stephen (chair of the working group) (2005): *Flexibility and the future of the European Union*. London, A Federal Trust Report on flexible integration in the European Union (October 2005).
- Wallace, Helen (2003): "Contrasting Images of European Governance". In Kohler-Koch.
- Wilhelem, J. H. (2003): "The failure of the American Sovietological Profession". *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 1

Palánkai Tibor*

GAZDASÁGPOLITIKAI KOORDINÁCIÓ ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

Versenyképességi kihívások

Az EU fejlődésében az elmúlt 10-15 évben több *stratégiai kihívással* került szembe, amelyekre több-kevesebb sikerrel igyekezett megfelelő választ adni, s aminek alapján az integrációs folyamatban minőségi változások következtek be.

- A globalizáció, a globális integráció, s a globális piacokon a versenyképesség biztosítása.
- A belső integrációs folyamatok elmélyítése, az egységes piac és az EMU kialakítása.
- A kibővülés, főként keleti irányban, a taglétszám 15-ről 25-re való növekedése.

A soros elnökség kapcsán a brit Pénzügyminisztérium tanulmánya megállapítja: „az előttünk álló kihívások jelentősek maradtak:

- A globalizáció, az új technikákban elért eredmények, valamint a feltörekvő gazdaságok növekvő integrációja a globális kereskedelmi és beruházási folyamatokba Európát tartós és intenzív verseny-nyomás alá helyezik, miközben a tagországokat alkalmazkodásra, gyors alkalmazkodásra kényszerítik gazdasági növekedésük és életszínvonaluk fenntartása érdekében;
- Az előregedő lakosság miatti nagyhorderejű demográfiai kihívások, amelyek alapvető hatással vannak Európa hosszú távú növekedésére, s jelentős nyomást gyakorolnak az egész Unióban az idős korúakkal kapcsolatos közkiadások fenntarthatóságára;
- Európa és a főbb nemzetközi versenytársai közötti gazdasági teljesítmény eltérésének a növekedése, amely a gazdasági növekedésben, a foglalkoztatási rátákban, a termelékenységi színvonalakban és az életszínvonalban elmarad az amerikai gazdaságtól.” (HM Treasury, 2005: 5)

Az EU a globális világgazdaság egyik legfejlettebb övezete, korszerű gazdasági struktúrákkal és technológiákkal. Termékei és vállalatai megállják helyüket a világpiaci versenyben. Németország a világ harmadik legerősebb ipari hatalma, a második legnagyobb exportőre, innovatív, magas termelékenységű és versenyképes vállalatokkal rendelkezik. Az elmúlt évtizedben úgy volt képes integrálni a 17 millió fős, elmaradott struktúrájú NDK-t, hogy közben megmaradt a világ egyik legfejlettebb államának. Ez nem mond ellent annak, hogy sokan Németországot jelenleg Európa „beteg gazdaságának” tartják, s tipikus példája annak, hogy radikális strukturális reformok nélkül ezen aligha lehet változtatni. A termelékenység, a fejlesztések, a vállalkozói erények, a gazdaság tudásalapú jellege, a versenyképesség alapján hasonló mondható el Franciaországról, Nagy-Britanniáról, Olaszországról, sőt egyre inkább Spanyolországról is.

Az EU a globális versenyképességi nyomásnak az elmúlt évtizedben csak ellentmondásosan volt képes ellenállni. A versenyképesség az integráció-érettségnek is fontos dimenziója. Ha pontos helyzetképet akarunk adni, akkor a *versenyképességet komplex értelmezésben* szükséges elemezni:

- *technikai-strukturális* (fejlettségi színvonalak, termelékenységi szintek, K+F kiadások, csúcstechnikai szektorok helyzete, valamint az integrációs kereskedelem alakulása);
- *teljesítményi jellemzők* (gazdasági növekedés, az infláció és a foglalkoztatottság alakulása);

* Egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

- *infrastrukturális* (humán, fizikai és információs), valamint
- *intézményi és politikai*.

Azt az álláspontot osztjuk, hogy a versenyképességet *mikro- és makro-szinten* egyaránt lehet értelmezni, aminek lehetnek szub-regionális, nemzeti, vagy regionális vonatkozásai. Van tehát értelme az EU versenyképességéről beszélni.

Az integrációs törekvéseknek egyik alapvető ösztönzője kezdettől az amerikaiakkal szembeni „technológiai szakadék” áthidalása volt. A termelékenység és az egy főre eső jövedelmek tekintetében hosszabb távon az elmúlt évtizedekben az EU és az amerikai gazdaság közötti „szakadék” összeszűkült. A folyamat különösen az 1970-es évek elejéig volt erőteljes, amikor az egy főre eső jövedelmekben Európa lemaradása az 1950-es 46%-ról (az USA egy főre eső jövedelmében kifejezve) 1973-ra 67%-ra csökkent. A folyamat lassabban, bizonyos törésekkel 1990-ig folytatódott (akkorra 71%-ot ért el), de 1998-ra ismét valamelyest visszaesett (67%-ra). A munkatermelékenység évi növekedési indexe (az egy foglalkoztatottra jutó kibocsátás) 1970 és 1990 között az Európai Unió országaiban 2,4%, miközben az USA-ban csak 1,3% volt. Az index 1990 és 2000 között az Európai Unióban 1,7%-ra lassult, míg az USA-ban 1,8%-ra emelkedett. A felzárkózás tehát éppen az elmúlt évtizedben látszik megtörni.

Az utóbbi évtizedekben a globálisan érvényesülő tendenciáknak megfelelően az európai gazdaságok egyre inkább *szolgáltatás-orientálttá* váltak. A szolgáltató szektor aránya az ezredfordulóra a tagországok átlagában a hozzáadott érték vonatkozásában elérte vagy meghaladta a 2/3-os arányt, míg a feldolgozóipar aránya kevesebb, mint 1/3-ra, a mezőgazdaságé pedig kevesebb, mint 3%-ra csökkent. A harmadik évezred fordulóján elmondható, hogy *a gazdasági szerkezetek is jelentős mértékben közeledtek*, mind az Unión belül, mind a globális versenytársak vonatkozásában.

Az EU-ra vonatkozó összehasonlítások természetesen átlagok alapján történnek, ami azt jelenti, hogy a legfejlettebb EU országok esetében igazából nem lehet lemaradásról beszélni, sőt esetenként azok meghaladják az amerikai szintet. A munkatermelékenység szintje (egy munkaóra jutó GDP) 1998-ban felette volt az amerikai szintnek Hollandiában (18%-kal), Belgiumban és Olaszországban 5%-kal, s kevesebb, mint 5%-kal maradt el Franciaország esetében. Különösen jól teljesít az EU három fejlett észak-európai tagországa (Finnország, Dánia és Svédország), amelyek a komplex fejlettségi elemzések alapján nincsenek egyáltalán lemaradásban az Egyesült Államokkal szemben, de a brit, a holland és a német szint sincs érdemben hátrébb. A három skandináv ország, miközben minimális hátrányban van az USA-val szemben az információs társadalom kiépítését illetően, különösen jól teljesít a liberalizálás, a hálózati iparágak, a pénzügyi szolgáltatások, a szociális integráció és a fenntartható fejlődés tekintetében.

Oliver Blanchard, az MIT közgazdász professzora arra hívja fel a figyelmet, hogy a termelékenység és a jövedelmek növekedése eltérő összefüggést mutat Európa és Amerika vonatkozásában. „A fő oka annak, amiért nem csökkentek a jövedelem különbségek, az, hogy az idők során az európaiak a termelékenységük növekedésének egy részét inkább a szabadidejük, mint a jövedelmek bővítésére használták. Ezzel szemben, az amerikaiak továbbra is több jövedelemért gürölnék. Igazából, ki él jobban?” (The Economist, 2004, június 19. p. 76.)

Az 1990-es évektől új mozzanat *az újonnan iparosodott országok* felől jövő egyre élesebb verseny és világpiacon kihívás. Ezek alacsony bérszínvonallal és szociális kiadásokkal rendelkeznek, miközben technológiáikkal és termelékenységükkel versenyképesek és emellett agresszív marketingpolitikát folytatnak. A legnagyobb közvetlen piaci versenykihívást az EU számára Kína jelenti, gyorsan növekvő, mintegy 50 milliárd euró nagyságrendű kereskedelmi mérleghiány mellett. (Az EU-nak az Egyesült Államokkal tartós, mintegy 50 milliárd euró körüli kereskedelmi mérlegtöbblete van.) A „feljövő országok” (*emerging countries*) versenye különösen az európai jóléti állammal szemben képvisel kihívást.

Az EU versenyképességi problémái sokrétűek. Részben *műszaki-technológiai jellegűek*. A csúcstechnikai ágazatok legfontosabb termékeiben Nyugat-Európának az 1970-es évek közepétől jelentős kereskedelmi mérleghiánya és importfüggősége keletkezett. A korszerű ipar tekintetében a világkereskedelemben Nyugat-Európa teret veszített. Az *európai rosszabb teljesítmény* ugyanakkor elsősorban a *tömegtermelő szektorokat* jellemezte, miközben a *minőségi fejlesztésben a pozíciók jobbak* voltak. Több csúcstechnikai ágazatban és termékben szó sincs lemaradásról, Nyugat-Európa az Egyesült Államokat és Japánt is megelőzi. Különösen egy-egy termékben vagy termékcsoportban lehet nyugat-európai fölényről beszélni. Ilyen ágazatok közé sorolható az atomenergia-ipar, a repülőgépgyártás, a gyógyszeripar, a telekommunikációs eszközök gyártása s az úgynevezett hagyományos ágazatok közül az élelmiszer-feldolgozás, az autóipar vagy a gépgyártás számos ágazata. A kereskedelmi arányokat és a kereskedelmi mérleget a tömegtermelés viszonyai befolyásolják elsősorban.

Európa *lemaradt egyes szolgáltató ágazatok és szektorok modernizációjában*. Ez főként Amerikához képest szembetűnő. Miközben a feldolgozóipari vállalatok termelékenysége és versenyképessége megfelelő, s a szereplők ezen a területen a globális verseny miatt egyszerűen nem engedhetik meg ma-

guknak a jelentős lemaradást, a szolgáltató szektorok egy részében nem ez a helyzet. A dolog megfelel az úgynevezett kereskedelembe kerülő („*tradable*”), és a kereskedelmen kívüli („*non-tradable*”) termékek problémájának, amely utóbbiak esetében a globális verseny kényszerítő erői többnyire közvetettek, gyengébbek vagy hiányoznak. Ezek közé a „felduzzadt és agyon szabályozott” ágazatok közé olyanok sorolhatók, mint a távközlés, a légi közlekedés, vagy a bankszféra. Európa hátránya ezeken a területeken az állami tulajdon magas aránya, a túlszabályozás és a belső piacok viszonylagos zártsága.

Európa *versenyképességi problémái fő kifejezőjének a mérsékelt gazdasági növekedést és a viszonylag magas munkanélküliséget* tekintik. Európában az elmúlt húsz évben a munkanélküliség – viszonylag lassú növekedés (2-2,5%) mellett – 10% körüli szinten stabilizálódott, s abban csak az utóbbi években sikerült mérsékelt javulását elérni. Ezzel szemben az Egyesült Államokban alacsony infláció mellett a növekedés tartósan 3% felett volt, s a munkanélküliség az utóbbi évekre visszament az Amerikában teljes foglalkoztatottság körülinek tekinthető 4-5%-os szintre, úgy, hogy a munkaképes lakosságának 1996-ban közel 73%-a volt aktív. Európában, ugyanebben az évben a foglalkoztatottak nem érték el a munkaképes lakosság 59%-át. Biztató, hogy az aktivitási ráta az euró-zónában napjainkra 65%-ra nőtt, miközben egyébként az Egyesült Államokban 71%-ra csökkent. Különösen lelassult a vezető nagy gazdaságok fejlődése (Németország, Olaszország és Franciaország), s ezek a fellendülés idején is inkább a 2% körüli növekedést képesek elérni. A 3%-nál gyorsabb fejlődést tartósan a kisebb és nyitott gazdasági országok mutatják, közöttük az úgynevezett kohéziós országok az elmúlt két évtizedben sikerrel zárkóztak fel a fejlett európai centrumhoz.

Az európai versenyképességi problémák egy jelentős része *intézményi és szabályozási hiányosságokra* vezethető vissza. A bírálók a strukturális problémák között a rugalmatlan tőke- és munkaerőpiaci szabályozást, a tényezők magas árát, különösen a magas bérköltségeket, a közszolgáltatási szektorok (egészségügy, oktatás vagy államigazgatás) régen megérett reformjainak késlekedését említik. A gyenge gazdasági teljesítmények mögött az egyik fő ok az állami újraelosztás túlzott mértéke, különösen a jóléti állam túlköltekezése (nyugdíj és szociális rendszerek reformjának halasztása), s ezzel összefüggésben a gazdaság túlzott mértékű adóztatása és túlszabályozása.

Miközben az Egyesült Államokban az összes *adóteher* 2000-ben a GDP-nek mindössze 30%-át (Japánban 27%-át) tette ki, az EU átlagában ez 42% körül volt. Tekintettel a viszonylag nagy szóródásra ennek a „hátrálynak” a ledolgozása csak hosszabb távon képzelhető el.

Az európai tényező piacok rugalmatlanságát az elemzők szinte közhelyszerű tételnek tekintik. Ebben a *jogszabályi merevségek és túlszabályozottság*, az európai munkaerő magas szervezethez, a centralizált bérmegállapodások és a bonyolult munkajogi feltételek egyaránt szerepet játszanak. Az új alkalmazkodási kényszerek alapján ismét kiéleződtek *az európai jóléti állam reformjával kapcsolatos viták*.

A globális világgazdaságban tehát nem csak vállalatok, hanem nemzetgazdaságok, vagy mondhatjuk úgy is, társadalmi és gazdasági struktúrák versenyeznek egymással. Európa globális vállalatai bizonyos hiányosságaik ellenére a világméretű verseny vezető szereplői, *versenyképességi problémáik* az előzőek tükrében elsősorban *költségeik* (főként bérköltségeik) vonatkozásban adódnak. *Európa gyengesége* tehát nagyrészt *társadalmi és gazdasági struktúrájából* származik, s helyét a következő évtizedek globális versenyében nagyban az határozza meg, mennyiben képes a szükséges strukturális reformok keresztül vitélére. Hangsúlyozni kell, *az európai jóléti állam, Európa civilizációs vívmánya, azt nem megszüntetni, hanem megreformálni kell*.

Alkalmazkodás kérdőjelekkel

A versenyképesség kérdése különösen az 1980-as évektől került az EU politikák fókuszába. Nyilvánvalóvá vált, hogy az EU a globális piacokon teret veszít, főként a csúcstechnikák vonatkozásában. A válasz részben a piacok teljes integrációja volt, amit az egységes belső piac kialakításával igyekeztek elérni. Gazdaságpolitikai szempontból fontos lépés volt az Európai Egységes Okmány intézkedése, ami a kutatás és fejlesztési politikákat a közös politikák körébe vonta. Beindították a „keretprogramokat”, s mind a Maastrichti, mind az Amszterdami Szerződések megerősítették, hogy az ipar versenyképessége érdekében megfelelő „akciókra” van szükség.

A strukturális modernizáció és reformok szempontjából fontos fejlemény volt a *2000. márciusi csúcstervezlet*. A Tanács támogatta az „Új Gazdaság” érdekében teendő intézkedéseket és elfogadta azt a programot, amivel Európa 2010-re a „világ legversenyképesebb, dinamikus tudásalapú gazdaságává válik, amely képes a fenntartható gazdasági növekedésre több és jobb munkahelyek és nagyobb szociális kohézió mellett.” (Presidency Conclusions Lisbon European Council 23 and 24 March 2000)

Sokak szerint a *Program* több eltérő és sok szempontból egymásnak ellentmondó célt tűzött ki:

- a tudásalapú társadalom megteremtése,
- dinamikus gazdasági növekedés (a makro-teljesítmény javítása),
- a globális piacokon versenyképes gazdaság kialakítása,
- a gazdasági fejlődés fenntarthatósága (környezet),
- a szociális integráció (teljes foglalkoztatottság és a szociális gondoskodás) európai modelljének kialakítása.

A Lisszaboni Program félidei teljesítését 2005-ben az EU-ban több szinten (a Sapier és a Wim Kok jelentés, valamint az Európai Tanács) értékelték, s megállapították, hogy a célok nagyrészt nem teljesültek, s azokat különösen nem lehet az eredetileg kitűzött 2010-ig elérni.

A célok nem teljesülésében számos tényező játszott szerepet.

- A Programot a kormányok többsége nem tekintette fontosnak és sajátjának, ezért nem tett különösebb erőfeszítést végrehajtása érdekében.
- A legtöbb országban nem került sor konkrét akcióprogramok kidolgozására.
- Megoldatlan továbbra is a program érdemi finanszírozása, mind a költségvetések, s főként a magántőke bevonása szempontjából.
- A Programot nem sikerült közel vinni a társadalomhoz, az emberek, a különböző társadalmi csoportok nem érzik magukénak.

A Lisszaboni Programot releváns és teljesíthető célnak tartjuk, de eléréséhez a feltételeket meg kell teremteni. Kiemelt cél szerintünk a tudásalapú és információs társadalom kialakulása. A többi cél (növekedés, foglalkoztatottság, szociális integráció) ennek alárendelten teljesülhet. A Programot az *ügynevezett új európai fenntartható fejlődési modell* megfogalmazásának is tekinthetjük.

A nemzeti „akcióprogramok” kidolgozása továbbra is a kérdés bürokratikus megközelítésének tűnik. Különösen fontosnak tartjuk a magántőke érdeklődésének felkeltését és a civil társadalom szerepének a növelését. Nem túlzottan biztató, hogy a modernizáció céljára a 2006 utáni uniós költségvetés továbbra is szerény források mobilizálását javasolja.

A Lisszaboni Program hiányossága, hogy eredetileg nem volt kellő mértékben tekintettel a soron következő keleti kibővülésre. A versenyképességi és világgazdasági felzárkózási problémákat túlzottan kifelé, globális dimenziókban fogalmazta meg, ami alapvetően helyesnek is ítéltető, mégis a belső vonatkozások nem kaptak kellő hangsúlyt. A legfejlettebb (főként skandináv) országok a lisszaboni célokat többnyire teljesítik (jobban, mint az Egyesült Államok), miközben az átlagok mögött a fejletlenebb országok teljesítménye húzódik meg. A Programban elsikkad, hogy a globális felzárkózás alapvetően az EU-n belüli konvergenciának, ezen belül az új tagországok felzárkózásának is a kérdése. Ez bizonyos mértékig tükröződött az új költségvetési terv összeállításánál is, ahol a „versenyképesség” és a „kohézió” belső összefüggése összemosódott.

Az alkalmazkodási folyamatok az elmúlt évtizedben számos területen elindultak, de azok több országban ellentmondásosak és lassúak maradtak. A folyamatokhoz az egységes piac hatásai és az euró bevezetése egyaránt pozitíven járultak hozzá. Az euróval megindult a tőkepiacok konvergenciája és integrációja, javultak a befektetések feltételei. Számos országban megkezdődött a munkaerőpiacok reformja és rugalmasabbá tétele, de ezek több országban erőteljes társadalmi ellenállást váltottak ki. A munkások a bérköveteléseikben készek mérsékletet tanúsítani, terjed a rész-foglalkoztatottság és az alkalmi munka, s nő a munkaerőpiacok rugalmassága.

A strukturális változások és reformok szükségességének a felismerése, és a végig vitelük érdekében növekvő elszántság ellenére számos bizonytalansági tényezővel kell számolni. A strukturális korszerűsítés a magánszektoron múlik, s amíg a társaságok közvetlen versenyképességéről van szó, addig nincs is baj. A nagy infrastrukturális programok végrehajtása ugyanakkor eddig sohasem ment az előzetes elképzeléseknek megfelelően, de remény van rá, hogy az „*e-Europe*” sorsa talán nem lesz hasonló. Az egyes nemzeti kormányok, bár filozófiájukban és társadalmi támogatottságukban még azonos politikai platformok mellett is jelentősen eltérnek (francia, német, angol szocialista vagy szociáldemokrata kormányok), várhatóan a reformokat (tervezett adóreformok vagy a jóléti szociális rendszerek korszerűsítése) következetesen végrehajtják. Ha nem, Európa teljesítményzavarain nehéz lesz változtatni. „Európa piacainak rugalmasabbá kell válniuk, az embereknek többet kell dolgozniuk, s a termelékenység növekedésének javulnia kell. Mégis Európa boldogtalan gazdaságai Amerikával való összehasonlításban nem is működtek olyan rosszul. A további reformok hozadéka összességében nagyobb lehet.” (The Economist, 2005. november 19.)

Az EMU és az elmélyülés

Az elmélyülés szempontjából az elmúlt 10-15 év legfontosabb fejleménye a Gazdasági és Monetáris Unió kialakítása volt. A terv logikusan következett az 1992-es egységes európai piac programjából. A tőkepiacok teljes liberalizálása a nemzeti monetáris politikák hatékonyságát fenyegeti, s az „előremene-külés” egyetlen lehetséges módja az egységes valuta megteremtése.

A monetáris unióra vonatkozó Delors-tervet 1989 áprilisában tették közzé. A Delors-terv szerint a monetáris uniót az 1990-es évtizedben három szakaszban valósították meg. Az egységes valuta bevezeté-sére 1999-ben került sor, a nemzeti valutákat az euróval 2002 első heteiben cserélték le.

A monetáris unióba való belépés feltételeként a résztvevők felé *szigorú (tagsági) konvergencia-krité-riumokat* határoztak meg. A monetáris unió adott konstrukciója a döntéshozóknak azt a határozott szán-dékát fejezte ki, hogy az EMU-t és különösen az egységes valutát *alacsony és ellenőrizhető infláció mel-lett kívánják* megvalósítani. Nem véletlen tehát, hogy a maastrichti konvergencia-kritériumok szigorúan megszabott pénzügyi egyensúlymutatókra helyezték a hangsúlyt.

A 15 tagállamból az első körbe 11 került be. Mérlegelésnél a legszigorúbban a költségvetési hiányt kezelték, ennek nem csak valamennyi csatlakozó, hanem a kívül maradó országok is megfeleltek. Sőt két csatlakozó országnak 1997-ben költségvetési többlete volt, s ugyanez volt a helyzet a kívül maradt Dáni-ával és Svédországgal. Az utóbbi két ország Nagy-Britanniával együtt főként politikai megfontolások alap-ján marad kívül.

A nemzeti valutáknak közös valutával való lecserélése önmagában *politikai elhatározás, akarat és döntés kérdése*. *Objektív gazdasági alapja* a résztvevő országok közötti gazdasági kapcsolatok, a munka-megosztás *intenzitása*, aminek következtében az áttérés előnyei túlsúlyba kerülhetnek a költségekkel szemben. Az EMU-nak való többszöri nekirugaszkodás után ezek az alapok az 1990-es évekre kialakultak, hiszen a kereskedelemnek mintegy kétharmada egymás között folyik, s intenzívek a határon keresztülli termelési kooperációs, vállalati, valamint pénzügy és tőkekapcsolatok. A masszív gazdasági érdekeknek az alapján magyarázható, hogy *az EMU sikerrel valósult meg*.

A bevezetését követő mintegy öt évben az euró és az euró-zóna gazdaságainak *teljesítménye meglebe-tősen ellentmondásos* képet mutatott. A teljesítményekben a stabilitás és az instabilitás egyaránt jelen volt, a folyamatokat külső és belső tényezők egyaránt meghatározták. A globális konjunktúra mellett szerepük volt a nemzeti politikáknak, de ugyanúgy a közösségi szintre emelt monetáris politika hatásai is tetten érhetőek voltak. Az egyes országok teljesítménye továbbra is erőteljesen különbözött, mind a mak-rogazdasági fejlődésben, de nem utolsósorban a napirendre került reformok végrehajtásának következe-tességében.

Az elmúlt időszakban *az euró árfolyamára* kisebb-nagyobb hullámzások mellett *stabilitás és az in-stabilitás* egyaránt jellemző volt. Az euró az első két év során többnyire gyengélkedett, s tartósan vissza-esett. Az induló 1,17 dolláros szinthez képest a leértékelődés 2000. október 26-án 82,3 centtel kulminált, ami mintegy 30%-os értékvesztést jelentett. A 2000. év végétől az euró árfolyama ismét emelkedni kez-dett, s ugyancsak kisebb-nagyobb hullámzások mellett 2002 júliusában érte el ismét a dollárral az 1:1-es paritást. Ezt követően többször túllépett az 1,20 centes szinten, de 2003-2005 során nagyjából ezen a szinten stabilizálódott. Az euró erősödése nem annyira a zóna gazdasága javuló egészségének, mint in-kább az amerikai gazdaság és a globális konjunktúra gyengülésének vagy ellentmondásos fejlődésének a kifejeződése. A viszonylagos stabilitás melletti érvként hangzik el, hogy *az árfolyamkilengések*, mind az ECU történelmi mozgását illetően, mind a korábbi nemzeti valutákkal való összehasonlításban *mérsékel-tebbek* voltak. Hasonlóképpen ellentmondásos az euró bevezetését követő időszakban az euró-zóna or-szágainak makrogazdasági teljesítménye:

EURÓ-ZÓNA (12) ORSZÁGAINAK MAKROGAZDASÁGI TELJESÍTMÉNYE
1998-2005

Év	Infláció százalékban	Költségvetés deficitje (GDP %)	Éves növekedés Reál-GDP %	Munka- nélküliség
1998	1,1	2,3	2,9	11,1
1999	1,8	1,7	2,8	10,0
2000	2,4	0,4	3,5	8,9
2001	2,7	1,3	1,4	8,3
2002	1,4	1,2	0,9	8,6
2003	2,1	2,7	0,5	8,8
2004	2,1	2,9	2,0	8,9
2005	1,7	2,5	1,6	8,9
2006*	1,8	2,5	2,3	8,8

* *becsült adatok*

Forrás: Eurostat and OECD Statistics

Az EKB és a tagországok gazdaságpolitikája az *infláció leszorításának kezdettől prioritást* adott. Az EMU harmadik szakaszának indulásakor az Európai Központi Bank az *infláció irányszámaként 2%-os plafont* szabott meg, ami azt jelentette, hogy az Unió az inflációt a nemzetközi irodalomban "kívánatos inflációként" (*desirable inflation*) definiált 3%-os szint alatt határozta meg. A szigorú inflációs plafon nem volt véletlen, hiszen Németország részéről az EMU támogatásának döntő feltétele volt, hogy az új egységes valuta nem lehet gyengébb és inflatorikusabb, mint a német márka.

A belépéskor a kívánt inflációs szintet is valamennyi ország teljesítette, de a kohéziós országok 2%-os EKB plafont később a 4-5%-os inflációjukkal tartósan túllépik. Az euró-zóna országai közül 1999-ben Ausztriában, Franciaországban és Németországban az infláció mindössze 0,6% volt, miközben az áremelkedések csak néhány országban (Hollandia, Portugália és Spanyolország) haladták meg néhány tizedszázalékkal az EKB 2%-os plafonját. Különösen kedvező volt a kép, ha az „alapinfláció” mértékét vizsgáljuk. 1999-ben ez az energia és az élelmiszerek nélküli árindex (mag-infláció – *core inflation*) mindössze 1,1-1,3%-ot tett ki.

2000 elejétől a kedvező ártrendek megtörték, s a zóna gazdasága egyre inkább az *inflációs nyomás felerősödésével* került szembe. Kezdetben inflációs tényező volt az euró leértékelődése és alulértékeltége, majd az energiaárak (olajárak) erőteljes emelkedése 1999 közepétől az árindexeket felfelé nyomta. A magasabb olajárak egyre inkább „beépültek” a termékek árába. Az olajárak hullámváza miatt a 2%-os plafont nem sikerült tartani (a mag-infláció 2005-ben is csak 1,5% volt), de az árnövekedések megmaradtak 3% alatt, vagyis az euró-zónát az egyes országok közötti különbségek ellenére változatlanul az *inflációmentes fejlődés jellemzi*.

A költségvetési egyenlegeket 2000-ig az Unióban erőteljes javulás jellemezte, s ez kedvező hatást gyakorolt az inflációs folyamatokra is. A folyamat a recesszió hatására megtört, s számos országban a 2000. évi többlet hiányba váltott. A globális recesszió hatására 2001-2002-ben Portugália, 2002-től Németország, és 2003-tól pedig Franciaország lépték túl a 3%-os korlátot. A 2,7%-os átlagával a zóna összesített költségvetési hiánya teljesíti a Stabilitási Paktum elvárását, s nyilvánvalóan tényezője az inflációs folyamatok eddigi sikeres ellenőrzésének. Sokan felhívják a figyelmet, hogy a kettő közötti kapcsolatot nem szabad abszolutizálni. A 3% feletti költségvetési hiány ellenére az elmúlt években, Németországban az árak emelkedése kevesebb, mint fele volt a zóna átlagos inflációjának.

Az elmúlt évek eseményei nem oszlatták el az aggályokat a Zóna országainak monetáris integrációra való érettségét illetően. Az optimális valutaövezet egyik fontos követelménye a tényezők mobilitása és a tényező-piacok rugalmassága. Az egységes piac a tőkemozgások teljes szabadságát biztosítja, ugyanakkor a monetáris transzmisszió vonatkozásában a tagországok között viszonylag jelentősek a különbségek,

ami a monetáris politika hatékonysága szempontjából aggályokat vet fel. Az elemzők között leginkább abban van egyetértés, hogy az EU sem a munkaerőpiacok rugalmassága, sem a mobilitás szempontjából nem teljesíti az optimális valutaövezet követelményét. Az EU költségvetés marginális mérete miatt nem kielégítőek a lehetőségek a korrekciós költségvetési transferekre, a strukturális és a kohéziós alap ezt a funkciót csak korlátozottan tölti be.

A Zóna országai nem képesek a pénzügyi stabilitás hosszú távú fenntarthatóságának biztosítására. A költségvetési plafonok túllépése az elmúlt években ezt egyértelműen bizonyította. Különösen ez a probléma a mag-országokkal, ahol mint már érintettük a strukturális reformok következtetés végrehajtása ilyen szempontból is elengedhetetlen. A maastrichti kritériumokban és a Stabilitási Paktumban meghatározott egyensúlyi szempontok ugyanakkor ténylegesen restriktívek és deflációhoz vezethetnek. Túl merev és deflációs veszélyeket hordoz az Európai Központi Bank által meghatározott két százalékos inflációs plafon. Sokan felvetik, hogy *az árstabilitás ilyen szigorú értelmezése* nem gyakorolt-e negatív hatásokat a gazdasági növekedésre. Hasonlóan restriktív a költségvetési hiány plafonja (3%), nem is beszélve a Stabilitási Paktumban a „kiegyensúlyozott” költségvetés követelményéről. Nem sikerült a pénzügyi stabilitás és a dinamikus gazdasági növekedés egyidejű fenntartását biztosítani. Különös gond, hogy éppen a mag-országok kerültek válságba, amelyek a költségvetés fő finanszírozói.

Bővítés és versenyképesség

A koppenhágai csatlakozási kritériumok a csatlakozás feltételeként a piacgazdasági átalakulást (működő piacgazdaság kialakulása) és a versenyképesség bizonyos minimumát (megfelelés a piaci verseny nyomásának) szabták. Később ehhez Madridban a gazdaság stabilizálásának a követelményét adták. A működő piacgazdaság alap-struktúráinak és intézményeinek a kialakítása (piacosítás és magánosítás) a tagjelölt országokban az 1990-es végére nagyrészt befejeződött és ezzel a csatlakozás előtti legfontosabb akadályok elhárultak. Magyarország a folyamatban élen járt, s nem véletlenül volt kezdettől a kibővülés első körében. A koppenhágai csatlakozási kritériumok 1993-ban az EU országoknak azt az aggodalmát fejezték ki, hogy a közép- és kelet-európai tagjelöltek a versenyképességük alapján nem érettek még az EU tagságra. A kép a jelentős külföldi tőkebefektetések és szerkezeti modernizáció alapján fokozatosan megváltozott, s 10 évvel később a félelmek iránya is megfordult.

A különböző elemzések egyértelműen arra utalnak, hogy az új tagok *versenyképessége* viszonylag rövid idő alatt *jelentős mértékben fokozódott*. Minden probléma ellenére megállapítható, hogy az új tagországok versenyképességük alapján éretté váltak az EU tagságra, képesek az abból származó gazdasági előnyöket kihasználni. A ke-i országok a versenyképességi ranglistákon látványosan javították pozícióikat, s *az alsóból a globális világgazdaság középmezőnyébe* küzdtek fel magukat.

A közép-európai gazdaságok versenyképességének fő forrása a termelékenységük gyors javulása, valamint az emberi tőkéjük magas minősége és alacsony költsége. Az elmúlt időszakban a termelékenység gyors növekedéséből és a magyar munkaerő viszonylagos alulárazottságából jelentős komparatív bérköltség-előnyök származtak. A magyar áruk versenyképessége leginkább ezekben az összefüggésekben adódik. Mint az ITDH Versenyképesség 2000 tanulmánya megállapítja, az egy feldolgozóipari foglalkoztatottra jutó termelés alapján számított termelékenység 1991 és 2000 között 2,2-szeresére nőtt. Ezzel szemben a reálbérek mérsékelten, bizonyos hullámmal összességében mintegy 20%-kal emelkedtek. Egyes adatok szerint, miközben Magyarország általános termelékenységi szintje 58%-a az EU átlagnak, addig a bérek csak 40%-a körül vannak. (Consulting, 2002. – Világgazdaság, 2002. február 15.) A jelentős komparatív bérköltség-előnyök az egész régiót jellemzik.

A piacliberalizálása következtében Magyarországon az energiaárak gyakorlatilag megfelelnek a világpiaci átlagoknak. A villamos energia és a gázszolgáltatások esetében az állam a lakossági árakat alacsonyabban tartja, de az ipari fogyasztók árai közel vannak az EU szintekhez. Versenyhátrányt jelent viszont a telekommunikációs költségek magas szintje. Az üzleti szektor telefonköltsége vásárlóerő-paritáson 30-40%-kal magasabb, mint a fejlett országokban. Az internet esetében a hozzáférési költség az EU-hoz képest 2-3-szoros. (Viszt, 2002:15). A közép-európai országok többségében a nemzeti valuták reálértékelődése ugyan fékezte a versenyképesség javulását, de mivel a termelékenység gyorsabban nőtt, ez hosszabb távon nem okozott gondot.

Rontja a régió versenyképességét *a társadalmi újraelosztás viszonylag magas szintje*. Magyarország GDP százalékában kifejezett 39%-os adózási szintje (2000-ben) ugyan valamelyest alatt van az EU 42%-os átlagának (ez a szám az USA-ban 30%, Japánban pedig 27% volt), de viszonylagos fejlettsége alapján inkább olyan országokkal indokolt az összehasonlítása, mint Portugália (34%) vagy Írország (31%). 2000-ben a megfelelő adatok Csehországra szintén 39%, Szlovákiára 36% és Lengyelországra 34% voltak. (OECD Statisztikák.) „Magyarországnak tehát ahhoz, hogy az Unió kiterjedt piacán várható erősebb versenyben

meg tudja állni a helyét, már a csatlakozás előtt, egyszeri lépésként legalább 4-5 százalékponttal csökkenteni kellett volna az adóterhelési szintjét, amit aztán – a többi velünk egy csoportba tartozó ország jövőbeni lépésétől függően – esetenként további kiigazításoknak kell követnie.” (Szabó, 2004: 39)

Az új tagok még messze vannak a tudásalapú társadalom kialakításától. A legtöbb országban, így Magyarországon is a K+F kiadások voltak az átalakulási válság fő vesztesei, részesedésük a GDP-ben az 1990-es évek eleji 2%-ról 0.5%-ra csökkent. A felzárkózás ugyan ezen a területen is megkezdődött, de a magyar 1% körüli arány még mindig elmarad az EU 1,8%-os arányától. Közben az EU is lemaradásban van globális versenytársaihoz képest (az arány az USA-ban 2,8%, Japánban pedig 2,9%). Bátorító jel, hogy a transznacionális társaságok Közép-Európában az elmúlt években egyre inkább beruháztak a K+F szektorba, s ezeknek a kiadásoknak a növelése több esetben prioritást kapott. Az OECD számításai szerint, Magyarországon a feldolgozóipar és a szolgáltatások kibocsátásának egynegyede a tudásalapú szektorokból származik, és ez magasabb, mint számos vezető országban (Németország, Franciaország, és Ausztria.) Ilyen szempontból Csehország és Lengyelország megelőzi Portugáliát. (Financial Times, 2001. október 28.).

A régió versenyképességének alapját *transznacionális vállalati struktúrák* képezik, s ez különösen vonatkozik Magyarországra. A magyar gazdaság *duális jellegét* ugyanakkor nem sikerült megváltoztatni. A kis és középvállalatok többsége, az alacsony hatékonyságú kisfarmok (az önfenntartó kisgazdaságok százazrei) az EU tagság következtében éleződő versenyben a vesztesek oldalára kerülhetnek. A közös külső vámok, valamint az EU több száz szabadkereskedelmi és preferenciális kereskedelmi egyezményének az átvételével, a magyar gazdaság a *külső verseny nyomása is intenzívebbé vált*.

A rendszerváltó országok gazdasága 1989 után súlyos „átalakulási válságba” került, s a közép-európai országok (így Magyarország is) a GDP-jének mintegy 20%-át (a régió többi országa esetében ez az arány nagyobb volt) veszítette el. Ezt követően a gazdasági helyreállítás fokozatos volt, s a tagjelölt országok a 2000-es évek elejére nagyrészt stabilizálták gazdaságukat.

A jelölt országok többségében 1993 után a gazdaságokban megindult a fellendülés (Magyarországon igazából 1995 után), aminek eredményeként az ezredfordulóra a válság következményeit sikerült felszámolni, s ezek az országok beléphettek a felzárkózás szakaszába. A gazdasági növekedések átlaga 4-5%-ot ért el, ami azt jelenti, hogy az újak a régi tagországokkal szemben mintegy 1,5-2,5%-os növekedési „többletet” képesek produkálni.

A 10 új tagország átlagosan 14%-ot meghaladó munkanélküliségi rátával lépett be az Unióba, aminek következtében az EU25-ökre vonatkozó munkanélküliségi ráta megközelíti a 9%-ot. Az új tagokat kirívó különbségek jellemzik: legmagasabb a lengyel 19% feletti munkanélküliségi szint, a legkedvezőbbek a ciprusi és szlovén 4-6% közötti arányok. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a foglalkoztatottsági ráták igen alacsonyak. Magyarországot a viszonylag alacsony munkanélküliség jellemzi, de a ráta a 2001-es 5,7%-ról 2005-re 7,2%-ra nőtt. A foglalkoztatottság közben ugyan javult, de a munkaerőpiacra lépőket a gazdaság nem volt képes felvenni. A magas munkanélküliség az átalakulás súlyos társadalmi ára, s ez a jövőre nézve komoly problémákat jelent az Unió foglalkoztatáspolitikája és szociálpolitikája szempontjából is. Az új tagországokban a gazdasági növekedés ez ideig alapvetően a termelékenységéből táplálkozott. Ha ezen sikerül változtatni, akkor ez a gazdasági növekedés fenntartásának fontos forrása lehet.

Az átalakulási válság az országok többségében (négy-számjegyű körüli) hiperinflációval járt együtt. Kivételt 1991-ben csak Magyarország 38%-os, és Csehszlovákia 57%-os inflációs csúccsal képezett. Fokozatos eredményeket sikerült elérni az infláció letörése szempontjából is. Az árak növekedését az 1990-es évek végére a „mérsékelt infláció” 12-18% sávjába szorították, míg a csatlakozás évére az országok többsége az inflációmentesség (kevesebb, mint 3%) állapotába jutott. Kivételt képezett 2004-ben Szlovákia 7,5%-os, Magyarország 6,8%-os és Lettország 6,2%-os éves árnövekedésével. Lengyelország inflációs rátája 2004-ben 3,5% volt, de a megelőző években az árnövekedés már 1-2% körülire csökkent. Az elmúlt években az árnövekedések újra felgyorsultak Észtországban (a 2003-as 1,3%-ról 2005-re 3,7%-ra) és Litvániában, ami elsősorban az energiaáraknak tulajdonítható.

Az átalakuló országok az első években gyors sikereket értek el a költségvetések stabilizálásában (a magyar költségvetés 1990-ben egyensúlyban volt). Ennek tényezői a piackonform adórendszerek bevezetése és a szubvenciók radikális csökkentése volt. Az eredmények nagyon gyorsan elolvadtak. Az átalakulási válság az adójövedelmek jelentős kiesésével, valamint a szociális támogatások növelésével (munkanélküliség megjelenése) járt együtt, s 1994-re a magyar költségvetés hiánya például már meghaladta a 8%-ot. A stabilizációs intézkedések mellett privatizációs bevételek a költségvetésekre kedvező befolyással voltak, de ezek megszűnése a költségvetési feszültségek újra növekedését eredményezte. Költségvetésük hiányát 2004-re csak a balti-országoknak és Szlovéniának sikerült a maastrichti 3%-os referencia érték alá szorítani, míg Magyarország 2002-ben a 8,5%-os, Csehország pedig 2003-ban a 12,5%-os deficitjével újabb rekordot döntött. Az új tagok közül 2005-ben Magyarország a 4,5%-os, Lengyelország a 3,9%-os és Csehország a 3,5%-os hiányával még felette voltak az euró-zónához való csatlakozáshoz elvárt referencia-értéknek.

Az új tagországok költségvetési és inflációs teljesítménye a stabilizáció ellentmondásosságára és bizonytalanságára utal. Úgy tűnik, hogy országok többségében *nem sikerült a pénzügyi stabilitás hosszú távú fenntarthatóságát* elérni. Ezeknek az országoknak még erőfeszítéseket kell tenniük ahhoz, hogy kellően érettekké váljanak a monetáris integrációban való részvételre. Valamennyi új tagország az eurózónához való gyors csatlakozásban érdekelt, de több ország esetében a csatlakozás saját maga által kitűzött időpontja vált kérdésessé. A stabilitás fenntarthatósága szempontjából gondot okoznak a strukturális gyengeségek (pl. a viszonylag magas energia-intenzitás), az államháztartási reformok késlekedése, vagy a stabilizációs gazdaságpolitikák következetlenségei. A megszorításokkal szemben az új tagországokban is növekszik a társadalmi ellenállás (átalakulási kifáradás – *transformation fatigue*), ami gyakran teret ad populistá politikáknak és intézkedéseknek. A „strukturális reformok” az új tagországokban is legalább annyira aktuálisak, mint a régiókban.

Válságjelenségek

A koppenhágai csatlakozási kritériumok fontos mozzanata, hogy azok a kibővülés feltételül az Unió felvevő képességét is megszabják. Ezeket nem konkretizálják, de nyilvánvaló, hogy annak piacgazdasági, versenyképességi, finanszírozási és intézményi aspektusai egyaránt vannak. Az Unió tagországai kezdetől egyértelművé tették, hogy a kibővülés nem valósulhat meg a monetáris unió sikeres kialakítása nélkül, s az új tagok befogadása érdekében számos területen széles körű reformokra lenne szükség. Ezek között az agrárpolitika és a költségvetés reformja említhető elsősorban, és könnyen belátható volt, hogy a kibővülés valamennyi területen kiigazításokat igényelhet.

Megállapítható, hogy a keleti kibővülés jelentős részben úgy valósult meg, hogy az EU befogadó (abszorpció) kapacitái nem alakultak ki megfelelően. Az intézményi reformok minimuma teljesült, de olyan területeken, mint az agrárpolitika vagy a költségvetés a szükséges reformok elmaradtak. 2005-2006-ra az EU-ban olyan helyzet alakult ki, amivel kapcsolatban indokolt lehet *kibővülési válságról* beszélni. A válságnak rendkívül komplexek az összetevői, és azok az Európai Alkotmányos Szerződésre kimondott francia és holland nemben is szerepet játszottak. Meg kell jegyezni, ha hasonló népszavazásra kerül sor számos más országban (Németország mellett még legalább fél tucat ország felsorolható), akkor nagy valószínűséggel hasonló elutasító eredmény született volna.

1. A válság részben *a versenyképességi problémák* előtérbe kerülésében fejeződik ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Unió nem készült fel kellőképpen a kibővülés kapcsán előállt új versenyhelyzetre. A kibővülés a gazdasági struktúrák széleskörű átalakítását igényli, ami az elmúlt években már el is kezdődött (pl. az autóipar Keletre tevődése), de az alkalmazkodás hosszabb időt igényel. A folyamatot jól előre lehetett látni, de a megfelelő alkalmazkodás számos szektorban és országban késik, vagy arra az érintettek vonakodva szánják magukat.

Az új „keleti verseny” számos területen sokkolja a régi tagországok társadalmát, s a közvéleményben és a politikában sokan egészen az integráció alapját képező négy szabadság elvének megkérdőjeleződéséig elmennek. Ezt fejezik ki a munkaerő szabad áramlását korlátozó derogációk, a Bolkenstein Jelentéssel szembeni fellépés (a szolgáltatások szabadságának az elutasítása – „lengyel vízvezeték szerelő”), és a delokációval kapcsolatos viták (a tőke szabadáramlásának megkérdőjelezése). Az új tagországokkal szemben gyakorivá válnak a „dömping vádak” (bér-, adó-, vagy szociális dömping), amelyeknek semmi jogi és gazdasági alapja nincsen, miközben a kibővülés ellenes hangulatot erősítik. Ezek gyakorlatilag a piaci versenyt, az új tagországok kedvezőbb versenyképességét próbálják kriminalizálni, s a kormányzatokat irracionális lépésekre ösztönzik (Németország – alaptalannak bizonyult fellépés magyar vállalkozókkal szemben). Az EU verseny miatt számos új tagországban is nőtt az integráció ellenesség.

2. Az EU több szempontból is *finanszírozási válságba* került. A nehézségek egyik gyökere, hogy az EU költségvetés nettó finanszírozásában oroszlánrészt vállaló három vezető mag-ország (Németország, Franciaország és Olaszország) az elmúlt években súlyos strukturális válsággal került szembe, és a nemzeti költségvetési hiányukat nem tudják leépíteni.

Az Agenda 2000 finanszírozási forrásait azzal a feltételezéssel jelölték meg, hogy az Unió gazdasági növekedése a 2000-2006 közötti időszakban 2,5% körül alakul majd. A régi tagországok számára a kifizetéseket a korábbi évek szintjén rögzítették, míg az új tagországoknak szánt költségvetési transzferek forrásaként a gazdasági növekedést határozták meg. Az Unió tényleges gazdasági növekedése várhatóan elmarad a 2%-tól, vagyis a kibővülés finanszírozásának forrásai egyszerűen nem „teremtődtek meg”. Az új és megnőtt feladatoknak és követelményeknek megfelelően a költségvetés finanszírozási rendszere átfogó reformokra szorulna, de erre hiányzik a tagországok készsége. Szükség lenne új „saját” finanszírozási

források bevezetésére, miközben a kiadási oldalon a legaktuálisabb feladat a közös agrárpolitika reformja lenne.

3. Az alkotmányozás és annak francia és holland elutasítása kapcsán egyértelművé vált, hogy az EU az utóbbi évekre *politikai és intézményi válságba* került. Az „elmélyülés” eredményeként az EU mind inkább saját azonosságára, „személyiségre” tett szert. Az elméleti irodalom ezt úgy fejezi ki, hogy az Unió a „politikáktól” (*policy*) az önálló politikai államiság (*polity*) állapotába került. Az alkotmányozásban ez a stratégiai felismerés fejeződött ki, amikor az Unió „önálló jogi személyiségét” igyekeztek rögzíteni. Az integrációs struktúrákat a korábbi mag-országok feltételeinek megfelelően alakították ki, ami egyre kevésbé felel meg a kibővült Unió körülményeinek.

- Nem sikerült az EU integrációs folyamat távlatainak egyértelmű azonosítása. A viták ugyan „Európa jövőjéről” szóltak, valójában a múltban felhalmozódott deficitet igyekeztek elsősorban kezelni. Kompromisszumok nem változtattak az EU „közbeeső jellegén”, a federalizmus irányába csak bizonytalan lépések történtek, az Alkotmányos Szerződés a „kormányköziség” diadalmaskodását hozta.

- Az elutasításokban kifejeződött, hogy hiányzott az alkotmányozási „helyzet”. Az alkotmány megmaradt az elit vállalkozásnak, hiányzott mögötte társadalom tömeges támogatása.

- A fentiekkel összefüggésben az Alkotmányos Szerződés továbbra sem hozott áttörést a „demokrácia deficit” felszámolásában. A döntések megmaradtak a kormányközi „tanácsok” kezében, a parlament törvényhozó szerepét érdemben nem növelték, a Bizottság tagjainak kiválasztása továbbra is szűk kormányközi alkudozások eredménye maradt, hiányos az uniós intézmények működésének átláthatósága és demokratikus ellenőrzése.

4. A vitákban egyetértés van abban, hogy a demokratizálás mellett *a hatékony kormányzásnak* kell kiemelt figyelmet szentelni. Az EU az elmúlt időszakban több szempontból is *kormányzási válságba (governance)* került. A politikák relevanciájának, belső konzisztenciájának problémái leginkább az agrár és a monetáris szférában érhetők tetten. A közös agrárpolitika reformjának elkerülhetetlensége egyre nyilvánvalóbb, de mivel erőteljes lobby erejű érdekeket sért, a reformok halasztódnak. Amsterdam – Maastricht és Lisszabon ellentmondásba kerültek, s a Stabilitási Paktum bizonyos reformja csak félmegoldás. A közös monetáris politika olyan egy méretre szabott köpeny, amely nem felel meg a tagországok eltérő helyzetének és igényeinek. A közös monetáris politikával szemben a költségvetési politikák nemzeti hatáskörben maradtak, és azokkal szemben a Stabilitási Paktum csak erőtlenül képes az uniós érdekek érvényesítésére.

5. A kibővülési válság egyik döntő eleme *a további kibővülésekkel szembeni politikai és társadalmi ellenérzések és ellenállás megerősödése* mind bizonyos politikai körökben, mind a tagországok közvéleményében. Legkritikusabbnak a török csatlakozás kérdése tűnik. Miközben Bulgária és Románia csatlakozására a szerződések megszülettek, s azok várhatóan a kitűzött menetrendnek megfelelően teljesülnek, a további kibővülések kérdésessé váltak. Talán Horvátország csatlakozása megvalósulhat néhány éven belül, de további új tagok felvétele, benne Törökországgal akár 15-20 évet is igényelhet.

Az Unió fejlődése ilyen körülmények között fordulóponthoz érkezett. Az alapvető kérdés, hogy képes-e az összetartásra, a szolidaritásra, a reformok következetes végrehajtására, mind nemzeti mind uniós szinten egyaránt, és képes-e olyan integrációs programokra, amelyek élvezik a polgárok demokratikus támogatását.

A kibővüléssel rendkívül megnőtt az Unió sokszínűsége, a 25-os Unió új minőség. A különbségek a fejlettségi színvonalakban, a gazdasági és társadalmi struktúrákban, az ország méretekben, a politikai kultúrában, a történelmi és civilizációs hagyományokban egyaránt megmutatkoznak. Ilyen körülmények között az *elmélyülési folyamat folytatása* biztosíthatja csak, hogy az új tagok növekvő száma ellenére az EU integráció fenntartsa belső és külső azonosságát és jellegét, s képes legyen az integrációs folyamat továbbvitelére mindazokon a területeken, ahol ez jelentős előnyöket hoz, s megfelel a tagországok érdekeinek. Szükség van az integráció erős „magjára”, amely képes magához vonzani a többieket, és magával vinni az egész Uniót, amely biztosítja a folyamatok kellő dinamikáját, s amely hozzájárul a szervezet hatékony működéséhez és fejlődéséhez. Az „erős magot” nem az országok, különösen nem néhány ország, vagy valamilyen elit klub politikai szövetségeként fogjuk fel, hanem sokkal inkább egy programként, egy szélesebb gazdasági és politikai struktúráként, amely követi a hagyományos európai társadalmi, kulturális és morális értékeket, amely fenntartja és javítja a szervezet működését, s amely nyitott valamennyi tagország irányában. A „megerősített együttműködés” megfelelő keretet adhat, s a „többsebesség Európa” is kifejezheti ezt a koncepciót.

Fordulópont

Az egész Unió növekvő gazdasági és politikai ereje szempontjából, másrészt, fontos a belső és külső *konvergencia folyamatának fenntartása*. A konvergencia, a fejlettségi különbségek mérséklése, az elmúlt évtizedekben feltehetően *az európai integrációs történet egyik legfontosabb fejleménye* volt. Az integráció ebben tagadhatatlan szerepet játszott. Mondhatjuk az elmúlt időszak történetében az északi, majd a nyugati és a déli perifériák felzárkózása a „központhoz” az európai integráció egyik legfontosabb vonzereje volt. Finnország, amely a huszadik század elején még szegény ország volt, néhány évtized alatt a kontinens leggazdagabb országaink a sorába került, de hasonló történt Írországgal. A déli periféria államai (Görögország, Portugália és Spanyolország) szintén sikeres felzárkozási programot hajtottak végre az elmúlt évtizedekben. A belső társadalmi konvergencia az EU jelenlegi történetében az integrációs folyamat egyik legerőteljesebb összetartó erejének bizonyult.

FORRÁS

„*Growth and Opportunity (Proiritising economic reform in Europe)*”. HM Treasury. Februar 2005.

Pelkmans, J. (1997): *European Integration (Methods and economic analysis)*. Heerlen. Open University of Netherlands: Longman.

Szabó L. (2004): „*Adórendszer, versenyképesség és állambáztartás*”. In: Bővülő Európa. Ecostat. I. negyedév. Március.

Tzoukalis, L. (1993): *The New European Economy*. Oxford, Oxford University Press.

Viszt E. (2002): „*A versenyképesség alakulása Magyarországon a csatlakozás előtt*”. Európai Tükör. VII. évf. 5. sz.

Marosán György*

EURÓPA JÖVŐJE – FORGATÓKÖNYVEK

1941. augusztus 1-jén, Isaac Asimov – a Columbia Egyetem kémiai fakultásának 21 éves végzős hallgatója – belekezdett a Galaktikus Birodalom sorsát felrajzoló regényfolyam megírásába. (Asimov, 2002) A történet forgatókönyvét, – miként a földi birodalmak sorsát – a hatalmi érdek, az emberi mohóság, a tudás ereje, és a történelmi véletlenek kibogozhatatlan összefonódása formálta. Az eseményeket egy – természetesen csak az író képzeletében létező – tudós, Hari Sheldon, és – hasonlóképpen az író kitalálta – új tudomány, a pszichohistoria foglalta keretbe. A pszichohistoria jelezte előre a hatalmának csúcsára jutott Galaktikus Birodalom bukását. Néha különös események – úgynevezett Sheldon-válságok – szabtak új pályát a kaotikus eseményfolyamnak. Ilyenkor az egyenletek változói olyannyira leszűkültek, hogy végül rendszerint egyetlen lehetőség maradt a továbblépésre, és amikor megtették ezt a lépést, a fejlődés új látóhatára nyílt meg előttük. (Asimov, 2002: 8)

A világ mai helyzete meghökkentően emlékeztet az írói fantázia szülte „Sheldon-válság” körülményeire. Gondoljunk életünk legkülönbözőbb területein felbukkanó súlyos zavarokra. Politikai összecsapásokat jósolt a civilizációk kapcsolatait elemző könyvében S. Huntington. (Huntington, 1998) A legtöbb, az 1990-es évek közepén még valószerűtlennek látszó előrejelzését az ezredfordulót követő események visszaigazolták. Hasonló pályát futott be a hetvenes évek elején született „Növekedés határai” című könyv. Szerzőik, három évtized múltán szembesítették jóslataikat a bekövetkezett változásokkal. Az eredmények megerősítették korábbi jelzéseiket. (Meadows et.al. 2005) Megállapításaik szerint a 30 évvel ezelőttihez képest a helyzet súlyosbodott. „Az emberiség már a túllövés szakaszában van, – írják a szerzők – mikor ökológiai lábnyoma meghaladja a fenntartható szintet, de még nem elég nagy ahhoz, hogy olyan változásokat kényszerítsen ki, melyek csökkentenék (azt)”. (Meadows et.al. 2005: 183) A jelen cikk Asimov könyvéből ötletet merítve megkísérli felrajzolni Európa alternatív jövőképeit.

Módszertani alapfeltevések

Az elemzés három – vitatható, de a prezentációt megkönnyítő – feltételezésre épít. Először is vannak folyamatosan erősödő *nyomást gyakorló tényezők*. A kutatók Európa életében négy – később részletelesen elemzendő – stratégiai problémakört azonosítottak. Ezek időről időre válsággá sűrűsödve, döntés elé állítják a társadalmakat. Ezekben a pontokon a közösség vagy megoldja a problémát, vagy csupán részlegesen orvosolja azt, vagy – fel sem figyelve a súlyosbodó helyzetre – korábbi életét folytatja. Emiatt a problémák később válsággá élesedve bukkannak újra fel.

Másodsorban, a kialakuló döntési (válság-)helyzetekben a közösségek (Európa, a nemzetek, a nemzetközi szervezetek és vállalatok) többféle alapvető viselkedési módot követhetnek. A jelenből (vagy bármely jövőbeli időpillanattól) kiindulva az alternatív viselkedési módok logikáját követve *alternatív forgatókönyvi változatok* rajzolhatók fel. E forgatókönyvi változatok mindegyike egyformán reális és ellentmondás-mentes, de meghökkentően eltérő jövőket vetít az olvasó elé.

A harmadik feltételezés, hogy a stratégiai problémák nagyjából tízévenként érlelődnek – Sheldon-válságszerű – döntési helyzetű. Ez azt jelenti, hogy *tízévenként „ágaznak el” vagy éppen „fonódnak össze” újra és újra az alternatív jövő-szálak*. (Szemléltetésképpen lásd az ábrát!) A valóságban véletlenszerű hatások nehezen számba vehető összefonódásaként szinte bármely időpillanatban kirobbanhatnak válságok. A lehetőségek számbavételét és ábrázolását azonban megkönnyíti, ha feltételezzük, először 2006-2010, másodsorban 2013-2015, harmadszor 2020-2025, és végül negyedszer 2030-2035 között szembeül Európa döntést kikényszerítő válsággal.

* Főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

A feltételezett stratégiai problémákon kívül további *váratlanul bekövetkező* krízishelyzetekre is számíthatunk. Ilyen lehet a globális felmelegedésnek az európai kontinensre gyakorolt – kedvezőtlen – hatása. Ilyen, a jövőnek új – és hasonlóan kedvezőtlen – irányt adó esemény lehet nukleáris, vagy biológiai fegyverekkel zajló helyi háború(k) kirobbanása, vagy a világgazdaság összeomlása. Ezek alapvetően újrendezhetik a jövőképeket, ám ezekkel mostani elemzésünk nem foglalkozik. *Célunk* mindössze a „*meglepetések nélküli*”, mégis markánsan eltérő *alternatív jövőképváltozatok* felrajzolása.

Az alternatív forgatókönyvek létrehozásához azonosítani kell az egyes kieleződő döntési helyzeteket, majd végig kell gondolni, hogy a szóba jöhető viselkedési módok közül Európa melyiket választja majd az adott helyzetben. A forgatókönyv a meghozott döntés logikáját követve rajzolja tovább a fejlődés útvonalát, amelyet újabb döntési helyzetek és az erre adott további válaszok szegélyeznek. Minthogy többféle is tovább lehet indulni, a jövőképek minden döntési ponton újra és újra szétágaznak. Az így felvázolandó jövőkép-(forgatókönyv)-sorozat, döntően minőségi (és gyakran szubjektív) tényezőkre épít. Nem használható térképként, hiszen jelzései nem tekinthetők pontos eligazítást nyújtó tájékoztató pontként. Tükrözi viszont *a jövő kritikus elágazási pontjait*, érzékelteti, milyen stratégiai problémákkal kell szembenézni, milyen döntési változatok lehetségesek és a válaszoknak milyen elkerülhetetlen következményei lesznek.

Stratégiai problémakomplexumok

Az európai trendeket elemezve négy stratégiai jelentőségű – gyakorlati választ váró és ennek elmaradása esetén válsággá érlelődő – problémakomplexum azonosítható. E problémák nem függetlenek a világban zajló átalakulásoktól, ám az európai kontinens egyedi módon érintik. Valamennyi döntően befolyásolja a kontinens jövőjét. Egyetlen ország sem képes egyedül megbirkózni velük, és mindegyik eddigi viselkedésünk alapvető megváltoztatására kényszerít.

Elő problémakomplexum: a gyenge fenntarthatóság követelménye

A „fenntarthatóság” szem előtt tartása a kezdetektől a gazdálkodással összefüggő gondolkodás része. Minden vállalkozás ennek logikájához illeszti tevékenységét. Amikor tehát nap mint nap eldönti, mennyi forrást visz be, illetve von ki az üzletéből, mindig tekintettel van a hosszú távú működő- és fejlődőképeségre. Az üzlet logikájának mond ellent, ha – véletlenül, vagy tudatosan – egy vállalkozás feléli vagyonát. A fenntarthatóság így a vállalkozások gazdaságtanának elválaszthatatlan része. (Haim, 1990: 11) Erre alapozódik a fedezeti-pont számítás, amely arról nyújt információt, hogy adott költségek és kibocsátás mellett képes-e nyereséget termelni a vállalkozás. De a cégek piaci értékét is a hosszú távú fennmaradás hallgatóságos feltételezése alapján határozzák meg: az összes jövőbeli nyereség jelenértékét kell kiszámítani, feltételezve, hogy az adott vállalkozás elvileg végtelen ideig tevékenykedik. A fenntarthatóság szemléletét érvényesítik ezért az általános számviteli alapelvek is.

A fenntarthatóság követelményének tekintetbe vétele azonban elkerülhetlenné vált a nemzetgazdaság szintjén is. Itt a fenntarthatóság két alapvető elv gyakorlati érvényesítését jelenti. (Antal, 2004) A nemzetgazdaság nem növekedhet külső partnereinek rovására, és nem háríthatja át a növekedés terheit a jövőbeli nemzedékekre sem. A valóságban azonban a politika – ezt minden rendszerváltó ország gazdaságtörténete igazolja – pillanatnyi érdekeitől vezettetve rendszeresen megkísérelti figyelmen kívül hagyni a fenntarthatóság követelményét. A növekedés külső forrásokon alapuló „felpörgetése” – az intézményrendszer fejletlensége miatt – néhány évvel később szükségképpen lefullasztotta a gazdaság motorját. A gazdaságpolitikák e „*búzd meg, ereszd meg*” – Parkinson-kórhoz hasonló – rángásainak következményeként a társadalmak rendre visszacsúsztak oda, ahonnan elindultak, csak az emberek lettek frusztráltabbak, idegesebbek és bizalmatlanabbak.

A racionális piaci viselkedés megköveteli a *gyenge fenntarthatóság* érvényesítését. Ez a – sokszor szűk látókörűnek nevezett – gazdasági racionalitás szemléletmódjának elfogadását jelenti. Az országoknak tudomásul kell venniük: csak addig nyújtózhatnak, ameddig takarójuk ér. A fejlődés forrása csak a saját megtakarításuk lehet, költségeiket csak belső forrásból finanszírozhatják, növekedésüket kizárólag teljesítményük alapozhatja meg.

A gyenge fenntarthatóság érvényesítésének nehézségét jól mutatják az Európai Unió és az egyes országok költségvetését kísérő elkeseredett viták. A kérdés: elfogadjuk-e a (többnyire elmarasztalóan) liberálisnak kikiáltott gazdaság-, és pénzügyi politikát, vagy sem. Egészében véve ma Európa bizonytalan. Azok a kormányok, amelyek belekezdenek a gyenge fenntarthatóság érvényesítését megalapozó reformokba, rendre megbuknak. Az európai választópolgár nem szívesen szembesül a versenyképesség növelését szem előtt tartó gazdaságpolitika, az egyensúlyt szem előtt tartó költségvetési politika követelményeivel. Így ma nehezen jelezhető előre a jövő. Tanulságos azonban az alternatív döntésekhez tartozó

jövőváltozatok összevetése. Ám e döntés már nem halasztható túl soká: a gyenge fenntarthatóság általános érvényesítése 2006-2010 között elkerülhetetlen.

Második problémakomplexum: a demográfia és a vele összefüggő kérdések

Az 1980-es évek elején a világ túljutott a népességnövekedés történelmi csúcán (2,1%-os növekedés/év) és a növekedés üteme fokozatosan csökkenni kezdett. A legtöbb régióban jelentősen – az 1900-as 6-ról, az 1950-es 3,6-re, majd 2000-ig 2,7-re – esett az egy főre jutó születések száma. (Cohen, 2003: 1172) Míg 1960-ban mindössze öt olyan ország volt a világon, amelynek a termékenységi ráta nem tette lehetővé a népesség újratermelését hosszú távon, addig 2000-ben már a világ népességének csaknem felét kitevő 64 ilyen ország volt. Ezen belül Európában olyan gyorsan visszaesett a termékenység, hogy a régióban a lakosság csökkenni kezdett 0,14%/év mértékben. (u.ott: 1173) E folyamatok hatására jelentősen megváltozott a népesség korosztályi eloszlása. A gyorsan növekvő népesség esetén az eloszlás piramis alakú, amely arra utal: minden születő korosztály nagyobb, mint a megelőző. Amint a népesség növekedése lelassult, majd megállt a korábbi piramisszerű eloszlás fokozatosan oszlopszerűvé vált: a legtöbb korosztály létszáma nagyjából azonos.

Európa demográfiai szerkezete tehát alapvetően átalakult. A társadalom alapját jelentő munkaképes korosztályoknak még a múlt század első felében jelentős volt az aránya. Ez döntő mértékben járult hozzá a gazdasági növekedéshez és tette lehetővé a fokozatosan mindenkire kiterjedő nyugdíj- és egészségügyi rendszer finanszírozását. A 20. század közepére ugyan már csökkent az ifjúkorúak, de még nem nőtt meg az eltartandó idősök aránya, így a függőségi ráta viszonylag alacsony volt. A múlt század második felében azonban egyszerre több, egymástól számottevően különböző országban – Németországban, Olaszországban, Görögországban és Kelet-Európában, például Magyarországon – megindult Európa népességnövekedésének csökkenése. A szocializmus bukását követően zuhanásszerű csökkenés következett be egész Kelet-Európában, és folytatódott a csökkenés Nyugat-Európában is. 2000-et követően – amikor már a népesedési mezőnyt vezető Írországon is kettő alá csökkent a születésszám – Európa átlagos születésszáma 1,7 körül alakult, amely nem elegendő a népesség fenntartásához. 2050-re Európa lakosságának több mint 50% lesz 50 éven felüli, és a 65 éven felüliek aránya eléri a 15 éven aluliak arányát.

Az EU-ban a munkaképes korú lakosság száma 2010 után – a *baby boom* nemzedék 2010 és 2015 között vonul nyugdíjba – hirtelen gyorsan csökkenni fog. (The Economist, 2003: 80) Ez váltja ki a döntés kényszerét. A különböző társadalmak esetén sokféle tényező befolyásolja, hogy a romló demográfiai helyzet mikor éleződik válsággá, halaszthatatlanná téve a döntést. A valóságban folyamatosan és egyre erősödő nyomással találkoznak a társadalmak. Az első reakció: a hagyományok nyomvonalát követni. Ez a múltban uralkodó családmódel (hivatalos, esetleg vallás által jóváhagyott együttélés) és társadalmi szerepek („nőnek otthon a helye”) megerősítését, és a népességszabályozás vallással össze nem illő formái alkalmazásának (abortusz, „esemény” utáni tabletta) megszigorítását jelenti. (Ennek jelei Kelet-Európában egyre érzékelhetőbbek.) Ezek azonban csak ideiglenes és a társadalmi konfliktusokat élező megoldásokat jelentenek. Halaszthatatlan lesz a társadalmi szerepek alapvető újragondolása, valamint a munkaerőpiac szabályozásának, a nyugdíjrendszernek, az egészségügyi rendszernek és a megtakarítások ösztönzésének – a politikai és a gazdasági stabilitásra tekintettel levő – átalakítása. (Marosán, 2001). Az elmondottak alapján az ellentmondások 2013-2015 között érlelődnek válsággá, és kényszerítene ki döntéseket.

Harmadik problémakomplexum: az erős fenntarthatóság követelménye

A 20. század utolsó két évtizedében elégtelenné váltak a *gyenge* fenntarthatóságnak a jórészt a gazdasági racionalitást tükröző alapvető követelményei. (Marosán, 2006) A szakirodalom ezért már több mint egy évtizede megkülönbözteti a *gyenge* és az *erős* fenntarthatóság fogalmát. (Pearson, 2000: 476). Az erős fenntarthatóság a megújuló forrásoknak a természetes megújulásnál lassabb ütemű hasznosítását, a hulladék mennyiségének a rendszer felvevő képessége alatt tartását, és a meg nem újuló forrásoknak a – legfeljebb a helyettesíthetőség ütemét követő kiaknázását – követeli meg. Az erős fenntarthatóság érvényesítéséhez Európa *ökológiai lábnyomát* számottevően csökkenteni kell. Az ökológiai lábnyom a társadalmak hatását jellemzi környezetükre. Ez a hatás – értelemszerűen – arányos az emberek számával, az anyagi fogyasztás mértékével és függ az alkalmazott technológiák természetétől. Végző soron az emberiiség környezetére gyakorlat hatását, az alábbi három tényező szorzatával lehet leírni:

$$I = P \cdot A \cdot T$$

ahol, az I a hatás (*impact*), a P, a népesség száma (*population*), az A, az egy főre jutó bőség (*affluence*), a T pedig a fogyasztáshoz és a termeléshez felhasznált technológia „falánksága”. (Erllich, 1990: 58-59) (Homer-Dixon, 2004: 79-81) Az ökológiai lábnyom – miként a szó sugallja – egy társadalomnak a közvetlen lakó-, és munkahelyén, valamint az adott közösség szokásos társadalmi „életterén” kívül, a társadalom

újratermelését biztosító feltételeket, az újratermeléshez szükséges összes anyagot és energiát magában foglaló teljes ökológiai teret jelenti. (Van Dieren, 2001) (Wilson, 2003)

Az emberiség ökológiai lábnyoma – részben a népességszám, részben a fogyasztás emelkedésével – folyamatosan nőtt az évezredek során. A termelési forradalmak is jelentősen megváltoztatták a lábnyomot. Voltak hatások, amelyek csökkentették és voltak, amelyek növelték méretét. Amint a közösségek ökológiai lábnyoma „túlnőtt” életterük „takaróján”, a társadalmak kényszerűen alkalmazkodtak, vagy összeomlottak. Ilyen társadalmi katasztrófák – pl. a Húsvét-szigeten – előfordultak, de kivételnek számítottak a múltban. Az emberiség ökológiai lábnyoma – a föld 1900-as ökológiai kapacitása – 50%-ról 1950-re 65%-ra emelkedett. Ma már – miközben tízmilliók éheznek – az emberiség ökológiai lábnyoma legalább 20%-al túllépte a Föld méreteit. Ha a jelenlegi demográfiai, fogyasztási, és technológiai trendek folytatódnak, akkor 2050-re az emberiség ökológiai lábnyoma túlhaladja a Föld ökológiai kapacitásának 220%-át. (Meadows et.al, 2005: 17)

A nemzetek javainak számbavételére szolgáló mutatószámrendszer, kezdetben kizárólag a termelés és az anyagi fogyasztás tényezőit vette tekintetbe. Ám a GDP sem a közösségi *jólétet*, sem pedig egyéni *életminőséget* nem fejezi ki kellő pontossággal. Az ENSZ keretében folyó kutatások egy új – a GDP *finombeállítására* szolgáló és az adott ország humán fejlettségének szintjét jelző – mutatót, a *Human Development Indexet* (HDI) formáltak ki. (Human Development Report, 2002) A HDI, a hagyományos értelemben vett fogyasztás mellett hangsúlyt helyez az egészségben és alkotásban eltöltött, és értelmes választásokat lehetővé tevő emberi életre. A nemzetek GDP szerinti sorrendje a HDI alapján átrendeződik. Az USA-t, a példának okáért, a GDP szerinti 2. helyről a HDI, a 7. helyre sorolja vissza, Norvégia viszont a GDP szerinti 8. helyről a HDI élére kerül. A HDI szerint Svédország tizenöt hellyel jobb helyezést ér el, mint a GDP alapján, míg Írország kilenc hellyel rosszabbat. A HDI kiterjeszti a fenntarthatóság fogalmát az emberi tőke összetevőire is. Ám a társadalmak helyzetének reális megítéléséhez még ez sem elegendő.

A további pontosítás érdekében egész sor mutatószám-rendszert fejlesztettek ki. (Kates et al., 2005) Ezek között a legnagyobb jelentőségre a „Genuine Progress Indicator” (GPI) mutatószám-rendszer tett szert. (Varga, 2004: 33-34) A GPI szemlélete már az *erős fenntarthatóság* fogalmát tükrözi. Az erős fenntarthatóság túllép még a pénzügyi, a fizikai és az emberi tőkét együttesen tekintetbe vevő modellen is. Alapja, hogy a Föld fenntartható fejlődéséhez a felsoroltakon kívül nélkülözhetetlen az úgynevezett természeti tőke folyamatos, zökkenőmentes és egyensúlyra vezető újratermelése is. (Raven, 2002: 954) A természeti tőke viszont közvetlenül kapcsolódik a természet természetes rendszeréhez, amely konkrét hálózatok összessége. Az erős fenntarthatóság szerint nem engedhető meg a természeti rendszer olyan változtatása, amely „kiiktatná” az ökológiai rendszer fontos elemeit. Ezért tekinti létkérdésnek a biodiverzitás megőrzését és veszi tekintetbe az élőlények végleges kipusztulásával járó, gyakran nehezen felmérhető kockázatokat is. (McDaniel-Gowdy, 2002: 136)

Az ökológiai lábnyom problémája igen élesen vetődik fel Európa esetében. A közkeletű vélekedéssel ellentétben Európa helyzete ezen a téren rosszabb, mint Amerikáé. (Imhoff, 2004: 870) Amerika ugyan pazarlóbban él az öreg kontinensnél, de nagyobb területű, így a problémák viszonylag később jelentkeznek. Európa ökológiai lábnyoma legalább kétszerese saját területének, ez pedig hosszú távon nem tartható. A kényszerű változás komoly forrásokat von el más területektől, és a fogyasztói kultúra alapvető módosítását teszi szükségessé. Az EU-ba újonnan beléptettek ökológiai lábnyoma viszonylagosan kisebb, ám a fogyasztás gyors növekedése, szerkezetének hasonlósága, valamint a környezetkultúra alacsonyabb szintje miatt az ökológiai lábnyom hamar jelentősen túllépi területüket. Miközben gyorsulón növelni szeretnék a fogyasztást, ellenállnak az erős fenntarthatóság bevezetésének. Politikailag ezért labilisabbak lesznek, mint a nyugati régiók. E döntések már ma napirenden vannak – lásd kiotói egyezmény – és napirenden is maradnak. Európa szavakban Amerika-ellenes, ám egy sor nyugat-, és kelet-európai ország viselkedése az amerikai logikát követi. Az erős fenntarthatósággal összefüggő döntések egy részét már a következő évtizedben meg kell hozni, de a neheze valószínű a 2020-2025 közötti évekre marad.

Negyedik problémakomplexum: a globális visszaesés

„A növekedés határai” című, komor jóslatokat felrajzoló könyv a Római Klub 1972-ben nyilvánosságra hozott jelentését foglalta össze. (Meadows et al., 1972) A szimulációs módszeren alapuló elemzése betekintést nyújtott az emberiség lehetséges jövőjébe. A mű megjelenését megelőző évtizedekben a gazdasági növekedés ugyan töretlen volt, ám egyre több területen jelentkeztek zavarok. Ez hihetővé tette a könyv állításait: az egymástól függetlennek látszó helyi problémák a globális válság tünetei, amelyek 2030-2040 táján katasztrófaszerű összeomlásra vezetnek. A környezet visszavonhatatlanul elszennyeződik, a gazdasági növekedés visszaesik és az élelmiszer-termelés zuhanásszerűen csökken. Éhezés, járványok, no meg ezek kísérői, lázadások, és háborúk tizedelik meg az emberiséget.

A sötét jövő egy pillanatra mindenkit megrázott és elgondolkoztatott. Ám azután az élet visszazökkent a régi kerékvágásba. A világ változatlanul folytatta megszokott életét. A növekedésbe vetett – időlegesen megrendült – hit helyreállt. A globális gazdaság túlélte az első, majd a második olajválságot. Az emberek többsége pedig levonta a következtetést: válság, ha lesz egyáltalán, messze van. A világ legtöbb országában mind többen, és mind többet fogyasztanak. Bolygónkon megállíthatatlanul terjedtek a „boldogságjavak”. A birtoklási étvágyunk szinte kielégíthetetlen. Mindez persze egyre több szennyeződéssel járt, és növekvő ütemben aknáztuk ki a meg nem újuló forrásokat is. A gazdagabbak – és ne feledjük, mi kelet-európaiak is közéjük tartozunk – kisajátították az emberiség közös vagyonát, és gyorsulva élnek fel a jövőbeli nemzedékek remélt örökségét. (Marosán, 2005)

A kutatócsoport az elmúlt években újra ellenőrizte feltevéseit, pontosította az adatokat, és korszerűsítette modelljét. A jövőt „lejátszó” szimuláció azonban újra komor képet rajzolt eléjük. A különböző és többnyire optimista feltevésekkel – végtelen a világ, bőségesek és könnyen hozzáférhetőek a nem megújuló erőforrások, kordában tartják a szennyezést, növelik a talaj termékenységét, hatékony technológiákat alkalmaznak, 2002-től stabilizálódik a népesség, dinamikus a műszaki fejlődés – számoló forgatókönyv-változatok elemzése arra utalt, hogy a növekedés magától nem stabilizálódik. A Föld természetes korlátjait az európai átlagpolgár még nem észleli, vagy ha igen, késlekedik viselkedésének módosításával. A 30 évvel ezelőttihez képest egy területen történt döntő változás: az akkor távoli összeomlás belátható közelségbe került. A szimulációs modell tanulsága: csupán 20-25 év – alig egy emberöltőnyi idő – választ el a globális visszaeséstől. Az emberiség igényeihez mérten a Föld korlátozottá vált, a globális környezeti problémák elkerülhetetlenek. A fogyasztás-orientált életmodell folytathatatlan.

Az alternatív viselkedési módok azonosítása

A forgatókönyvek létrehozásához – a stratégiai kihívások mellett – azokat az alapvető problémakezelési (viselkedési) módokat kell felkutatni, amelyek eltérően viszonyulnak az egyes döntési helyzetekhez. A viselkedési változatokat a politika, a gazdaság, és a kultúra összekapcsolása alapján alkothatjuk meg. E területeken belül *három* eltérő *viselkedési változat* fogalmazható meg:

1. *A politika alternatív hatalmi viselkedési módjai*: együttműködő, versengő, vagy ellenséges viselkedés.
2. *A gazdaság alternatív növekedési módjai*: a (jelenleg folytatott) nem fenntartható növekedés, a gyenge fenntarthatóság, vagy az erős fenntarthatóság követése.
3. *A kultúra alternatív szemléletmódjai*: multikulturális (homogén alapértékek, de ezen belül szabad választás), kitüntetett identitásközpontú (elkülönülő, de a másságot viszonylagos toleranciával kezelő), kizárólagos identitásközpontú (bezárkózó és a másságot ellenségesen fogadó) viselkedés.

Mivel három terület van, és ezeken belül három változatot különböztetünk meg, összesen 27 (3*3*3) féle viselkedési változat képzelhető el. E változatok mindegyike részben vagy alapvetően másként válaszol egy adott problémára. Így a jövő egy adott időpillanatában, egy adott helyzetben bármelyiket választva és követve, részben vagy alapvetően más jövő irányába „indulna el” a közösség. Vannak azonban a viselkedési változatok között önellentmondóak, és így nem reálisak. Ilyennek tekinthető például az ellenséges politikai viselkedés, az erős fenntarthatóságot követő gazdaság és a kulturálisan homogén közösség változata. Egy sor további viselkedésmód egymáshoz közel esik. Ezeket a lehetséges összevonásokat tekintetbe véve Európa sokféle lehetséges viselkedési változata három alapváltozatra egyszerűsíthető:

- *A viselkedési változat*: politikailag enyhén bizalmatlan, de feltételekkel együttműködni kész, gazdaságilag gyenge fenntarthatóságot követő, kulturális gyökerekhez ragaszkodó, az elkülönülést előnyben részesítő, de a másságot elfogadó.
- *B viselkedési változat*: politikailag egymásban bízó és együttműködő, gazdaságilag erős fenntarthatóságot követő, a multikulturális identitást elfogadó, a másságot természetes adottságként kezelő, az egyének és közösségek szabad szervezését támogató.
- *C viselkedési változat*: politikailag bizalmatlan, sőt ellenséges, gazdaságilag nem fenntartható, kizárólagos identitást követő, kulturálisan bezárkózó, és a másságot elutasító.

Ez a három egymástól markánsan különböző viselkedési mód alapvetően eltérően reagál a felbukkanó döntési problémákra, és egymástól elhajló jövővonalat rajzol fel. A cikk arra tesz kísérletet, hogy végigkövesse a problémák keletkezésének, és az ezekre való eltérő reakciónak a történelmi következményeit.

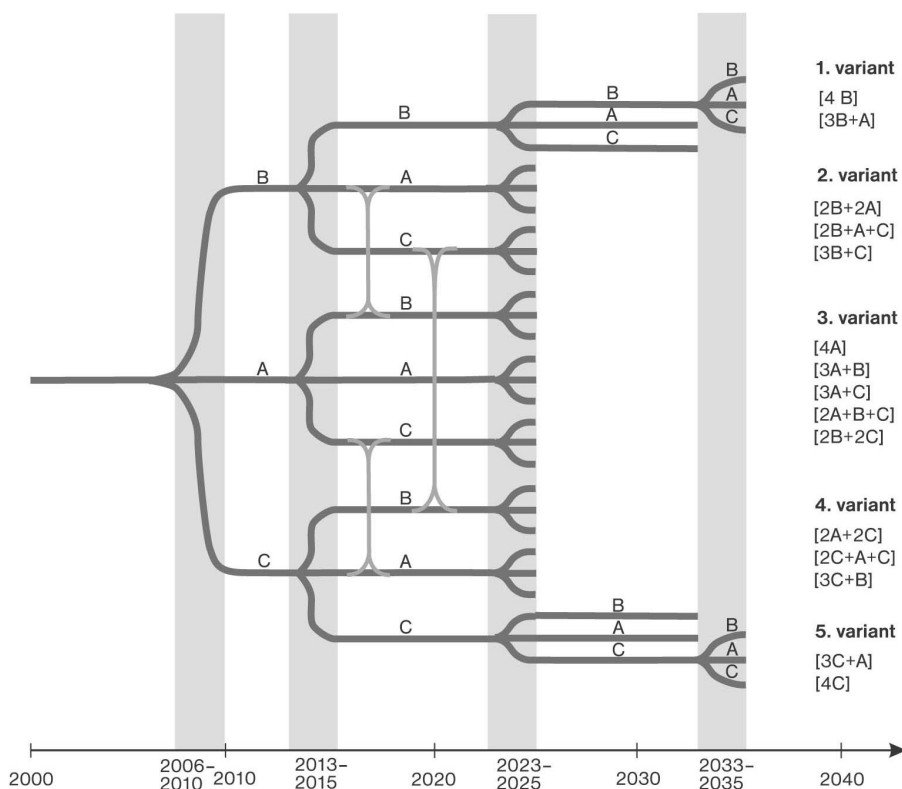
A jövőkép változatok

A felsorolt problémák a legkülönbözőbb területeken gyakran véletlenszerűen kiéleződve hoznak létre döntési kényszereket. Szinte biztos, hogy a döntések összecúsznak, és felerősíthetik egymás – negatív – hatását. Ez folyamatos döntésre kényszerítheti Európa országainak és közösségeinek a döntéshozóit. Mivel pedig a változások sok társadalmi réteget érintenek hátrányosan, várható, hogy egymást követik az előre- és a visszalépések. Így a döntéshozatalt inkább jellemzi majd a sodródás, mint a fordulóponton hozott stratégiai döntés. (Ezt a kettősségek a stratégiai menedzsment szakirodalomban a *strategic drifting* és *strategic decision* közötti különbséggel jellemzik. Johnson and Scholes *Exploring Corporate Strategy*. Prentice-Hall. 4th edition 56.) A forgatókönyvek létrehozását mégis megkönnyíti, ha a korábban említett négy kritikus döntési szakaszt tételezzük fel, amelyekben a röviden bemutatott A, B, C-vel jelölt viselkedési változatok eltérő döntéseket idéznek elő. Ezek közül a bizonytalanul sodródó A változat tekinthető a jelenlegi viselkedést legpontosabban leíró modellnek. Ehhez képest a B változat egy toleráns és együttműködő, míg a C változat az önzés és a bizalmatlanság vezérelte viselkedést ír le.

A jövőkép változatok úgy generálódnak, hogy az egyes döntési pontokon Európa „választ” e három változat közül, és választásától függő irányban és útvonalon halad tovább, mígnem újabb döntési ponthoz érkezik. A különböző viselkedés eltérő döntéshez vezet, amelynek nyomán a jövővonalak folyamatosan elágaznak, majd újra összefonódnak. Időben előre haladva a változatok száma megsokszorozódik. A negyedik döntési pont után elvileg 81 különböző jövőváltozat azonosítható. Az egyes változatok közötti átmenetek szintén követhetetlenül elbonyolódnak. Ha azonban feltételezzük, hogy a kialakuló végső jövőképet kevésbé befolyásolja, hogy egy adott típusú döntést mikor hoztak, mint az, hogy összességében milyen típusú döntéseket hoztak az adott „jövővonalon”, a kép egyszerűsíthető. Ez az – egyébként erősen vitatható – feltételezés azt jelenti, hogy a [A, A, B, B], a [A, B, B, A], a [A, B, A, B], a [B, B, A, A], és a [B, A, B, A] jövővonalakhoz tartozó jövőképeket, a [2 A, 2 B] jövőkép közel azonos változatainak tekintjük. Ezek a jövővonalakon „szörfölve” lehet sodródni a válság felé vagy lehet – szembenézve a problémákkal, sikeresen megoldva azokat – ki is kászálódni egy korábbi válságból. Úgy tűnik a szélső (a B és a C) változatoknak bizonyos „vonzóképesége” van. Ha Európa B típusú (együttműködő, fenntartható, toleráns) viselkedési változatot választja elsőként, egyre nagyobb valószínűséggel marad meg a B nyomvonalon. Ha azonban elsőként C típusú (bizalmatlan, vetélkedő, nem fenntartható, és elzárkózó) választ ad a felvetődő problémákra, akkor egyre nehezebb lesz erről a nyomvonalról letérni, amely nyílt ellenségeskedésig vezethet.

Végső értékelésünk szempontjából elegendő azonban a jövőkép végső dátumától – mondjuk 2040-től – visszatekintve azonosítani a legfontosabb, egymástól számottevően eltérő jövőkép változatokat. Az elmondottak alapján – az A, B, és C változatok közötti sokféle átmenetet tekintetbe véve – a végső jövőkép változatok száma radikálisan *öt alapváltozatra* egyszerűsíthető:

1. változat: fejlődő B-s változat ([4 B], vagy [3 B + A] típusú döntések)
2. változat: bizonytalan B-s változat ([2 B + 2 A], vagy [2 B + A + C], vagy [3 B + C] típusú döntések)
3. változat: sodródó A változat ([4 A], vagy [3 A + B], vagy [3 A + C], vagy [2 A + B + C] és a [2 B + 2 C], típusú döntések)
4. változat: hanyatló C változat ([2 A + 2 C], vagy [2 C + A + C], vagy [3 C + B] típusú döntések)
5. változat: összeomló C változat ([4 C], vagy [3 C + A] típusú döntések)

1. változat: A fenntarthatóan fejlődő és az egyéni szabadság Európája.

Egymásban bízó és együttműködő régiókból áll Európa. Magas szintű az életminőség, viszonylag magas az életszínvonal és stabilan növekvő a GDP. Érvényesül az erős fenntarthatóságnak megfelelő növekedési pálya. Ezen lassúbb a gazdasági növekedés, cserében viszont alacsonyabb a környezeti terhelés, és kiegyenlítődnek a gazdasági és társadalmi különbségek. Minden régióban érvényesül kulturális tolerancia, szabadon szerveződhetnek a közösségek. Elfogadottá válik a multikulturális identitás, így a hagyományos identitásközpontok (nemzet, vallás) szerepe viszonylagosan visszaszorul. Az egyéni életmodell megválasztását a közösség nem korlátozza. Magas szintű liberális szabadságjogok érvényesülnek.¹

Mutató	Megnevezés	2050-beni értéke (2000 = 100)
GDP	Nemzeti jövedelem	150
HDI	Humán fejlődési index	175
SZQ ²	Szabadság kvóciens	140
GPI ³	Valódi haladás indikátora	140

¹ A következőkben a jövőképváltozat bemutatásánál alkalmazott mutatók számbeli értékei csupán tájékoztatásul szolgálnak. A jövőképváltozatok jellemzésére szolgáló számadatokat a szerző hallgatókkal végrehajtott Delfi-elemzéseiből nyerte. A feltüntetett számok 24 hallgató véleményének 3 meneten keresztül történő visszacsatolását követően alakultak ki.

² A „szabadság kvóciens” a szerző által feltételezett mutató, amely az egyén által szabadon választható életmodellek választékát, az ilyen életmodellt követő közösségek reálisan elérhető számát, és az egyén autonómiáját korlátozó feltételek és körülmények mértékét és erősségét jelzi. Csak a jövőkép változatok érzékeltetésére szolgál. További kutatások szükségesek, hogy operacionalizálni lehessen a szq-t.

³ A GPI a fejlődés leírásánál tekintetbe veszi a környezet állapotát, és olyan komplex mutatót alkalmaz, amely a környezet erős fenntarthatóságának tekintetbe vételével írja le a helyzetet.

2. változat: A növekvő, de problémákkal küszködő Európa

Részben együttműködő, de meghatározott területeken egymás iránt bizalmatlan, és gazdasági kérdésekben erősen vetélkedő régiókból álló Európa ez. Magas az életszínvonal, de alacsonyabb az életminőség. Nagyobbak a regionális különbségek. A gazdasági növekedés gyorsabb, a GDP magasabb, az életminőség ugyanakkor alacsonyabb, az egyenlőtlenség és a környezeti terhelés pedig nagyobb, mint az 1. változatban. A gyenge fenntarthatóság elve esetenként, az erős gyakrabban sérül. A hagyományos identitásközpontok szerepe megmarad, sőt felértékelődik. Felerősödik a bizalmatlanság a „mással” szemben. A kultúrák önállóságukat, egyediségüket hangsúlyozzák.

Mutató	Megnevezés	2050-beni értéke (2000 = 100)
GDP	Nemzeti jövedelem	200
HDI	Humán fejlődési index	145
SZQ	Szabadság kvóciens	120
GPI	Valódi haladás indikátora	125

3. változat: A stagnáló, elkülönülő, ellentétektől szabdalt Európa

Az erősen versengő, egymás iránt bizalmatlan, egyes területeken ellenséges Európa ez. A gazdasági növekedés – bár az egyes országok erőltetik – lelassul. Európa globálisan visszahúzódik, és befelé fordul. A GDP az 1. változat szintjén, az életminőség (HDI) a 2. változat alatt alakul. A GPI és a SZQ a 2000-es szint alá esik. Környezeti problémák súlyosbodnak, a társadalmi egyenlőtlenség magas szintű és nem csökkenő. A régiók erősen elkülönülnek kulturálisan. Erős a nyomás az egyénre a régió hagyományaiból fakadó identitásközpont elfogadására. Az egyéni szabadságjogokat a közösségi identitásnak rendelik alá és korlátozzák. Kulturálisan elkülönülő és bezárkózó régiók.

Mutató	Megnevezés	2050-beni értéke (2000 = 100)
GDP	Nemzeti jövedelem	150
HDI	Humán fejlődési index	125
SZQ	Szabadság-kvóciens	110
GPI	Valódi haladás indikátora	100

4. változat: Visszaeső Európa, ellenségesen egymásra tekintő közösségek

Ez a gazdaságilag visszaeső és egymásra ellenségesen tekintő régiók és országok Európája. Az erős fenntarthatóság problémája nem megoldott, a környezeti problémák egyre élesebbek. A fejlődést jelző valamennyi fontos mutató a 2000-es szint alá esik. A bizalom alacsony szintű. Önmagát kulturálisan fenyegetve érző, identitásharcot folytató térségek állnak szemben egymással. Az identitásközpont egyre kizárólagosabbá válik, és nagy nyomás nehezedik a belső csoportokra, hogy ehhez illeszkedjenek. Erősen szembenálló kulturális térségek, vallások és nemzetek. Csökken az egyén autonómiája, erősödik az egyéntől elvárt kötelező illeszkedés, szűkül a mozgástér az élet-modell megválasztásában. A politikai és kulturális szembenállás miatt rendre gazdasági és környezeti válságok lépnek fel, amelyeket nem képesek kezelni az Európán belüli régiók. Hirtelen kirobbanó, de még viszonylag elszigetelt ellenséges akciók, határvillongások.

Mutató	Megnevezés	2050-beni értéke (2000 = 100)
GDP	Nemzeti jövedelem	110
HDI	Humán fejlődési index	100
SZQ	Szabadság-kvóciens	90
GPI	Valódi haladás indikátora	95

5. változat: A globális katasztrófa Európája

Gazdasági összeomlás: egymással szemben álló, sőt egymással akár fegyveresen is küzdő régiók Európája. A belső ellentéteket csupán a „külső” ellenség realitása enyhítheti. A munkamegosztás szálai szét szakadoznak, a gazdasági hatékonyság csökken, a kormányzati adminisztráció kezd szétzilálódni, az infrastruktúra pedig szétesni. Terjed az önerőre támaszkodás gazdaságpolitikája. Az életminőség zuhan, kaotikus politikai folyamatok zajlanak. Erősödő szembenállás, amely még a régiókon belülre (vagyis a jelenleg kialakuló kistérségek szintjére) is áterjedhet. A fejlődést jelző legfontosabb mutatók az 1970-es szintre esnek. Kizárólagos identitásközpont elfogadásának megkövetelése a régióban, sőt a térségben élő emberektől. A másság elutasítandó, a szellemi igazodás kényszer.

Mutató	Megnevezés	2050-beni értéke (2000 = 100)
GDP	Nemzeti jövedelem	90
HDI	Humán fejlődési index	85
SZQ	Szabadság-kvóciens	70
GPI	Valódi haladás indikátora	75

Az előttünk álló évtized kérdése, miképpen vezérelhető át a bizonytalanul egyensúlyozó Európa (és a válság felé sodródó emberiség) a sokféle szempontból egyaránt fenntartható növekedés pályájára. Az emberiség a múlt század 70-es éveitől – versenyt futva az idővel – fokozatosan jutott el a problémák előrejelzése képességének megszerzésétől valóságos súlyuk felismerésén keresztül a változást meghatározott területeken megalapozó tetteikig. Volt, ahol számottevő haladást sikerült elérni. Összességében azonban *napjainkra a globálissá válás, a bálázatosodás valamint a globális szűkösség erősödése és összekapcsolódása az emberiség összeomlásszerű válságával fenyeget.* (Marosán, 2006)

A jövőváltozatok jelzőszámai

A táblázatban szereplő számok nem számításon, hanem szakértői becslésen alapulnak, így csak a tendenciák jelzésére szolgálnak.

A fejlettség mérőszámai	1.változat	2.változat	3.változat	4.változat	5.változat
GDP (nemzeti jövedelem)	150	200	150	120	95
HDI (humán fejlettségi index)	175	145	125	110	90
GPI (a valódi haladás jelzőszáma)	140	120	110	100	80
SZQ (szabadság-kvóciens)	140	125	100	95	75

A téma kényessége, és az elemzés bizonytalanságai miatt azonban kötelező az óvatosság. Mindössze azt állítjuk: a körvonalazott jövőképek (forgatókönyv-változatok) bármelyike elképzelhető. Jórészt rajtunk, európai polgárokon múlik, milyen jövőbe vezetjük közös hazánkat. Ha egyénenként, közösségekként, és országokként rendre a bizalom, az együttműködés, a gazdasági racionalitás, és a tolerancia mellett döntünk, a fenntartható fejlődés, és az egyéni szabadság Európája felé haladunk. Ha ezzel szemben a bizalmatlanság, a vetélkedés, az önzés és az intolerancia vezet a viselkedésünket, a katasztrófák Európája felé vesszük az irányt. A jelenben benne rejlő jövőképek meglehetősen sokféleségét szemlélve fogadjuk a cikk állításait a – kételkedő és reménykedő hangszívallyal is olvasható – mondás szellemében: *ha megérjük, meglátjuk*.

IRODALOM

- Antal László (2004): *Fenntartható-e a fenntartható növekedés?* Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Asimov, I. (2002): *Az alapítvány*. Szukits Kiadó
- Cohen, Joel E. (2003): „*Human Population: The Next Half Century*”. Science. Vol. 302. 2003 nov. 14.
- Erlich, Paul – Erlich, Anne (1990): *The Population Explosion*. New York, Touchstone.
- Haim, Alexander (1990): *The Vest-Pocket CEO*. Prentive Hall.
- Homer-Dixon, Thomas F. (2004): *Környezet, szűkösség, erőszak*. Typotex Kiadó.
- Human Development Report. 2002. United Nations Development Program.
- Huntington, Samuel (1998): *A civilizációk összecsapása és az új világrend átalakulása*. Balassi
- Imhoff, Marc L. et al. (2004): „*Global Patterns in human consumption of net primary production*”. Nature. Vol. 429. 2004 June 24.
- Kates, Robert W. – Parris, Thomas M. – Leiserowitz, Anthony A (2005): „*What is sustainable development? (Goals, indicators, values, and practices)*”. Environment. 2005 April.
- Marosán György (2001): „*A túlélés záloga*”. Élet és Irodalom. 2001. 46. évf. 50. sz.
- Marosán György (2005): „*Írás a falon*”. Népszabadság, 2005. aug. 13.
- Marosán György (2006): *Hogyan készül a történelem?* Money-Plan Kiadó
- McDaniel, Carl N. – Gowdy, John M (2002): *Az édenkert kiárúsítása*. Typotex Kiadó
- Meadows, Donella et al. (1972): *The Limits to Growth*.
- Meadows, D. – Randers, J. – Meadows, D (2005): *A növekedés határai (30 év múlva)*. Kossuth Kiadó.
- Pearson, Charles (2000): *Economics and the Global Environment*. Cambridge University Press.
- Raven, H. Peter (2002): „*Science, sustainability, and the Human Prospect*”. Science. Vol. 297. 2002. Aug. 9.
- Revitalising old Europe*. The Economist. 2003 March 15.
- Van Dieren, Wouter (ed.) (1996): *Taking nature into account. A Report to the Club of Rome*. Copernicus.
- Van Dieren, Wouter (2001): *Taking Nature into Account*. Copernicus.
- Varga Éva (szerk.) (2004): *A világ helyzete 2004*. Föld Napja Alapítvány.
- Wilson, E.O. (2003): *Minden egybecseng*. Typotex Kiadó.
- York, R. – Rosa, E. – Dietz, T. (2003): „*Footprints on the Earth*”. American Sociological Review. 2003 Vol.68 (April 279-300)

András Kelen*

COMPETITIVENESS AND FACTORS OF INNOVATION

Reflections on Ádám Török's Book**

In matters of environmental protection and technology policy, the two most important post-modern national policymaking we always come across an unfortunate parallel contradiction: while environment and environmental issues are absolutely important for most people, its manifestation in environmental politics is perceived rather as being clearly against workplaces, as deeply bureaucratic and certainly as not empowering citizens. The parallel constellation can be experienced with technology policy: the kind of policy that keeps workers employed but renders instead the obsolete type of megawatt hours unemployed has not yet been invented in Europe. This malfunctioning constitutes the essence of contemporary practical policy-related wisdom in the realm of technology choices. As long as this unfortunate constellation exists there will be no popular support for spending much more on innovation. That is why every effort in clarifying concepts in matters of R&D is of paramount practical importance.

The Context of the PROBLEM

This is a book on (the factors of) innovation in innovation. It is a rarity nowadays in contemporary science that an author should or could deal with definitions instead of analyses. Such a case is always an indicator that the author has spotted an uncharted territory. This is the case with the theory of competition, when one tries to develop (1) the *scholarly notion of competitiveness* as distinct from the (2) managerial use of the term, let alone its very special use (3) in department level human resources management. These three levels of discourse are omnipresent in issues of competitiveness. The reviewed volume makes an honourable effort to integrate the national level (with taking the care to differentiate between mother countries and host economies) of analysis with the firm level (where most managerial concepts operate). However, when it comes to enlarging the scope of analysis, let me call attention that there could be a valid further level of analysis, too. There is this third level of competitiveness when drawing into focus the competitive *individuals* of the labour market with their educational, psychological and motivational factors of performance or failure. Nevertheless, for manpower there is no room for cooperation: at this level competition is necessarily a zero-sum game. Thus the author is most likely right when limiting the conceptual framework to the first two levels of theorising, to the national level (whatever unstable meaning this phenomenon might convey) and the business/sectoral level.

* *Ph.D. College Professor, Budapest College of Management*

** *This writing – an extended review of the following book: Ádám Török (with Balázs Borsi and András Telcs): *Competitiveness in R&D. Comparisons and Performance*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 2005. – belongs to one of the author's recurring field of interest. There is no education without research, therefore there is no research policymaking without listening to educators. The author strives to contribute to policy debates from the perspective of an education practitioner. The article is in English because the essays in focus are in English, too. An earlier version of this article has been published in the last volume of *Acta Oeconomica*, (5) 2005.*

The clear-cut definition of the term “competitiveness” is necessary because this notion is often blurred by phenomena, influences and even urges beyond economics. On the one hand there is the journalistic use of this term eschewing all methodological correctness. On the other hand all too often there is politics in the game. Who could, for instance, deny that the Europe-maturity of Poland – in an administrative approach with competitiveness in mind – at the time of the country’s accession was more a question of political will in European leaders’ mind than sheer economic reasoning? Or, to what considerable extent the worldwide competitiveness of companies in any country’s armament sector is clearly predicated on political considerations reflecting balances of power instead of balances of trade?

To put it otherwise, in business all companies do not always compete. Some always have a comfortable niche of extra profit or draw a *rent* in their narrow market left unnoticed by fair trade authorities, let alone consumers. There are always shelters, insulated areas in commerce where vying for resources, aspirations for additional sales is strictly limited by barriers of trade such as access to sensitive technology, or by pre-determined contingents of market share. The authentic analytical content of competitiveness – as distinct from productivity and of export performance - is best understood and best applied when trade barriers are just in the process of opening up, when substitutions just start to develop and imperfect competition just turns toward market maturity and perfection. For instance in the typical case when the cited model of infant industry protection-based economic growth – as described in F. List’s model - opens up and stands up to worldwide competition. The *validity claim* of competitiveness – as a concept intended to be wider and more comprehensive than mere competitive advantages - can best be accepted and analyzed exactly in these short, returning historic moments when market imperfections are sorted out, shelters are vanishing with international competition starting to unfold and the pressure of unbridled competition makes itself felt by crowding out the inefficient losers.

On this point the reader is ushered into the genuine subtleties of economic theory. Describing monopolistic competition, mention is made of the uniqueness of *contestable* markets and of *bedonic* price indices which are capable of taking into account the quality and consumer utility of a product in a highly competitive environment. The outlook of the author is, at the same time, always wide enough to include authors from other social science disciplines, too – such as in case of referring to the old “competition” between science and church for the truth in astrology.

When explicating his analytical theses on measuring the productivity of R&D, Professor Török draws again on a fairly wide range of authors reflecting the full scope of rich applicability of this notion “competitiveness”. Established scholars and Nobel laureates are cited but position papers produced by knowledgeable euro-bureaucrats and current Ph.D. dissertations are also drawn into focus. This selection of primary sources again reflects the distinctive, well-reflected aspiration of the author to encompass evolutionary economics and management literature alike.

Terms, Definitions and Clarifications

This part of the book, where the Frascati and Oslo manuals of OECD are reviewed, will certainly become the widely used part as most the somewhat blurred or at least fuzzy concepts of innovation, R&D, science, S&T and education are treated here with a clarifying intent. For the definition of the competitiveness in the R&D sector the author offers a twofold solution – with leaning toward the preference of construing competitiveness here as “the distance of the innovation sector from the technology frontier”.

The notions of basic research and applied research are reflected in the context of an economist’s approach. That is perhaps why although “forward linkage” (the paradigm of basic research) and “backward linkage” (applied science’s approach) are mentioned, “reverse engineering” (company-level technological development without knowledge transfer) as a businessman’s somewhat dubious but at any rate legitimate and highly practical notion is omitted.

The *a priori* incentive and *ex post* ability to innovate is predicated on the diffusion of scientific and technical knowledge. Diffusion of information means public disclosure enabling others to search patent databases in order to avoid wasteful duplicate R&D. Diffusion also means *reverse engineering* after a product’s market emergence. The process of reverse engineering — distinct from copying, let alone pirating — and public posting and commenting of code or technicalities is believed to be one of the most important information sources used by firms and fundamental to the development of science. In a sense it is constitutionally protected free speech - just the equivalent of reading the works of competitors, rearranging, interpreting, and adding innovative spins and inventions - with, eventually, their own patent protection - to these works, whereas outright piracy (or copying) is the equivalent of recycling and regurgitating the works of others verbatim.

Without doubt one can predict that this part of the text will serve as everyday food and drink in all university curricula where students and Ph.D. disciples will be presented with the nitty-gritty of technology policymaking or with the thorny issues of European competitiveness. The range of examples, mini case studies and remarks extends from the practice of the Hungarian government up to that of the European Commission. An interesting window is also opened towards the economics of competition policy. Unfortunately, the economic models of *auctioning* that start playing an increasing role in competitive bidding (the lower, firm-level of competition), are omitted from the succinct analysis. Let me also come up with another important concept that the author might consider draw into his future analyses of innovation policy.

The reader is also initiated into the intricacies of competition theory and the institutional approach to National Innovation Systems. This latter is a key element in the train of thought of this volume because the author can focus on innovative organizations themselves without determining the final outcome or without saying anything on the degree of development in the political and economic environment of research. That is the *social capability for technical change* which is always there as a limit undergirding the speed of modernisation. This approach – presuming the viability of the NIS concept augmented by the inclusion of local innovation networks - helps integrate the transitional economies with their usually small-scale and open character, with their S&T public spending not complemented by business spending and with their inward-looking national innovation system.

Just for the sake of illustrating how complicated it is to find a stable measurement method for innovation, let me point out that in each case when *patents* are mentioned (patents as we know them protect business exploitation of the inventions that result from its R&D efforts and are easily to be accounted for), the following *complementary* (less easily tracked) concepts should also be implicated: copyrights, trademarks, service marks, commercial names and designations.

(i) Copyright covers not only literary or artistic works, but also engineering drawings, computer software, and other areas beyond the sphere of the arts. Copyrights are a major factor in scientific and technological development. Copyrighted industries together represent between 2 and 6 percent of the GDP of modern economies.

(ii) Designs related to shapes and configurations, including layout designs (topographies) of integrated circuits constitute a major part of intellectual property.

(iii) Trademarks related to words or symbols applied to products or services to identify source or sponsorship. Trademarks, geographical indications, and brand names do not protect a product as intellectual property, but rather the relationship between that product and its provider. Such protection is vital where counterfeiting is a significant danger.

(iv) Trade secret protection is applied to confidential (undisclosed) business information. When weighing the indicators that could properly measure competitiveness, the author elaborates on patents in an ample manner – similar in depth to the analysis of citations. However, the alternative of patenting is devoted only a paragraph: intra-firm knowledge as the booster of technological development is certainly an alternative path of paramount importance. Firms often deem it better to try to prevent information leakage and not to apply for a patent renouncing thus the right of a temporary monopolistic pricing.

(v) Well protected *business models*, for instance, are core elements of innovation at the firm level. As to statistical accounting for this inherent item of innovations one can only hope for the future...

Unfortunately, this practice hides innovation practices from the eye of economists.

Who can tell where is the fine line of the statistically important boundary beyond which innovation terminates and business maneuvering commence? Once the definition of intellectual property is taken that wide, who can tell how many innovative products embodying new technology are “in the pipeline” of a firm’s R&D department in a given moment in a given country?

Ranking lists

The 1999 ranking list of the UN – a list based on composite indices of the three basic indicators is widely discussed in this book. In sharp contrast to the - somewhat misguided - positioning of Hungary in the Agenda 2000 that had by the way given rise to this monograph, it is comforting to see the stability of this UN rank order. Well in line with this, there is also the brand new 2005 ranking of the EU, based on five indicators reveals a similar ranking order. As this survey was published after the completion of this manuscript it is perhaps not without merit to enlist them here. The five indicators in this survey are, as follows

1. Innovation drivers:
 - Science graduates per hundreds of inhabitants in the 20-29 age group.
 - Baccalaureates per hundreds of inhabitants in the 25-64 age group.
 - Number of broadband connection over hundreds of inhabitants.
 - Lifelong learners per 100 inhabitants.
 - Percent of at least baccalaureates in the 20-24 age group.
2. Knowledge productions
 - Extent of public expenditure in R&D as in percentage of GDP.
 - R&D expenditures of business sphere in proportion of GDP.
 - Proportion of middle and top level technology within overall R&D.
 - Proportion of firms drawing state subsidy for innovation.
 - Proportion of R&D expenditures financed by business.
3. Innovation and entrepreneurship
 - Proportion of SMEs with indigenous innovation.
 - Proportion of innovative SMEs co-operating with other SMEs.
 - Innovation expenditures as compared to overall business sales.
 - ICT-expenditure in proportion of GDP.
 - Proportion of SMEs making no use of new technologies.
4. Capability of applying new technology
 - Proportion of employees in services with cutting-edge technology.
 - Proportion of high-tech export within overall exports.
 - Sales of new products in proportion to overall sales.
 - Proportion of those employed in firms with middle or top-level technology as compared to overall employment.
5. Intellectual property
 - Number of EPO-patents per 1M inhabitants.
 - USPTO-patents per 1M inhabitants.
 - New trademarks per 1M inhabitants.
 - Industrial designs per 1M inhabitants.

The third chapter of the book is devoted to an experimental method of measuring R&D competitiveness across countries. The authors, Balázs Borsi and András Telcs have compiled a database of their own by collecting an adequate pool of absolute and relative indicators. Indicators, as we know them, are thought to be more stable than statistics. The analytical tools partly developed and applied by these authors include principal component analysis (explaining the majority of data variance), non-parametric ranking (another method to gauge the distance between the optimal mix and the existing set of indicators) and data envelopment analysis (an efficiency measurement method in operations research). In case of all three methods the authors do not give conceptual introduction or technical information, they presuppose the knowledge of the intricacies here. The authors claim that beyond a limited methodological interest their experiment results might be relevant in policy making. Well, I am afraid decision makers do not yet read texts like this neither in Hungary nor in Brussels. Perhaps in Washington, who knows? At the same time the reviewer is certainly not alone with his conviction that their tested ranking results will find their way into other textbooks of economics.

Core theses

In this part of the book measurement indicators of competitiveness – that is the gain of market share due to better performance - are put into focus. Statistical tools such as “unit labour cost” and “unit value of exports” together with “indicators of trade structure and performance” are treated by showing their known pros and cons when in use for comparing sectoral or national data. There is the so-called “general approach” – a method explained by a compelling metaphor - that is preferred by the author as particularly suitable for determining the competitiveness of R&D.

As this metaphor relates to an example from sports, let me point out that this metaphor is has much more in potential. Research and development in general can very well be exemplified and explained with the parallel from sports – an absolutely businesslike and *sui generis* field of competitiveness. In sports, technical (new strokes, sophisticated movements, winning hits, etc) and technological (more effective hardware) innovation is as differentiated and as widespread as in manufacturing or in services. Innovation in sports as a booster of competitiveness occurs on national level and on team level alike. Lack of economies

of scale helps smaller countries to maintain competitiveness. When it comes to using sports as a *paragon* for national innovation systems, the only difference is that measurement of success in sports never poses any statistical problem.

What is more, there is the same feed-back model that enables technological innovation achieved by athletes feed back and permeate everyday amateur level leisure sports – the very equivalent of knowledge transfer gained in laboratories. This feedback ensures the embedded nature of R&D in business and everyday life. All things considered, as the terrain of sports is quite simple to understand, when it comes to theorizing, one can perhaps more readily emulate processes of innovation here.

Having elaborated on GERD, then the number of researchers employed, the author gives a more thorough than usual treatment of publications' role in R&D. Within the context of measurement difficulties here, we receive an intriguing analysis, perhaps even an excursion toward scientometrics. Underlying the lore of scientometrics there are publications in peer-reviewed papers and consequent citations. As to publications, their character as quasi *entry-barriers* are not concealed – this feature makes correct comparisons across countries more difficult. Collegial citations as links within a network have been rendered into the very focus of contemporary research. As a method of an honourable past, citation indices are and remain an important tool for a qualitative analysis of scientific efficiency. Unfortunately, nobody can tell us the difference between a citation index being a measurement of being linked-in and a citation index as a measurement of being in the centre of collegial attention. Citations are too easily only a measurement of a “popularity contest” amongst researchers. At the same time the emerging field of the *attention economy* teaches that there is no sense searching difference between (epiphenomenal) fame and (genuine) value. This state of affairs somewhat decreases the chances of scientometrics to be accepted as genuinely qualitative analysis relevant in all science-related circumstances. The author himself gives an optimistic but well-balanced view of the limited applicability of citations in measuring research results. Therefore, these paragraphs are more important than a mere excursion. The work of Barabasi, at the same time, although duly included into the frame of references, is missing from the index of the book.

Collective Marketing in Science

The scientific aim of this volume is to put the new OECD countries with their transition economies (commanding over a non-negligible innovation capacity) on the map of cross-country development projects and international scientific comparisons. For instance the Hungarian case (good percent of high-tech exports drawing on transfer from foreign R&D alone) has helped the author to clarify the limited applicability of the so-called high-tech export share indicator.

Having said this, we can point out with satisfaction to what wide extent this volume is a Hungarian book: a very considerable part of the authors' case studies and subcontractors (acknowledged colleagues, valued sources and selected references) belong to the home academe. As the choice of theme is in the cutting edge of contemporary European economic thinking this book might help positioning Hungary's economists somewhat better on the scientific map. Scientometrics also teaches us that there are hardly any single performances in social science. Every successful thrust in scientific literature, like this volume, is necessarily a collective marketing effort, too. As a side effect, the *Erdos-number* of all the author's “sub-contractors” will consecutively diminish, that is their perceived “distance” to one of the hubs of contemporary economics can shrink – as measured by how tightly they are linked-in. This conspicuous advancement in our ability of positioning a home-grown scientific product certainly reflects the improving overall position of our country in science.

Conclusion

The reader of these essays on research policy is convinced that statistics on research and development are in the process of development themselves. The more trustworthy the statistics will be and the more research policy will be able to orient everyday educational practice, the more practitioners' opinion will be heard.

An emerging problem with direct consequences to policymaking is the issue of copyright. Copyright is a vehicle of innovation policy. Recently, we often come across situations where this vehicle of innovation constitutes an obstacle in education. I refer to the unfolding phenomenon that students bypass traditional libraries and make do with online search. However, online search aims at webpages alone, never at books. A great leap forward would be the inclusion of books into the online search facilities. Copyright is a stumbling block in this necessary development.

A foglalkoztatáspolitikai szerepének változása

A foglalkoztatáspolitikai többi funkcionális politikával való viszonyrendszerében a kilencvenes években jelentős átalakulások zajlottak le. (Veress, 2004) Ez a folyamat alapvetően a makrogazdasági feltételrendszer megváltozására vezethető vissza. (Simai – Gál, 2000) A globalizáció erősödésével a műszaki fejlődés, az intézmények szerepének átalakulása miatt háttérbe kerültek a *jövedelmek elosztására, s így végeredményben a jövedelmi pozíciók módosítására, átrendezésére irányuló politikák (pl. bérpolitika), s előtérbe kerültek a közvetett módon hatást gyakorló politikák (pl. foglalkoztatáspolitikai).*

Az Európai Unióban a kilencvenes években bekövetkezett integrálódás nyomán egyre több terület került teljesen vagy részben közösségi hatáskörbe. Ennek következtében a foglalkoztatásra irányuló politikák ismét az érdeklődés középpontjába kerültek. Azonban nem a közvetlen foglalkoztatási hatású eszközök – hiszen ezek jelentős mértékben nem bővültek –, hanem a közvetetten érvényesülő eszközök váltak a korábbi állapothoz képest relevánssá. Ezért az Európai Unióban egyre nagyobb szerepet kap a versenypolitika, amely egyrészt hat a tagállami transzferekre, másrészt erős gazdaságpolitikai orientáló szerepe van. Ugyanakkor az is kérdés, hogy a munkaerőpiacok főbb mutatóinak konvergálódását mennyiben segítheti elő a munkaerő-mobilitás. Az is a kérdés viszont, hogy erre valóban szükség van-e a közlekedéshez.

Az ötvenes és hatvanas években jellemző ágazati tarifális megállapodások, szociális paktumok helyett a kilencvenes években a foglalkoztatáspolitikai a munkaerő képzésére, átképzésére, képességeinek növelésére irányuló eszközök váltak hangsúlyossá. (Ennek ellenére a kilencvenes években számos tarifális megállapodás született. A gazdasági szerkezet változásával, a posztindusztriális gazdaságok kialakulásával párhuzamosan azonban megnőtt a szolgáltatások területén alkalmazott munkaerő aránya, s így a szakszervezetek által le nem fedett munkahelyek száma. Hiszen itt sok a kisvállalkozás, amelyben a szakszervezetek nem képesek meghatározó befolyásra szert tenni. Ennek következtében ezek a megállapodások a teljes munkaerő egyre kisebb szelét érintik. (Somogyi, 1999: 965-968)

A munkaerővel szemben támasztott feltételek is jelentősen megváltoztak, hiszen a posztindusztriális gazdaságok kialakulása egyrészt módosította a munkaerőpiac keresleti trendjeit, másrészt a gyorsuló műszaki fejlődés egyre gyorsabb reagálást tesz szükségessé. A tudásalapú gazdaságok legfőbb jellegzetesége éppen a tudás gyors amortizációja. A tudásalapú szolgáltatások előtérbe kerülésével a foglalkoztatás különböző formái is átalakulóban vannak. A távmunka, a flexibilis munkaidő, a részidős foglalkoztatás stb. térnyerése fontos tényező lett, miközben az európai gazdaságok munkaerőpiaci problémáinak megoldására ezek nem jelenthetnek kizárólagos megoldást. (1. táblázat)

1. táblázat

RÉSZMUNKAI DŐS FOGLALKOZTATÁS ARÁNYA AZ ÖSSZES FOGLALKOZTATOTTHOZ KÉPEST (1990-ben és 2004-ben, százalékosan)

	Férfiak		Nők	
	1990	2004	1990	2004
Franciaország	4,5	4,8	22,5	23,6
Németország	2,3	6,3	11,6	10,9
Japán	9,5	14,2	33,4	41,7
Egyesült Királyság	5,3	10,0	39,5	40,4
USA	8,6	8,1	20,2	18,8
OECD- átlag	5,5	6,1	26,9	28,2

Forrás: OECD Employment Outlook, Statistical Annex. 2005.

Az állam munkaerőpiacot befolyásoló eszközei is jelentősen átalakultak. A kilencvenes években elsősorban az indirekt befolyásolás eszközei kerültek előtérbe (pl. adópolitika), másrészt a közvetlen

beavatkozás (pl. gazdaságfejlesztés) esetén is dominánssá válik az ágazat-semleges, tevékenység-alapú gazdasági ösztönzés. Ezt a folyamatot felerősíti, hogy az Európai Unió – ahol a közösségi támogatók is egyre inkább ágazat-semlegesek – a tagállamokat is ugyanebbe az irányba „tereli” a közös versenypolitika eszközeivel.

Az Európai Unió – sajátos intézményi struktúrája miatt – *egy megfelelően kiépített intézményi rendszer, és ennek a globalizációs kihívásoknak megfelelő átalakítása elengedhetetlen a dinamikus növekedéshez.* (Palánkai, 1999) Jelenleg a klasszikus állami gazdaságpolitikai feladatok egy részét az Európai Unióban a Közösség veszi át. A gazdasági hatékonyságot növelő jogi szabályozás dokumentumainak egy jelentős része az Európai Unióban nem tagállami keretek között jön létre (pl. közös versenypolitika). A makrogazdasági stabilizációt biztosító monetáris politika döntéseit az Európai Központi Bankban hozzák meg. A költségvetési politikák korlátait a Stabilitási és Növekedési Paktum szabja meg. Léteznek még olyan gazdaságpolitikai területek, melyeket továbbra is az egyes tagállamok irányítanak (pl. foglalkoztatáspolitikai, struktúrapolitika). A nemzetközi gazdaságpolitika fontos elemei kerültek át közös kezelésbe (pl. kereskedelempolitika), ami viszont sok esetben jobban befolyásolja a foglalkoztatást, mint a foglalkoztatáspolitikai maga. A jövedelem-újraelosztás egyik sajátos formája valósul meg az Európai Unióban belül a kevésbé fejlett országok, régiók irányába jövedelemtranszferek formájában, (aminek jelentőségét természetesen csökkenti a támogatásoknak az Európai Unió GDP-jéhez viszonyított alacsony szintje).

Ez a sajátos intézményi struktúra jelenleg nem könnyíti meg az alkalmazkodást a megváltozott feltételekhez. A problémát továbbra is a Közösség *még*, a tagországok *már* nem elegendő gazdaságpolitikai mozgásteret jelent. A tagállami és közösségi szint koordinálásának szükségességét csak aláhúzza, hogy a munkaerőpiaci folyamatok, a humántőke alakulása (a foglalkoztatás szerkezete, a munkaerő iskolázottsága stb.) ma már egyre kevésbé kezelhetők nemzetgazdasági keretek között.

A munkaerő-mobilitás kérdéseinek, valamint a Heckser-Ohlin-Samuelson tételnek, és kiegészítéseinek a vizsgálata után megállapítható, hogy az Unióban belüli munkaerő-mobilitás, bár elvileg hozzájárulhat az európai munkaerőpiaci mutatók közeledéséhez, nem meghatározó tényező a munkaerőpiaci konvergencia szempontjából. (Palánkai, 2005a) Ebből a szempontból fontos az is, hogy az újabb elméletekben a mobilitás szerepét a korábbinál kevésbé tartják egyértelműen kedvezőnek, abból kiindulva, hogy átmeneti sokkoknál a földrajzi migráció kedvezőtlenül hat. Hiszen ennek költségei miatt a mobilitás nem tökéletesen visszafordítható, azaz az ellenkező előjelű gazdasági sokknál az alkalmazkodás még nehezebbé válik. (Buitter, 1995: 32-33.) A H-O-S tétel által felvázolt mechanizmusok szintén nem érvényesülnek úgy, ahogy ezt a modell sugallja. Így felvetődik az a kérdés, hogy akkor milyen érvek és ellenérvek jöhetnek szóba a közösségi foglalkoztatáspolitikai elmélyítése mellett. A pro és kontra érvek vizsgálata arra mutat rá, hogy a közösségi foglalkoztatáspolitikai további integrációja nem tűnik célszerűnek és kivitelezhetőnek a közeljövőben a közös pénzt bevezető országok korlátozott száma miatt. Ugyanakkor számos érv utal arra, hogy ennek esetlegesen hosszútávon megnőhetnek az esélyei az euróövezet kibővítése után.

Az Európai Unió munkaerőpiacainak helyzete¹

A világgazdasági környezet megváltozására lejátszódó folyamatokra az Európai Unióban, és egyes tagállamokban sok esetben lassan reagáltak. A gyors változásokat nem követte a különböző foglalkoztatási politikák átalakítása. Azt, hogy ez az átalakulási folyamat nem ment elég gyorsan végbe az Európai Unió egyes gazdaságaiban, jól jelzi a magas strukturális munkanélküliség, egyes régiókban pedig a technológiai, illetve termelékenységi lemaradás. Az Európai Unió gazdaságainak problémáira utal az európai munkaerőpiaci folyamatok negatív alakulása is. (Ebben részben szerepet játszik az is, hogy a tagállamok döntően a saját munkaerőpiacik problémáira koncentrálnak. Továbbra is jelentős azoknak az országoknak a száma, amelyek továbbra is fenntartják a szabad munkaerő áramlással szembeni derogációt a 2004-ben csatlakozott országokkal szemben.)

Az Európai Unió meghatározó gazdaságaiban (pl. Németország, Franciaország) hosszú ideig olyan gazdaságpolitikát folytattak, amelynek jellemzője a gazdasági- és szociálpolitikai kérdések összekapcsolása volt. Ennek révén jelentős jövedelem-átcsoportosításra került sor a gazdaság szereplői között, még hozzá nem hatékonysági, nem versenyképességi, hanem szociális szempontok alapján. A mesterségesen teremtett előnyök miatt az egyes piaci szereplők sok esetben csak áttételekkel konfrontálódtak a valós piaci viszonyokkal, s ezáltal a munkaerőpiac rugalmatlan maradt. A globalizáció még inkább fokozta a rugalmas reagálás kényszerűségét. (Ugyanakkor tény, hogy ez a mai gazdaságpolitika nem azonos pl. a 70-es évek szociális piacgazdaságával; a versenytársakhoz képest azonban a szociális szempontok még ma is sokszor jóval erőteljesebben érvényesülnek. A kedvezőtlen trendek, folyamatok értékelése során azonban továbbra is figyelembe kell venni Németország újraegyesítésének hosszú távú negatív hatásait.)

A szociális és gazdasági szempontok összekapcsolásának negatív hatása az Európai Unió gazdaságai-ban legjellemzőbben a magas strukturális munkanélküliségben, egyes régiókban a technológiai lemaradásban, valamint az intézményi rendszerek rugalmatlanságában, illetve az alkalmazott politikák csekély hatásfokában és a munkatermelékenység fejlődésének problémáiban jelentkezik. (A kontinentális országokkal szemben az észak-európai országokban az állami beavatkozás döntően nem pénzügyi transfereket jelentett, hanem a vállalatok működési körülményeit optimalisabbá tevő szolgáltatói-infrastrukturális környezet fejlesztését. Így a szolgáltatások szektorának nyolcvanas, kilencvenes évekbeli fejlődése előnyösen érintette azokat a jóléti államokat, amelyekben nagy hangsúlyt helyeztek a közösségi szolgáltatások fejlesztésére.)

A primer adatok alapján a következők állapíthatók meg az Európai Unió az OECD-országokhoz, és az USA-hoz képesti munkaerőpiaci, foglalkoztatási pozíciójával kapcsolatban.

I. Az EU-ban a munkaerő belső mobilitása hagyományosan alacsonyabb; a szigorúbb bevándorlási politika révén a külföldi munkaerő aránya is alacsonyabb; magasabb a munkanélküliségi ráta, miközben a kilencvenes években a foglalkoztatási szint és arány nem nőtt olyan dinamikusán, mint az OECD nem-európai országokban.

II. A nem, kor, és végzettség szerint bontott foglalkoztatási arányok alapján csak a felső- és középfokú végzettségűeknél kedvezőbb a foglalkoztatási arány Európában (EU-15), mint az USA-ban és Japánban. Ez az intézményi, jogi szabályozás kedvezőtlenségére utal, amit megerősít az is, hogy a meghatározó európai gazdaságokban erősebb a munkavállaló jogi védelme, erősebb a szakszervezetek szerepe az USA-hoz és Japánhoz képest. A tagállami intézményi rendszerek alacsony hatékonyságát jelzi az is, hogy a munkaerőpiaci mutatók kedvezőtlenebbek, annak ellenére, hogy a GDP-arányos munkaerőpiaci intézkedésekre költött összegek nagysága jelentősebb az USA-hoz és Japánhoz képest.

III. Szintén negatív jellemző, hogy az egységnyi munkaerőköltségek növekedési szintje tartósan alacsonyabb volt az Európán kívüli országokban. Az egy foglalkoztatottra kivetített munkatermelékenység szint és annak növekedési üteme is alacsonyabb volt a kilencvenes évek második felében az Európai Unióban, mint az USA-ban (Az egy órára kivetített munkatermelékenység is kedvezőtlenebb Európában, mint az USA-ban.).

IV. Nemcsak a termelékenységi mutatók alakultak kedvezőtlenül, hanem a növekedés foglalkoztatás-bővítő hatása az elmúlt 25 évben kisebb volt, mint az USA-ban. (Román, 2003) (2. táblázat)

2. táblázat

A GDP ÉS A FOGLALKOZTATOTTSÁG NÖVEKEDÉSE, AZ EU-15-ÖKBEN ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (éves, átlagos növekedési ütemek százalékban)

	EU-15-ök			Egyesült Államok		
	Reál GDP	F*	F/GDP együttható	Reál GDP	F	F/GDP együttható
1980-1990	2,2	0,4	0,19	3,0	1,8	0,59
1990-2000	2,3	0,6	0,27	3,1	1,3	0,43
1995-2000	2,4	0,8	0,33	3,4	1,3	0,38
2000-2003	1,3	0,56	0,23	1,06	1,4	0,75

*F: Foglalkoztatottság

Forrás: European Commission. *Employment in Europe. 2004.*
Statistical Annex adatai alapján számolva.

V. A 2004-es bővítéssel olyan munkaerőpiacok is csatlakoztak az Európai Unióhoz, melyek a nyugat-európai országoktól eltérő múltjuk miatt sok tekintetben csak most zárkóznak fel az EU-átlagához. Az új tagállamok munkaerőpiacai a régi tagállamoktól eltérő jellemzőket mutatnak a munkanélküliségi, a foglalkoztatási ráta esetében, vagy a termelékenységre és a bérköltségekre vonatkozó mutatókban. (A jelenleg is alkalmazott részleges munkaerőpiaci korlátozások fenntartása is arra utal, hogy 2013-ig még jogi értelemben sem lehetnek teljes értékű részesei az európai munkaerőpiacnak.)

VI. Az újonnan csatlakozott országokban alacsonyabb a foglalkoztatási arány, mint az EU egészében, és magasabb a munkatermelékenység növekedési üteme. Ez a fejlettségbeli különbségek mérséklődésével azonban várhatóan csökkeni fog.

3. táblázat
MUNKATERMELÉKENYSÉG
(foglalkoztatottanként, EU25 = 100)

Országok	2004	2005*
Málta	82,4	82,0
Szlovénia	74,5	76,6
Ciprus	72,9	74,0
Magyarország	69,1	70,9
Csehország	64,3	66,6
Lengyelország	59,3	60,3
Szlovákia	59,1	60,6
Észtország	50,3	53,4
Litvánia	49,9	52,2
Lettország	42,8	46,0
Románia	36,6	37,9
Bulgária	31,9	32,9
EU15	106,4	106,2
EU25	100,0	100,0

Forrás: Eurostat adatbázis.
Megjegyzés: */előrejelzés

VII. Az új tagállamokban nagyobb a munkaerőpiaci szereplők flexibilitása, és gyengébb a munkavállalókat védő intézményrendszer, jogi háttér, mint az Európai Unió régi tagállamaiban.

VIII. Az EU-10-ek és az EU-15-ök foglalkoztatási szerkezetkülönbségei a gazdasági szerkezet eltéréseire vezethetők vissza. Magasabb a mezőgazdaság, az ipar aránya, és alacsonyabb a szolgáltatások súlya a foglalkoztatáson belül. (Máltára és Ciprusra ezek a megállapítások nem érvényesek.)

Ezek a jellemzők arra utalnak, hogy az Európai Unió országainak többségében nem sikerült a globalizáció körülményei között a rugalmas reagálásához szükséges gazdaságpolitikát átalakítani, ugyanakkor az Európai Unió jelenlegi integrációs szintjén nem képes a feladatokat átvállalni. Az elért eredmények ellenére Európa egésze a foglalkoztatáspolitikák hatékonyságában elmarad az USA-tól. Ez a lemaradás azonban természetesen számos más, elsősorban intézményi okokra, és nemcsak a foglalkozta-

tás területét érintő területek eltérő fejlődésére és adottságaira vezethető vissza. A hatékonyság növelésének egyik útja az együttműködés erősítése közös fellépést igénylő területeken. A lemaradás megszüntetése érdekében véleményem szerint a gazdaságpolitikák újrastrukturálása egyik elemeként célszerű átgondolni, hogy milyen szerepet játszhat a közösségi foglalkoztatáspolitikai a gazdaságok növekedésének felgyorsításában, s hatékonyabb működése hogyan, és mely területeken járulhat hozzá a tagállami foglalkoztatáspolitikák eredményességének növeléséhez.

A lisszaboni folyamat szerepe

A szemlélet változását jelzi a lisszaboni folyamat, majd annak 2005-ös újraindítása is. Ennek alapja a monetáris politika, a költségvetési és struktúrapolitika valamint a foglalkoztatáspolitikai és a szociálpolitika vegyítésével létrehozott közösségi szintű gazdaságpolitikai mix. *A puba koordinációként is jellemezhető foglalkoztatáspolitikai együttműködés jelenleg messze nem tekinthető hatékonynak. Ez véleményem szerint gazdasági és intézményi okok együttműködésével magyarázható.*

A közösségi joganyagban csak a kilencvenes évek végén megjelenő foglalkoztatáspolitikai jellemzője, hogy kereteit az 1993-as gazdasági krízis éve után egyfajta legitimációs válságban alakították ki. (Gyulavári – Könczei, 2000) A foglalkoztatáspolitikában alkalmazott eljárás (*nyitott koordináció*) jellegéből fakadóan korlátozza a közösségi szintre történő kompetencia-transzferet. „Kontrollált európaizálást” jelent, ami nem kérdőjelezi meg az állami költségvetések konszolidálására, illetve az árstabilitásra épülő makrogazdasági stabilitás elvét. Mivel a joganyag csak a politika működtetésének mikéntjét határozta meg, a célok körvonalazására a lisszaboni folyamatban került sor. Ez széles gazdaságpolitikai keretet biztosít a közösségi foglalkoztatáspolitikának. Ezzel világossá válik az is, hogy effektív működése csak a monetáris politika, a költségvetési politikák megfelelő összehangolása, a strukturális-reformok folytatódása és sikeressége esetén képzelhető el.

Eredmények

A lisszaboni folyamatban meghatározott foglalkoztatási célkitűzések valószínűleg nem lesznek teljesíthetők.

1. Foglalkoztatási arány alakulása.

2003-ban az EU-15-ök foglalkoztatási aránya 64,3% volt (EU-25: 62,9%), ami ugyan jelentős változás a tíz évvel korábbi 60,1%-hoz képest, de a 1995 és 2001 közötti javulás után az elmúlt két évben már csak stagnálás, vagy erőtlően növekedés volt tapasztalható. (Az egyes országokra vonatkozó adatokat lásd a következő táblázatban.)

2. A nők foglalkoztatási arányának alakulása.

A nők foglalkoztatási aránya 1998 és 2003 között az elvártaknak megfelelően emelkedett (EU-15: 2,9%, EU-25: 1,7%), s 2003-re elérte az 56%-ot (EU-15), (EU-25: 55%) ami azt jelenti, hogy ez a célkitűzés (2010: 60%) elvileg teljesíthető.

3. Az idősek foglalkoztatási rátájának alakulása.

Az 55 és 64 év közöttiekre vonatkozó 50%-os célkitűzéstől igen messze van az idősek foglalkoztatási aránya (2003 EU-15: 41,7%, EU-25: 40,2%).

Bár a munkanélküliségi rátára vonatkozóan nem fogalmaztak meg a lisszaboni folyamatban célkitűzést, de az elmúlt évek kedvezőtlen folyamatait jól jelzi, hogy 2003-ban és 2004-ben a munkanélküliek száma tovább nőtt. (EU-15 – 2001: 7,4%, 2002: 7,6%, 2003: 7,9%, 2004: 8,0%)²

4. táblázat
FOGLALKOZTATÁSI ARÁNYOK AZ EURÓPAI UNIÓBAN
(2003, %)

	Foglalkoz- tatási arány (2003)	Változás 1998 és 2003 között	Foglalkoz- tatási arány nőknél (2003)	Változás 1998 és 2003 között	Foglalkoz- tatási arány időseknél (2003)	Változás 1998 és 2003 között
Belgium	59,6	2,2	51,8	4,2	28,1	5,2
Csehország	64,7	-2,6	56,3	-2,4	42,3	5,2
Dánia	75,1	0,0	70,5	0,3	60,2	8,2
Németo.	64,8	0,9	58,8	3,0	39,3	1,6
Észtország	62,9	-1,7	59,0	-1,3	52,3	2,1
Görögo.	57,9	2,4	43,9	3,7	42,3	3,3
Spanyolo.	59,7	8,5	46,0	10,2	40,8	5,7
Franciao.	62,8	2,6	56,7	3,6	36,8	8,5
Írország	65,4	4,8	55,8	6,8	49,0	7,3
Olaszo.	56,1	4,1	42,7	5,4	30,3	2,6
Ciprus	69,2	3,5	60,4	6,9	50,4	1,0
Litvánia	61,8	1,9	57,9	2,8	44,1	7,8
Lettország	61,1	-1,2	58,4	-0,2	44,7	5,2
Luxemburg	63,1	2,6	50,8	4,6	29,5	4,4
Magyaro.	57,0	3,3	50,9	3,7	28,9	11,6
Málta	54,5	:	33,6	:	30,3	:
Hollandia	73,5	3,3	65,8	5,7	44,8	10,9
Ausztria	69,2	1,3	62,8	4,0	30,4	2,0
Lengyelo.	51,2	-7,8	46,0	-5,7	26,9	-5,2
Portugália	67,2	0,3	60,6	2,3	51,1	1,1
Szlovénia	62,6	-0,3	57,6	-1,0	23,5	-0,4
Szlovákia	57,7	-2,9	52,2	-1,3	24,6	1,8
Finnország	67,7	3,1	65,7	4,5	49,6	13,4
Svédország	72,9	2,6	71,5	3,6	68,6	5,6
Egyesült Kir.	71,8	1,3	65,3	1,7	55,5	6,5
EU-15	64,3	2,9	56,0	4,4	41,7	5,1
EU-25	62,9	1,7	55,0	3,2	40,2	4,4

Forrás: Európai Unió Bizottsága. *Employment in Europe. 2004.*

Ma már látható, hogy a lisszaboni folyamatnak sem az általános, sem pedig a munkaerőpiaci folyamatok alakulására vonatkozó céljait nem lehet megvalósítani. *Ennek a következők az okai:*

I. A feladatok – a kutatási-fejlesztési kiadások növelése, a foglalkoztatási ráta emelése stb. – továbbra is tagállami kezelésben maradtak.

II. Hiányzott a terv megfelelő közgazdasági kidolgozása, ezért maradhatott ez a terv olyan célkitűzések halmaza, amelyek végrehajtásához nincsenek meg a hatékony eszközök. A kidolgozatlanosság ellenére világosan látható, hogy a lisszaboni stratégia a növekedés szempontjait állítja elsődlegesen a középpontba. Ez az *implicit növekedési stratégia* (Gács, 2005: 18.) az endogén növekedési elméletek feltételezéseinek megfelelően a növekedés alapfeltételének a *műszaki fejlődést és a humántőke fejlődését* tekinti.

III. Az, hogy a terv nem fog teljesülni, már előre látható volt, hiszen a legfőbb célhoz, az USA beéréséhez, éves szinten 2000 után mindegyik évben 2,7%-kal kellett volna az EU-15 gazdasági növekedésének meghaladnia az USA-ét. (Gács, 2005: 17.)

IV. A stratégiában, ha nem is egymásnak ellentmondó, de egymást nem feltétlenül elősegítő célokat neveztek meg a gazdaságpolitika feladataiként; így a munkatermelékenység növelését, és a teljes foglalkoztatottság, illetve a 70%-os foglalkoztatási arány elérését. (Pl. a termelékenység növelését nemcsak a foglalkoztatási ráta növelésének célja, hanem a lakosság előrecedési folyamata is jelentős mértékben lefékezheti. Ennek ellenére vannak olyan országok, pl. az USA, ahol ezeket a célkitűzéseket egyidejűleg sikerült teljesíteni.)

A sikertelenség látható jelei miatt ezt a koncepciót 2005 elején módosították.³ („Growth and Jobs”). A stratégia egyszerűsödött, a témák közül kikerültek a szorosan gazdasághoz nem kapcsolódó elemek, pl. a környezetvédelem vagy a szociális kohézió kérdése. Az így létrejött stratégiai irányelveknek megfelelően a tagállamok 2005 őszére elkészítettek egy hároméves, a 2006 és 2008 közötti időszakra vonatkozó programot.

Intézményi szempontok

A 2000 márciusában az Európai Unió állam- és kormányfőinek lisszaboni tanácskozásán elfogadott *Lisszaboni Stratégia* alapja a már említett gazdaságpolitikai mix. Ennek egyes elemeiről, egészéről szóló döntések egy rendkívül bonyolult koordinációs folyamat eredményei. A Gazdasági és Pénzügyi Unióban az egyes politikák koordinációja *horizontális és vertikális egyeztetési folyamatként* is interpretálható. A *horizontális* koordináció az egyes tagállamok politikáinak egymással való egyeztetését jelenti (pl. a foglalkoztatáspolitikákét). A *vertikális* koordináció a különböző politikai területek összehangolására, illetve a különböző érdekképviseletek egyeztetésbe történő bevonására vonatkozik.

A foglalkoztatáspolitikai együttműködés – amit gyakran puha koordinációnak is neveznek – annyiban tér el a hagyományos multilaterális együttműködési formáktól, hogy maga a koordináció az Európai Unió tagállamai számára nem opció, hanem kötelezettség. Gyengébb koordináció viszont, mint pl. a költségvetési politikák esetében, hiszen nincs szankciója, azaz az ajánlások be nem tartása nem jár hátrányos következményekkel az adott ország számára. Új eleme ennek a koordinációnak, hogy egyéb, nem tagállami, és nem uniós partnerek is bevonásra kerülnek a politika kialakításába. Pozitívuma még a tagállamok- valamint a tagállami szociális partnerek közötti információcsere felgyorsítása. Ennek ellenére több olyan momentum is van, amely ennek az együttműködési formának a hatékonyságát kérdőjelezi meg. *A nem megfelelő működés okai között intézményi és gazdasági jellegűeket célszerű megkülönböztetni.*

Az intézményi okok között említendő a foglalkoztatáspolitikai irányelvek kidolgozásának a bonyolultsága (ami részben az eljárásra, részben a szereplők számának növekedésére vezethető vissza különösen a szociális partnerek bevonása miatt). Ide tartozik a szankciók következmény-nélkülisége. Jelentős előrelépés lenne, ha – tekintettel a hosszú távú tervezhetőségre, és a transzparenciára – a foglalkoztatáspolitikai célja és tartalma az elsődleges joganyagban is megjelenne. A következő *gazdasági jellegű okokat* lehetne említeni, amelyek hátráltatják az együttműködést. Egyrészt van egy törésvonal a korporativista tradíciójú (pl. Németország, Svédország) és a normatív, plurális gazdasági modellt alkalmazó országok (pl. Nagy-Britannia) között, másrészt jelentős érdekellentétek húzódnak a régi és az új tagállamok között, harmadrészt egyensúlytalanság jellemző a munkavállalói és munkaadói oldal kapcsolatára.

a. A korporativista tradíciójú országokban a hosszú távú egyezségek eléréséhez bevált módszert jelentenek a kormányzati, munkaadói és munkavállalói képviselők tárgyalásai. A liberális gazdaságokban azonban a megállapodások nem ágazati, vagy nemzetgazdasági, hanem döntően vállalati szinten jelentkeznek. *A foglalkoztatáspolitikai koordináció – minden eltérés ellenére – a korporativista, báromoldalú tárgyalási mechanizmusokra emlékeztet*

b. A régi és új tagállamok közötti érdekelletét nyilvánvaló. Az új tagállamok nem érdekeltek a rendkívül magas szociális és foglalkoztatási előírások gyors teljesítésében, hiszen versenyképességük fontos eleme a viszonylag olcsó és szakképzett munkaerő. Számukra fontos, hogy a bérszint növekedése ne haladja meg a termelékenység növekedését. A régi tagállamok viszont a verseny miatt a jelentős különbségek leépítésében érdekeltek, de csak akkor, ha ez nem jár a transzferek növelésével. Ennek ellenére az elmúlt években kirajzolódó folyamatok már azt mutatják, hogy az újonnan csatlakozott országok egy részében a magasabb hozzáadott értékű termelési és szolgáltatási kapacitások előtérbe kerülésével ezek az előnyök egyre kevésbé fontosak, szerepüket más versenyképességi előnyök veszik át.

c. Jelentős érdekérvényesítési, súlybeli különbség van a munkavállalói és a munkaadói oldal között az utóbbi javára. Ez az egyensúlytalanság nemcsak a közösségi szintű érdekegyeztetés sajátja, hanem nemzetgazdasági szinten is jelentkezik.

Összességként megállapítható, hogy a bővítés nyomán növekvő gazdasági különbségek a jelenlegi keretfeltételek megőrzése mellett nem teszik lehetővé a foglalkoztatáspolitikai koordináció és egyéb gazdaságpolitikai együttműködések magasabb, szupranacionális szintre való emelését. Ennek ellenére fennmarad az együttműködés fokozódó kényszere. Erre valószínűleg a fejlettségbeli különbségek mérséklődésével nagyobb esély lesz, amelyet növelhet ezen országok belépése az euró-övezetbe.

Kapcsolat más funkcionális politikákkal

A szakirodalomban a közösségi foglalkoztatáspolitikai kapcsolódásait többnyire horizontális, illetve vertikális viszonyrendszerként értelmezik. *A közösségi foglalkoztatáspolitikai más területekkel való viszonyrendszere azonban tovább bontható. Az úgynevezett vertikális szint további hatásmechanizmusokkal jellemezhető. Ennek két típusát; a közvetett- és közvetlen kapcsolatot különböztettem meg.*

I. A horizontális síkot a közösségi- és a tagállami foglalkoztatáspolitikák közötti kapcsolat jelenti. Tanulmányomnak azonban nem célja a közösségi foglalkoztatáspolitikai tagállami szintű politikákkal való összefüggéseinek, illetve az egyes tagállami szintű foglalkoztatáspolitikák konkrét eredményeinek vizsgálata.

II. A vertikális síkot a közösségi politikák és a közösségi foglalkoztatáspolitikai közötti kapcsolatok jelentik. Az egyes szakpolitikai területek elemzésekor azok hatásait illetően célszerű különbséget tenni az egyes politikák között. Ezek egy része közvetlen befolyást biztosítva a transzferek bizonyos szintjével jár együtt és orientáló erővel bír a tagállami gazdaságpolitikák számára. Előfordul, hogy nincsenek transzferek, azonban ezek a politikák a jogi környezet harmonizálását, egységesítését váltják ki, s így hatást gyakorolnak a tagállami transzferekre. A politikák egy harmadik része pedig közvetett módon, gazdasági hatásaival befolyásolja a közösségi foglalkoztatáspolitikai kialakítását.

1. Közvetlen kapcsolat:

- a. közösségi pénzügyi transzferekkel járó kapcsolat (pl. regionális politika, mezőgazdasági politika);
- b. közösségi pénzügyi transzferekkel nem járó, tagállami transzferekre ható politika (versenypolitika);

2. Közvetett kapcsolat:

- a gazdaságok részterületei közötti viszony.*

A közösségi foglalkoztatáspolitikának erős kapcsolódásai vannak a Közösség regionális, mezőgazdasági, verseny-, és monetáris politikáival, valamint a tagállami költségvetések koordinálására és ellenőrzésére létrehozott Stabilitási és Növekedési Paktummal.

A regionális és a mezőgazdasági politikák foglalkoztatáspolitikai hatása elsődlegesen a pénzügyi transzfereknél nyilvánul meg. Gazdaságpolitikai orientáló szerepüket is célszerű kiemelni. 2000 és 2006 között a foglalkoztatási hatású regionális és agrárpolitikai transzferek az Európai Unió költségvetésének

* *Elsősorban a munkaerőpiacok fejlődése és a közös monetáris politika közötti kapcsolat, de pl. a struktúrapolitika vagy Stabilitási és Növekedési Paktum szabályai is hatnak a munkaerőpiacok fejlődésére is.*

hozzávetőlegesen 5% és 5,5%-át tették ki, ami tulajdonképpen nem elhanyagolható nagyság, azonban a célok sokrétűsége, illetve a források viszonylagos dekoncentrációja miatt hatásuk igen nehezen mutatható ki.

A gazdaságpolitikai orientáló szerep az előző két politikához képest nyilvánvalóbb a transzferekkel nem járó versenypolitika esetében. *A versenypolitika szerepe az állami transzferek befolyásolása szempontjából jelentős. Ezzel együtt a versenypolitika által kiemelt területek azt is megmutatják, hogy az Európai Unió tagállamai mely területek fejlesztésével akarnak versenyképesek maradni.* Alapvető koncepció, hogy a lehető legkisebb szükséges mértékre szorítsák vissza az állami támogatás szerepét a gazdaságokban. Ennek ellenére számos olyan kivételt lehet találni, amelyek esetében kvázi automatikusan (pl. szociális támogatások) vagy mérlegelhető módon engedélyezik az állami támogatásokat. A „mérlegelhető tételeken” belül a versenypolitika egy speciális eljárási móddal, az úgynevezett csoportmentesítési rendeletek révén kiemel néhány gazdaságfejlesztési prioritással rendelkező területet. Ezekben a területeken (kutatás és fejlesztés, környezetvédelem, foglalkoztatás és átképzés, kis- és középvállalatok) a Tanács és a Bizottság által hozott rendeletek megkönnyítik az állami támogatások allokációját.

Ezeket a támogatásokat összefoglalóan horizontális támogatásoknak nevezik, mivel ágazati megkülönböztetés nélkül allokálják őket. A versenypolitika főbb trendjei arra mutatnak rá, hogy a korábban elterjedt ágazati alapú támogatás helyett egyre inkább a tevékenység alapú ösztönzést támogatják. Ennek hatása a foglalkoztatási-, átképzési támogatások kihelyezésében is fontos, hiszen az elmúlt években született csoportmentességi rendeletek lehetőséget adnak a foglalkoztatási és képzési támogatások könnyített kihelyezésére. Ugyanakkor érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy az ilyen típusú állami támogatások lehetőségeit a tagállamok mérsékelten használják ki.

Összességében megállapítható, hogy a közösségi források hatása és az állami támogatásokra fordított összegek sem tekinthetők olyan szignifikáns tényezőnek, amelyek hosszú távú változások elindítói lehetnének. A fordulathoz egyrészt a közösségi források jelentős növelésére, másrészt a tagállamok szabadabb költsékezésére lenne szükség, amire azonban a jelenlegi keretfeltételek mellett nincs lehetőség. Ezzel szemben a gazdaságpolitikai orientációs szerep növekvő, de nemcsak a regionális vagy agrárpolitika, hanem a versenypolitika hatásmechanizmusai miatt is. Jelentős elmozdulást csak az jelenthetne, ha a közös pénzt használó országok gazdasági fejlődése a jelenleginél erősebb konvergenciát, a reálgazdasági összefonódottság magasabb szintjét jelezné. Azt, hogy a fejlődés valóban ebbe az irányba mutat, leginkább az euró-övezeti munkaerőpiaci mutatók közeledési folyamatának vizsgálata mutathatja meg.

A közös pénz és az európai munkaerőpiacok

A korábban ismertetett kapcsolatrendszer nemcsak formai felosztást, hanem különböző hatásmechanizmusokat is megjelenít, melyek közül a közösségi foglalkoztatáspolitikai monetáris politikával való kapcsolata a legrelevánsabb. A közösségi foglalkoztatáspolitikai későbbi lehetséges fejlődését, tartalmát nagymértékben meghatározza, hogy a monetáris politika hatással van-e a munkaerőpiaci mutatók közeledési folyamatára, illetve ha ez így van, akkor milyen mechanizmusokat lehet kimutatni.

Az euró-övezeti tagországok munkaerőpiaci mutatóit összehasonlítva megállapítható, hogy az euró 1999-es bevezetését követően az egyes munkaerőpiaci folyamatok a konvergencia magasabb fokára utalnak. Ez a bizonyíték azonban nem egyértelmű, hiszen a vizsgált időszak viszonylag rövidnek tekinthető. Ugyanakkor az is tény, hogy az adatok abszolút eltérése az átlagtól a fontosabb munkaerőpiaci mutatóknál és a munkaerő-termelékenység növekedési üteménél csökkent. Ez a közeledési folyamat általában az egész vizsgált időszak alatt (1992-2003) megfigyelhető, nemcsak 1999-et követően. Ebből arra következtethetünk, hogy az euró bevezetését megelőző felkészülési időszak már érezteti hatását az adatokban.

Szintén az együttmozgás erősödésére utal az egy foglalkoztatottra jutó GDP-k alakulása, – ami a lemaradók felzárkózását és az élen járók mérsékeltébb fejlődését jelentette – és ugyanerre a tényre hívja fel a figyelmet a termelékenység-növekedési ütemeknél az átlagtól való átlageltérés csökkenése is.

A munkaerőpiaci folyamatok szinkronitásának erősödése arra utal, hogy a jövőben bővülhetnek a közösségi foglalkoztatáspolitikára bízható feladatok. Az is nyilvánvaló, hogy ez a főbb mutatókat érintő konvergencia nem jelenti még hosszútávon sem a munkaerőpiacok egységesülését, teljes integrációját. Ez inkább egy olyan folyamatként írható le, amely – a maastrichti konvergencia kritériumokhoz hasonlóan – egyfajta nominális munkaerőpiaci közeledést takar. Ennek és a közösségi foglalkoztatáspolitikai jelenleg túlbonyolított működésének tükrében nyilvánvaló a reformkényszer.

Mindazonáltal a nagy különbségek miatt a közeljövőben nem várható a közösségi foglalkoztatáspolitikai további elmélyítése. Az előrelépés leginkább az euró-övezet kibővítése utáni szakaszban képzelhető el. Erre egyébként azért is szükség van, mert az újonnan csatlakozott országokat sok esetben bírálják a

„szociális dömping” miatt, hogy a közép-kelet-európai-országok nem fair módon használják ki a munkaerő-költségek különbségeiből származó előnyeiket. Az egyébként meglévő komparatív előnyök kriminalizálása ellenében hathat egy olyan minimum-követelményeket támastzó, és transzferekkel is támogatott kritériumrendszer kidolgozása és elfogadtatása, amely nem szünteti meg a versenyképességi előnyöket.

5. táblázat

AZ EGYES MUNKAERŐPIACI ADATOK ÁTLAGTÓL VALÓ ÁTLAGOS ABSZOLÚT ELTÉRÉSE
AZ EURÓ-ÖVEZETBEN
(1993-ban, 1999-ben, 2004-ben, százalékban)

	1993	1999	2004
Foglalkoztatási ráták	5,19	4,86	3,71
Munkanélküliségi ráták	4,03	3,12	2,27
A 15 és 24 év közöttiek munkanélküliségi rátája	9,23	8,72	5,48
A 12 hónapnál hosszabb ideje munkanélküliek munkanélküliségi rátája	2,12	1,83	1,27
Munkatermelékenységi ráta (foglalkoztatottanként)	1,23	0,85	0,86
Éves, átlag munkaórák változása	0,68	0,98	0,33
Munkatermelékenységi ráta (munkaóránként)	1,63	1,60	1,06

Forrás: Saját számítás a European Commission (2005): Employment in Europe 2005. Statistical Annex adatai alapján

A közösségi foglalkoztatáspolitikai helye és jövője az Európai Unióban

A nyilvánvaló munkaerőpiaci és termelékenységi problémák miatt egyre fontosabbakká válnak a munkaerőhöz kapcsolódó gazdaságpolitikai területek. A munkaerő mikro- és makrogazdasági megközelítésével párhuzamosan e kérdések közösségi kezelésének jelentősége nőtt az elmúlt időszakban. *A korábbi-nál határozottabb foglalkoztatáspolitikai elképzelések érvényesítése megköveteli a világosabb foglalkoztatáspolitikai célok kialakítását.* Ez jelenleg a lisszaboni folyamat keretében megy végbe. Ez a növekedési stratégia jelenleg még nélkülözi a végrehajtásához szükséges forrásokat, ezek hiányoznak mind a közös költségvetés, mind az egyes tagországok szintjén. A hiányzó források ellenére, a Lisszaboni Stratégiával mára már világossá vált, hogy az Amszterdami és Nizzai Szerződés között eltelt időszakban lezárult az integrációnak az a fejlődési szakasza, amelyek során még a piacok liberalizálásától, egységesítésétől lehetett várni a gazdasági növekedés felgyorsulását, a felzárkózást és a teljes foglalkoztatottságot.

Ezért a közösségi foglalkoztatáspolitikai eredményességének javításához a rendelkezésre álló források nagyságának bővítésére lenne szükség. Ez azonban, mint azt a 2005-ös költségvetési viták is megmutatták, nem köthető össze az összköltségvetés jelentős bővülésével. (Hosszútávon a foglalkoztatáspolitikai kiadások bővülése elsősorban a mezőgazdasági kiadások költségvetési arányának csökkentésével képzelhető el.)

A foglalkoztatáspolitikai integrációt csak akkor lehetne elmélyíteni, ha ezt az euró-övezeti országokra korlátoznák, ami azonban felvetné a „többsebességű Európa” problémáját. Így a munkaerőpiaci integráció elmélyítése csak az új uniós tagállamok euró-övezetbe való belépése után valószínűsíthető. A versenyképesség fenntartásának tagállami eszközei addig szükségszerűek, amíg a Közösség szintjén nincsen sem hatékony gazdaságpolitikai mix, se közösségi foglalkoztatáspolitikai. A program csak akkor lesz kivitelezhető, ha megemelkedett transzferekkel jár.

Kérdés, hogy a közösségi gazdaságpolitikai mix és a közösségi foglalkoztatáspolitikai hogyan fejlődhet tovább a jövőben. Elvileg erre középtávon több lehetőség is kínálkozik. Az organikus, a piaci integrációt előtérbe helyező fejlődés, vagy a neokeynesiánus etatista megoldások előtérbe kerülése, illetve egyfajta közösségi neokeynesiánus modell kialakítása elvi lehetősége mellett *egy eklektikus fejlődési út vélhető a legvalószínűbbnek*. Ebben a modellben elvileg a következő elemek juthatnának jelentősebb szerephez:

1. A foglalkoztatáspolitikai szerepe a következő időszakban nem fog jelentősen változni: Szerepe nem fog nőni a különböző fejlettségű országok eltérő érdekei miatt, de csökkenni sem fog drasztikusan, mivel a problémák hasonlóak, így megoldásuk is hasonló kezelést igényel.

2. A Stabilitási és Növekedési Paktum 2005-ös „átírása” sem változtatott azon a tényen, hogy ez a megállapodás nem segíti elő a tagállami munkaerőpiaci problémák megoldásához szükséges beruházások növelését.

3. A közös költségvetés jelentős átalakítása sem sikerült, pedig ezek a források (a mezőgazdaság arányának csökkentése révén) lehetővé tették volna egy növekedésbarát, közösségi gazdaságpolitika folytatását. Több forrás jutott volna a gazdaság átalakításához szükséges fejlesztésekre, amire azonban legfeljebb 2013 után kerülhet sor.

4. Jelenleg az egyetlen járható út, hogy a foglalkoztatási célú forrásoknál egyre inkább előtérbe kerüljenek az ágazatsemleges az úgynevezett horizontális támogatások. Ezeket jelenleg a közösségi versenypolitika is nagymértékben támogatja. A munkaerőpiac strukturális átalakítását célzó piacokonform támogatások nemcsak versenypolitikailag adekvát eszközök, hanem költségvetés-kímélő támogatási formák is. Az ilyen visszatérítendő támogatásokon alapuló fejlesztési intézményrendszerek – legyenek azok közösségi vagy tagállamiak – önfenntartó rendszerek.

5. Fontos lehet a munkaerőpiaci konvergencia-kritériumok kidolgozása, és a Közösségi szintű munkaerő-foglalkoztatáspolitikai intézkedések erőteljesebb közösségi támogatása is. Így hosszútávon a közösségi foglalkoztatáspolitikai a jelenlegi, elsősorban tagállami kezelésű politikából megosztott kezelésű politikává válhatna.

6. Ez a program azonban csak akkor erősíthetné egyes munkaerőpiaci mutatók közeledését, a nominális konvergenciát, ha jelentős elmozdulás történne a munkavállalás feltételeinek lazításán – különösen a szolgáltatások területén – az egyes országokban. Ezzel együtt lehetőség nyílna olyan új közösségi transzferek felszabadítására, amelyek egy lefelé tartó (reál)konvergencia kialakulása ellenében hatnának.

A gazdasági szükségleteket és a politikai lehetőségeket figyelembe véve az eklektikus modell tartalmazza a legvalószínűbb fejlődési út építőelemeit. A tagállamok érdeke az állami forrásokból származó vállalatoknak kihelyezett foglalkoztatási- és oktatási támogatások arányának növelése. Az ilyen fejlesztési rendszerek kialakítása növeli a források hatékonyságát, a hatékony gazdasági struktúrák létrejöttét. A döntően szociális aspektusokat figyelembe vevő támogatási rendszer erre nem alkalmas. A fejlesztési rendszereken belüli forrásátcsoportosításra, a piacokonform foglalkoztatási- és oktatási támogatások növelésre van még „szabad tér” (2004-ben pl. a vállalatokat érintő foglalkoztatási- és oktatási támogatások az EU-25-ök GDP-jének csak 0,02%-át tették ki).

A reformfolyamatra való készséget jelezte már a 2000-es lisszaboni folyamat beindítása, de annak 2005-ös újrafogalmazása is. Ez a reformcsomag azonban nem elégséges ahhoz, hogy a Közösség megőrizze versenyképességét. *Megszületése mégis jelentős lépésnek tekinthető, mert az Európai Unió gazdaságpolitikai prioritásait először fogalmazták meg egy egységes rendszerben, koncepcióban.*

A legtöbb meghatározó szereplő számára ma már világos, hogy határozott lépések szükségesek mind a neoliberais, mind pedig a keynesi tapasztalatokat felhasználó, alapvetően versenyképesség- és növekedésorientált közösségi gazdaságpolitika kialakításához. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a végrehajtáshoz nem állnak rendelkezésre olyan hatékony eszközök és mechanizmusok, amelyekhez pénzügyi transzferek is kapcsolódnának. Jelentős változások nélkül viszont nem várható Európa versenyképességének javulása.

JEGYZETEK

¹ A makrogazdasági adatok – az összehasonlíthatóság érdekében – főként az Eurostat adatbázisaiból származnak, de felhasználtam az OECD, ILO és az amerikai munkaerőpiaci statisztikai hivatal adatait is (Bureau of Labor Statistics).

² OECD adatok alapján

³ Az általános kudarc ellenére azért érdemes megemlíteni, hogy Wim Kok jelentés szerint az EU átlag mögött rendkívül heterogén mutatók találhatók. Az összkép számos országban jobb, mint azt első pillantásra hihetnénk. Így pl. a skandináv országok a legtöbb lisszaboni célkitűzést már most teljesítik, míg pl. a vetélytárs USA sem teljesíti ezeket a mutatókat maradéktalanul. (Palánkai 2005b)

IRODALOM

Buiter, W. H. (1995): „*Macroeconomic policy during a transition to monetary union*”. CEPR Discussion Paper, Nr. 42.

<http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp0261.pdf#search='Buiter%20macroeconomic%20policy'>

European Commission (2004): *Employment in Europe 2004*. Statistical Annex.

http://www.europa.eu.int/comm/employment_social/employment_analysis/employ_en.htm

Gyulavári Tamás; Könczei György (2000): *Európai szociális jog*. Budapest, Osiris Kiadó.

Moldicz Csaba (2006): *Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikája és a közösségi politikák közötti kapcsolódások*. PhD-értekezés. Világgazdasági Tanszék, Corvinus Egyetem. Kézirat.

OECD adatbázis. *OECD Employment Outlook. 2005*. Statistical Annex. Letöltés ideje:

http://www.oecd.org/document/1/0,2340,en_2649_34731_34855489_1_1_1_1,00.html

Palánkai Tibor (1999): *Az európai integráció gazdaságtana*. Budapest, Aula Kiadó.

Palánkai Tibor (2005a): „*Magyarország modernizációja, versenyképessége és uniós felzárkózása*”. Európai Tükör, X. évfolyam 5. szám. 2005. május. 25-50. o.

Palánkai Tibor (2005b): „*Magyarország és a lisszaboni folyamat*”.

Fejlesztés és Finanszírozás. 2005/4. 3-12. o.

Román Zoltán (2003): „*A termelékenység növekedésének forrásai a magyar gazdaságban*”.

Fejlesztés és Finanszírozás. 2003/3. 34-42. o.

Simai Mihály; Gál, Péter (2000): *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Somogyi Csaba (1999): „*A német Mibestimmung az ezredfordulón*”. Eszmélet Nr. 41. 65-68.o.

Veress József (2004): „*A gazdaságpolitika szerepe a modern gazdaságokban*”. 13-50. o.

In: Veress József (szerk.): *Fejezetek a gazdaságpolitikából*. Budapest, Aula.

Tóth Ágnes*

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA A KILENCVENES ÉVEK BEN A GLOBALIZÁCIÓ KÖRÜLMÉNYEI KÖZÖTT

A gazdaság tulajdonosi és szervezeti átalakulása

Az állami dominanciájú tervgazdaságból a magántulajdonon alapuló piacgazdaságba, illetve az eladók piacából a vevők piacába történő transzformáció folyamatát a fogyasztás és a beruházások drasztikus visszaesése, a gazdasági struktúra vártnál lassúbb átalakulása, a modernizációs tendenciák erőtlensége és a koordináció zavarai kísérték nemcsak Magyarországon, hanem a kelet-európai régió más országaiban is. A piacgazdaság követelményeinek megfeleltethető markáns változások mellett a makroökonómiai adatokban jellegzetesen tükröződnek a magyar gazdaságban a rendszerváltás óta bekövetkezett strukturális elmozdulások kritikus következményei: a foglalkoztatás jelentős csökkenése, a szellemi tőkeigényt képviselő ágazatok súlyának térvesztése és az import dominanciája a fogyasztásra orientált árucsoportokban.

A kutatások már 1991-ben (*GKI-MTA IVKI-PM-GTI, 1991*) felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar gazdaság válságjelenségei – és az 1989-90-es politikai váltás – szinte robbanásszerű heveségű, de igen ellentmondásos változásokat indítottak el a gazdaság évtizedekig merev struktúrájában. Az 1990-es évek elején a magyar gazdaság mind a tulajdonviszonyok, mind a vállalati szervezet szempontjából olyan mélyreható és széleskörű változásokon ment át, amelyek nyugodtabb történelmi időszakokban évtizedek alatt szoktak végbemenni. Mivel a kilencvenes évek gazdasági rendszerváltása az állami tulajdonon alapuló szocialista tervgazdasági rendszerből a kapitalizmusba való átmenetet jelentette, érthető módon a legalapvetőbb változások a gazdaság tulajdoni formák szerinti szerkezetében következtek be. A strukturális mozgások keretében a termelőszférában bekövetkezett a gazdaság tulajdon szerinti struktúrájának és szervezeti rendszerének megváltozása, az állami tulajdon privatizációja és az újonnan megjelenő nagyszámú magánvállalkozás térhódítása, azaz a piac horizontális szervezőerejének kiteljesedése játszotta a döntő szerepet. A folyamatot az 1988-ban elfogadott társasági törvény, s az ennek nyomán kezdődött vállalatalapítási láz indította el. A tendenciát tovább erősítette az állami vállalatok gyors piacvesztése is, ami a magántulajdon terjedésének másik fő típusához, az állami vagyon különböző formákban való értékesítéséhez vezetett. Természetesen a (többségi) magántulajdonú cégek súlyának növekedése nem tekinthető önmagában pozitív fejleménynek. Gyakran tapasztalható volt a nagyszámú vállalatalapítással és a privatizációval szükségszerűen együtt járó számos nehézség és a gazdasági teljesítmény romlása. A magángazdaság domináns szerepe azonban – ha nem is elégséges, de – szükséges feltétele a piacgazdaság hatékony működésének.

* *Az Általános Vállalkozási Főiskola első végzős évfolyamán végzett közgazdász, vállalkozó, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Ph.D. hallgatója*

A külföldi és hazai magántulajdon részesedésének változását a következő táblázat mutatja be:

A NEM PÉNZÜGYI VÁLLALATOK TULAJDONOSI MEGOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSA (%)

	Vállalkozások száma		Létszám		Jegyzett tőke		Hozzáadott érték	
	1992	1998	1992	1998	1992	1998	1992	1998
Közösségi	8,4	0,5	51,9	6,3	65,6	10,7	55,7	4,7
Hazai magán	80,9	82,7	40,8	68,0	24,2	50,0	34,5	48,4
Külföldi	10,7	16,7	7,3	25,7	10,2	39,3	9,8	46,9

Megjegyzés: a tulajdonosi szektorokba történő besorolás a többségi tulajdonos típusa szerint történt.

Forrás: APEH Gyorsjelentés (1999)

Az állami tulajdonú vállalatok 1998-ban a hozzáadott értéknek kevesebb, mint 5 %-át állították elő, az ott foglalkoztatottak aránya pedig alig haladta meg a 6 %-ot. Ezek a részarányok még az 1992-es bázishoz képest is drasztikus csökkenést jelentenek. A tulajdoni szerkezetváltás másik iránya a külföldi tulajdon jelentős térnyerése: 1992 és 1998 között e szektor részesedése a jegyzett tőke alapján négyszeresére, a hozzáadott értékben pedig ötszörösére nőtt, minek következtében 1998-ban az összes vállalati hozzáadott értéknek közel a felét külföldi tulajdonú cégek állították elő. A külföldi szektor számára a rendszerváltás – ezen belül a privatizáció – igen kedvező üzleti lehetőséget jelentett, amelynek keretében a viszonylag olcsó vállalatokat és a belső piac egy részét is megszerezhették. A külföldi szektor bővülése jelentős szerepet játszik a magyar gazdaság világgazdasági reintegrálódásának folyamatában, s nagymértékben meghatározza annak jellegét és következményeit.

Jóllehet, a nálunk befektető társaságok főleg már meglévő vállalatokat vásároltak meg, és legfőbb céljuk a belső piac megszerzése volt, nemzetközi integrált termelési rendszereikbe bizonyos területeken már bekapcsolták magyarországi vállalataikat is. Ennek hatására a magyar gazdaság növekvő mértékben vált olyan nemzetközi folyamatok részévé, amelyekre a nemzeti intézmények befolyása minimális. Emiatt azonban az ország egyre közvetlenebbül és nagyobb mértékben van kitéve a nemzetközi piaci folyamatoknak, a konjunkturális ingadozásoknak, a verseny, illetve a spekulatív műveletek stb. hatásainak, minek következtében nő külső függősége. A kilencvenes évtized végére azok a tényezők, amelyek a külföldi tőkét idevonzották (privatizáció, adókedvezmények), lényegében megszűnnek hatni. A jövőbeni befektetéseket a magyar gazdaság új realitásai határozzák meg növekvő mértékben.

A nemzetgazdaság által megtermelt összes hozzáadott érték (GDP) tekintetében az arányok változása nem volt ennyire radikális. Az úgynevezett nem anyagi ágakban (közigazgatás, oktatás stb.) természetesen továbbra is magas maradt az állami részarány, de itt is szembevetendő a hazai és a külföldi magántulajdon jelentős térnyerése. 1998-ra a magántulajdon aránya a GDP előállításában elérte a 77%-ot. Feltűnő továbbá, hogy 1995 után az állami tulajdon aránya döntően a külföldi tulajdon javára csökkent, miközben a belföldi magántulajdon részesedése alig emelkedett. A magyar privatizációs gyakorlat a versenyképes gazdaság kialakulása szempontjából egyértelműen sikeresnek bizonyult. Mindezt jól szemlélteti az alábbi táblázat:

Az egyes tulajdonformák hozzájárulása a GDP-hez (%)

	1990	1995	1998
Köztulajdon	76	37	23
Belföldi magántulajdon	23	49	51
Külföldi tulajdon	1	14	26
Összesen	100	100	100

Forrás: KSH (1999)

A hirtelen nekilóduló strukturális mozgások további fontos és többségében szintén kedvező eleme a szervezeti struktúra teljes átrendeződése. A vállalati méretek eloszlásának szokásos formája piacgazdaságban a *piramis*, amely a piaci hatások eredőjeként jön létre. Talapzatát kisvállalatok sokasága alkotja, a vállalatméret növekedésével pedig egyre csökken a vállalatok száma, egészen az óriások alkotta csúcsig.

A szocialista tervgazdaságokban az állam által megszabott vállalati hatások következtében ennek éppen az ellenkezője, a *fejtetőre állított piramis* volt a jellemző, szinte az egész gazdaság nagyvállalatokba szerveződött. A magyar nagyvállalatok azonban minden koncentrációs igyekezet ellenére sem közelíthették meg a világ nagyjainak méreteit – miközben az országon belüli vállalati méretarányok irracionálissá, a hatékonyságot nagymértékben rontóvá váltak. A nagyvállalatok hatékonysága, eredményessége a piramis aljának meglétét feltételezi, ennek hiánya a nagyvállalatokon belül hozzájuk nem illő, hatékonyságukat rontó, tipikusan kisvállalati tevékenységek kialakítását kényszeríti ki. Ha a kilencvenes évtized végén rátekinünk a hazai vállalati szerkezetre, azt kell látnunk, hogy a nyolcvanas években kívánatosnak tartott talpára állított piramis formájú vállalati struktúra helyett egy, a korábbtól ugyan eltérő, de a fejlett nyugat-európai vállalati struktúrától is lényegesen különböző modell alakult ki: az „eldugult homokóra”. Ennek a szerkezetnek a következő sajátosságai vannak:

1. Hazánkban a nagyvállalati szektort napjainkban alapvetően a külföldi tulajdonban levő vállalkozások képviselik.
2. A kisvállalkozások között nagyszámú kényszervállalkozás is található, amelyek egyáltalán nem gazdálkodási, hanem egyéb okokból (pl. adóelkerülés, munkahely elvesztése stb.) jöttek létre.
3. A magyar vállalati homokórára még az a jellemző, hogy az alsó és felső része között alig van kapcsolat, mivel a hazai kis- és középvállalkozások alig kapcsolódnak a multinacionális cégekhez beszállítóként, partnerként.

A magyar gazdaságban tehát láthatóan megmaradt a rendszerváltás után is a nagyvállalatok túlsúlya, azonban ezek a vállalatok ma már jórészt külföldi tulajdonban levő társaságok. 1996-ban már a 200 legnagyobb vállalat között 134 volt részben vagy egészen külföldi tulajdonú társaság, ezek aránya évről évre nő. 1997-ben az egész magyar gazdaság teljesítményének több mint 65%-át ők adták, míg ez az arány a pénzügyi szolgáltatások esetében – a Növekedéskutató Intézet adatai alapján – meghaladta a 85%-ot, a feldolgozóiparban pedig a 70%-ot. Mindezek alapján érthető, miért kell örülni, ha a vállalati méretpiramis a fejről a talpára áll. Ráadásul ez a folyamat ma szabad vállalat alapításra épül, így hosszú évtizedek után először a gazdasági, piaci hatóerőkön alapuló szerves fejlődés kialakulásához vezet.

A Kelet-Közép-Európában lezajló rendszerváltás egy sor egymással összefonódott, egymást erősítő folyamat szintézise. A nagy állami vállalatok korábbi domináns (monopol-) pozíciói megszűntek. A gazdálkodók méreterkeztében bekövetkező váltás, a fejlett országokban jellemző vállalati méretek kialakulása jelentősen javította a gazdaság versenyképességét. A folyamat értékelésekor azonban nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a fejlődés előnyeinek a teljesítményekben való megjelenése igen korlátozott. A nagyszámú „fantomcég” és a bővülési törekvések, illetve lehetőségek gyengesége miatt a bejegyzett kis cégek emelkedő száma nem vezet ugyanis a versenyképesség hasonló arányú növekedéséhez. Még mindig elég nehéz megjósolni, mikorra alakul ki Magyarországon a közepes méretű vállalatoknak másutt komoly gazdasági teljesítményekre képes, stabil rétege.

A vállalkozások számának növekedése kezdetben rendkívül gyors volt, majd a bővülés üteme fokozatosan mérséklődött. Mivel azonban Magyarországon a vállalkozóknak az összlakossághoz mért aránya magasabb, mint a fejlett ipari országokban, várható a trend megfordulása és a decentralizációból a koncentráció irányába történő elmozdulás. A jogi személyiségű gazdasági szervezetek szerkezeti decentrali-

zációja figyelhető meg: a nagy egységek aránya csökkent, a kisebbek pedig folyamatosan növekedett. A részvénytársaságok teret nyertek a gazdaságban, és a korlátozott felelősségű társaságoknak is jelentős szektora jött létre. Az átalakulás során gyorsan bővült a jogi személyiség nélküli kis-, illetve egyéni vállalkozásokban főfoglalkozásban működők (az úgynevezett önfoglalkoztatók) tábora. Őket – kissé ironikusan megfogalmazva – főképp a kis tőke és a nagy ambíciók jellemzik. (*Petschnig Mária Zita, 1994*)

Az eddigi fejlődés ellentmondásos: a vállalkozások számának robbanásszerű növekedése egyrészt csökkentette a korábbi túlzott koncentrációt, másrészt viszont magával hozta a sok elaprózott, alultőkésített, alacsony termelékenységű vállalkozás megjelenését is. A KSH jelentése szerint azonban 1997-ben a vállalkozások kb. 25%-a nem folytatott tényleges tevékenységet (Megszűnt, de a nyilvántartásból nem töröltette magát, vagy esetleg soha nem is kezdte el a tevékenységét.). 1994-ben már a magánszektor hozta létre a GDP kb. 60 százalékát. A mennyiségi változásokat csak némi késéssel követték/követhették minőségi változások.

Megjegyzendő, hogy az illegálisan vagy féllegálisan működő szervezetek száma még mindig jelentős. Ezek egy része kimondottan törvénytörtő tevékenységet folytat (kábitószerek-kereskedelem, áruhamisítás stb.), mások ugyan értékalkotó termelést, illetve szolgáltatást végeznek, de a járulékfizetési kötelezettségeket kikerülik. A fekete- és szürkegazdaság visszaszorítására már történtek kormányzati erőfeszítések – mérsékelt eredménnyel. A kilencvenes évek második felében megkezdődött, majd az ezredforduló után felerősödött a piaci szelekció folyamata, a valóban életképtelen, rosszul vezetett, tőkeszegény és a túlzottan eladósodott vállalkozások kirotálódása és a fejlődőképes cégek megerősödése. Mára már dominánsá vált a hazai és külföldi tulajdonú magánszektor, visszaszorult az állami szektor, meggyengült a szövetkezeti szektor, és megszűnt fél-állami jellege, illetve megsokszorozódott a vállalkozások száma. A magánszektor növekedése az elmúlt időszakban új vállalkozások létesítése, a meglévők bővülése és állami cégek privatizálása útján ment végbe, de nemzetgazdaságon belüli relatív súlyának emelkedésében az állami vállalatok egy részének tönkremenetele, az állami tulajdon értékvesztése is szerepet játszott. Az időszak kezdetén az átalakulás viharosabb ütemben folyt, utána kissé lelassult. A vállalati méretstruktúra alapjában véve a gazdaság önmozgása által determinált arányaihoz tért vissza. Szükséges és kedvező is az átalakulás folytatódása, hiszen még ma is tapasztalhatjuk mind a nagyvállalatok számára beszállító, mind a lakosságnak termelő kisvállalati kör kialakulatlanságát. Ehhez hozzájárul még a kis- és középvállalkozások európai standardoknak megfelelő támogatási rendszerének kezdeti hiánya. Valamennyi iparágban jelentős mértékű volt az átalakulás. A piacgazdaságokban nagyvállalati túlsúlyt mutató iparágokban a struktúra a piacgazdaságban szokásos kép felé közelít.

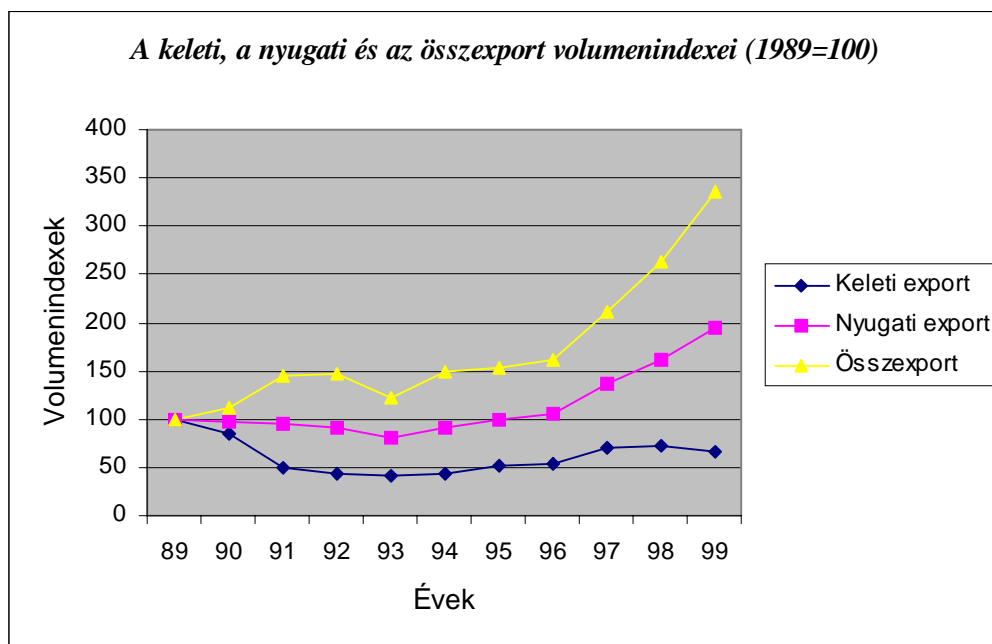
Annak ellenére, hogy nincs még átfogó és meggyőző elemzés a privatizáció következményeiről, makro- és mikromérlegéről, nyilvánvaló az, hogy új érdekviszonyokat, új feltételeket és új konfliktusforrásokat teremtettek az állam, a társadalom, a magánvállalkozás, a hazai és a külföldi vállalatok viszonyában.

A piacok szűkülése és a termelők reakciói

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar termelőszféra piacstruktúrájában bekövetkezett heves átalakulás szintén a szerkezeti változások egyik fő elemévé, előmozdítójává vált. 1989-ben Magyarország árukivitelének közel a fele – sajátos intézményi-pénzügyi konstrukció keretében – a KGST-országokba irányult. Jellemző, hogy e piacok igény szintje, így az oda irányuló termékek szélesen értelmezett minősége is, jóval alacsonyabb volt a fejlett nyugati országokénál. A KGST-relációjú kivitel részaránya az 1980-as évek második felében folyamatosan csökkent, de a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya még az évtized végén is 15,7% volt. Minimálisra zsugorodott a fejlődő országokba irányuló export, 1997-ben mindössze 3% irányul ebbe az egyébként dinamikus felvevőpiacot jelentő relációba. A gyenge versenyképességű/minőségű termékek gyártására berendezkedett szférákban 1990-1991-ben drámai változásokhoz vezetett a KGST szétesése. A kelet-európai régió egészét sújtó válság (fizetéseképtelenség) miatt a korábbi piacok szinte egyik napról a másikra összeomlottak. A kelet-európai országokba irányuló export volumene 1991-ben az 1989. évi szint 44%-ára esett vissza. A „keleti” piac egészének visszaszerzése a közeli jövőre sem valószínűsíthető, mert a piaci lehetőségeket, réseket a fejlett országok vállalatai azonnal és a mienknél nagyobb rugalmassággal igyekeztek kihasználni.

A külkereskedelemben észlelhető változások két dimenzióban jelentkeztek: a relációban és az árucsoportok szerkezetében. A relációk szerinti vizsgálat számszerűsíti azt a közismert tény, hogy a volt szocialista országokkal folytatott kereskedelem összezsugorodott. Az érintett gazdálkodó szervezetek pedig a fejlett „nyugati” országokba irányuló export növelésével próbálták mérsékelni értékesítési gondjaikat. A keleti piacok elvesztésének kezdeti negatív hatásait a fejlett országokba irányuló kivitel expanziója már a kilencvenes évek elején részben ellensúlyozta. Jellemző adat, hogy míg 1985-ben 47,9% volt a kelet-európai országokba irányuló export részaránya, addig 1994-re már csak 19%, a fejlett országokba irányu-

ló export részaránya pedig ezen időszakban 29%-ról 72%-ra emelkedett. (KSH) A keleti exportnak a későbbiekben tapasztalt, ingadozásoktól kísért stagnálását pedig messze túlkompensálta a nyugati relációjú export rendkívüli növekedése: miközben a keleti export volumene az 1989. évnek mindössze 63 %-át tette ki, addig a nyugati export az átalakulás első évtizedében mintegy 230 %-kal növekedett. Az, hogy az évtizedben a kivitel volumene úgy duplázódott meg, hogy időközben a nyugati kivitelé 3,3-szorosára (folyó dollárban 4,2-ről 21 Mrd-ra, csaknem ötszörösére (!)) növekedett, jelzi azt, hogy a hazai kibocsátás szélesen értelmezett minősége, nemzetközi versenyképessége összehasonlíthatatlanul magasabb szinten áll, mint a rendszerváltás idején.

Forrás: MNB, KSH (2000, 2001)

Az exportpiaci struktúra átalakulása igen erőteljes – és sok tekintetben kedvezőtlen – változásokra vezetett a magyar kivitel áruszerkezetében is. A magyar exportra jellemző, hogy csaknem a felére zuhant a gépipari kivitel aránya, többszörösére nőtt a bér munka súlya – főleg a könnyűiparban, s ezzel a kivitel szerkezetében a fejlődő országoké felé tolódott el. (Lásd bővebben: Ipari struktúráváltozások elemzése, IKM, 1994) Az elsődlegesen a keleti piacokra kiépített gépipari kapacitásoknak csupán kis részét váltották át a nyugati piacokra. Feltűnő még az élelmiszerek exportvolumenének 30 %-os csökkenése is. Az import oldalán az élelmiszerek és főképp a fogyasztási iparcikkek volumenének 20, illetve 66 (!) százalékos emelkedése érdemel megkülönböztetett figyelmet. (KSH) Az elsődlegesen lakossági fogyasztásra orientálódó import akkor bővült ilyen jelentékeny mértékben, amikor a belföldi piacot szűkítő tendenciák uralták, és olyan feltételek között, amelyek mellett a külkereskedelemnek és főként a fizetési mérlegnek a deficitje évtizedek óta az ország egyik legsúlyosabb gondja volt.

Miközben az import oldaláról a gazdaságot megnyitottuk, az export oldalán nem kerültek kiépítésre az ösztönzés korszerű piaci eszközei (exportfinanszírozás és exportbiztosítás elterjedt formái), a gyenge és eladósodott kereskedelmi bankszektor nem volt képes biztosítani a piacváltás megfelelő finansziális kondícióit. A hagyományos piacok elvesztése és a privatizáció körülményei között az átállást nemigen könnyítette állami rásegítés. Az import liberalizációja tekintetében általános vélemény szerint túlzott volt a siker. Hasonlóan ugyanis Csehszlovákiához és Lengyelországhoz elmaradt a vámok megfelelő kiigazítása, s emiatt olyan mértékűvé vált a nyitás, valamint a belföldi termelőkre nehezedő verseny, amely alig volt tapasztalható másutt.

A belföldi piac 1990-es évek első felében bekövetkezett változásai még az exportpiacok változásánál is nagyobb strukturális elmozdulásokat kényszerítettek ki. Már a kelet-európai exportlehetőségek beszűkülésének tovagyrúzó hatásai is megrendítették számos termelő korábbi stabil helyzetét. Az ezzel egyidejűleg végrehajtott importliberalizálás következményeként azonban igen sok gazdálkodónk a korábban monopolpozíciókat lehetővé tevő belföldi piacon is elvesztette vevőinek, s így piaci részarányának jelentős hányadát, és közülük sok csődbe, felszámolásra is került. Világosan látható az is, hogy a fentiekben

leírt válság és a meginduló strukturális átalakulás képezi a magyar gazdaságban évtizedek óta ismeretlen foglalkoztatási gondok jelentkezésének alapvető okát. A termelés visszaesése és a gyakori vállalati csődök a munkanélküliség megjelenését és gyors növekedését eredményezték. A termelés szerkezetének mélyreható változásai átrendezték a munkaerő szakmastruktúrája iránti igényeket is. A foglalkoztatás csökkenésének mintegy fele néhány ágazatot sújtott. (Mezőgazdaság, bányászat, kohászat, gépipar stb.)

A fő termelő szektorok arányainak elmozdulása

Az előzőekben vázoltak hatására az 1990-es évtized elején viszonylag gyorsan változtak a nemzetgazdaság fő szektorainak arányai is. Az ipar, majd a mezőgazdaság átlagosnál is nagyobb termelés-visszaesése jelentősen csökkentette a termelőkörnek, s növelte a tertiér szektornak a GDP-n belüli arányát. Ez elvben közeledés a fejlett gazdaságok szerkezetéhez, ám a változást a gazdaság romló teljesítménye, a fejlődés „motorjainak” a szerepére alkalmas ágak gyengesége, az export anyag- és energiaigényességének a növekedése kísérte, épp ezért a folyamat mégsem minősíthető egyértelműen kedvezőnek.

A FŐ SZÉKTOROK HOZZÁJÁRULÁSA A GDP-HEZ

	1989	1995	2000	2010
Mezőgazdaság	15,6	6,4	7,0	7,0
Ipar, építőipar	42,6	34,0	34,5	31,4
Szolgáltatások	41,8	59,6	58,5	61,6
Összesen	100	100	100	100

Forrás: KSH (2002) és előrejelzés

Az agrárszektor visszaszorulásának fő okai a tulajdonviszonyok rendezetlenségében, illetve a piac- és jövedelemvesztésben rejlenek. Azonban a magyar mezőgazdaságnak a fejlett európai országokénál nagyobb nemzetgazdasági súlya a GDP termelésében és a foglalkoztatásban hosszabb távon is fennmarad. A közeljövő reális perspektívája a lassú stabilizálódás, az ágazat által előállított hozzáadott érték nemzetgazdasági súlyának emelkedése hosszabb távon sem valószínűsíthető. A mezőgazdasági termelés fejlődéséhez elengedhetetlen a földtulajdon stabilizálása, a földkoncentráció elősegítése, a friss tőke bevonása. Reális veszély azonban, hogy az agrárstruktúra ismét polarizálódik: egyfelől a tömeges árutermelést folytató, exportorientált és kommercializált óriásgazdaságokra, másfelől a jelentős részben autark, korszerűtlen törpeüzemekre.

A körvonalazódó struktúrában a nagyobb egységek továbbra is bér munkára fognak épülni, egyidejűleg magas agrár-munkanélküliség és az agrártérségek fokozódó elszegényesedése valószínűsíthető. Ezért a hazai agrárstruktúra konszolidációja során a mezőgazdasági népesség tulajdonszerzését, a teljes, illetve részfoglalkozású családi gazdaságok és előmozdító szervezeteik, továbbá általánosan a szolidaritáson alapuló üzemi formák (szövetkezetek) terjedését indokolt preferálni. Az iparban a piacvesztés 1989-1991 között a teljesítmények egyharmados csökkenését eredményezte. Bár ebben a keleti piacok összeomlása játszotta a főszerepet, hatását tovább fokozta a recesszió közepette (és reál-felértékelődő árfolyam mellett) kibontakozott importverseny. A nyugati relációban versenyképtelen kapacitások egy része megsemmisült (főképp a gépiparban és a kohászatban), miközben sok vállalat a nyugati export akár veszteséges fenntartásával is igyekezett elkerülni a csődöt (elsősorban a textiliparban). Erre az időszakra a gépipari termelés és értékesítés súlyvesztése nyomta rá bélyegét.

1992-ben azután a termelés a kialakult igen alacsony szint körül ingadozott, viszont 1993-1994-ben közel 10 százalékkal nőtt. A kibontakozott ipari növekedésnek két fő jellegzetessége van: a gépipar vált a húzóágazattá, azon belül pedig meghatározóvá vált az exportorientáció. A gépipari termelése 1992-1998 között közel négy és félszeresére nőtt – ez az ipari struktúra alakulásának egészét determinálta: a gépipari részesedése az ipari termelésben 13%-ról 35%-ra emelkedett. Az ipar exportorientációjának erősödése ugyancsak a gépipari térnyerésével függ össze: az ágazat exportértékesítése 1995 és 1998 között az ipar összes külföldi értékesítésén belül 35%-ról több mint 60%-ra nőtt. Az ipari szféra legfőbb vesztesei: a

bányászat, a textilipar, a kohászat, a gépipar, nyerteseinek, illetve legkevésbé veszteseknek pedig az élelmiszeripar, a fa- és papíripar, a villamosenergia-, a gáz-, a hő- és a vízellátás ágazatok tekinthetők. Eközben jelentősen változtak a mozgástér korlátai is. Mára ugyanis a kereslethez alkalmazkodó dinamikus cégek már fellelhetik a talpra állás lehetőségeit, ezért széles körben nem a piaci korlátok, hanem a gyenge vállalkozási kedv, a modernizáció (K+F és a beruházások) gyakori erőtlensége veszélyeztetik a fellendülést.

A szolgáltatási szféra térnyerése tehát nem a szektor lendületes fejlődésének, hanem az „első” és „második” szektor arányvesztésének a következménye. Nem feltételezhető, hogy a szolgáltatási szféra dinamikus fejlődése fogja szolgáltatni a felzárkózásunkhoz szükséges növekedési góccokat. Hiszen a fejlett országok sem a szolgáltatási szféra bővülésével, hanem az ipar „húzóhatása” révén érték el jelenlegi teljesítményszintjüket, s a posztindusztriális fázis, az ipar GDP részarányának a csökkenése ott is általában a korábbiaknál lassabb növekedéssel párosult. A szolgáltató ágazatok fejlődési pályáját három nagy tényező határozza meg:

1. Az általános konjunkturális helyzet alakulására az üzleti szolgáltatók nagyon érzékenyen reagálnak.
2. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás kapcsán felmerülő feladatok, az azok megoldásához esetleg külföldről rendelkezésre bocsátott források az üzleti és a közszolgáltatások esetében is húzóerőt képviselnek.
3. Az államháztartási reform gyorsasága és mélysége főleg a közszolgáltatások működési kilátásait határozza meg, de – e tevékenységek egy részének a magánszektorba történő áttelése révén – közvetve az üzleti szolgáltatásokat is.

Érdekes, hogy a gyors változásokat követően a tulajdonosi struktúra jelentős átalakulása alig tükröződik a termelés makroszerkezetében. A GDP termelésének fő szektorok szerinti aránya meglepő stabilitást mutatott az 1990-es években.

A GDP SZERKEZETE, 1991–1998 (%)

Ágazatok	1991	1995	1997	1998
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	8,5	6,7	5,9	5,5
Ipar összesen	29,0	26,3	28,1	28,2
Építőipar	5,3	4,7	4,6	4,6
Kereskedelem és vendéglátás	15,4	13,3	13,4	13,5
Szállítás, raktározás, posta és távközlés	9,1	9,0	9,7	9,9
Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	14,7	19,6	19,1	19,0
Közigazgatás, oktatás, egészségügy, egyéb	17,9	20,5	19,1	19,3
Ágazatok összesen (GDP alapáron)	100	100	100	100

Forrás: KSH (1999)

A táblázatból a mezőgazdaság folyamatos, ám összesen csupán 3 százalékpontnyi térvészése tűnik ki, amivel a piaci szolgáltatások, elsősorban a pénzügyi tevékenységek előretörése áll szemben. Az évtized közepéig az ipar részaránya – az output csökkenése miatt – 2,7 százalékponttal süllyedt, majd a fellendülés időszakában ismét emelkedni kezdett. Az időszak végén alig maradt el az 1991. évitől. Az állami szolgáltatások aránya az iparéval szimmetrikusan változott: az időszak első felében határozottan emelkedett, majd kissé mérséklődött. Ezekben a változásokban meghatározó szerepet töltek be a külföldi – főként multinacionális vállalatok által megvalósított – működőtőke-befektetések. A beruházó cégek, miközben egyes termelési fázisukat Magyarországra telepítették, általában piacaikat is magukkal hozták: a nálunk előállított termékeiket jórészt korábbi partnereik részére (vagy az anyavállalatok üzemibe) szállították. Az azonban mindenképpen vitathatatlan, hogy a hazai termelés nemzetközi versenyképessége a minősé-

gi összetevőket tekintve számottevően javult az elmúlt másfél évtizedben, a gazdaság átlagos fejlettségi szintje 1996 óta viszonylag gyorsan konvergál az EU átlagához. A termelés lényeges változásai tehát a kibocsátás minőségében és a mikrostruktúrákban következtek be.

Magyarország és a globalizáció

Milyen főbb globalizációs kihívásokkal kell szembenézniük a régió államainak?

Kelet-Közép-Európa országai számára a politikai és gazdasági rendszerváltást követően hatalmas történelmi esélyek nyíltak. A nemzeti kormányokra azonban nehéz évek vártak. Egyszerre kellett megküzdeniük a transzformáció nehézségeivel, az azt követő válságkezeléssel, az európai integráció szándékából adódó követelményekkel és a kilencvenes évek közepétől kiteljesedő globalizáció kihívásaival. Bár a változások már kezdettől fogva globális keretek közt zajlottak, sokak számára a globalizáció a mai napig is csupán az európai integrációt jelenti. Ez korántsem igaz: *az Európai Unió létrehozása a globalizációnak való megfelelés jegyében történt.*

A régiót érintő főbb globalizációs kihívások röviden összefoglalva a következők:

1. Világkereskedelmi és pénzügyi liberalizáció: a fejlett ipari országokban az államközi viszonyok formálásában olyan csoportok kerültek előtérbe, amelyeknek alapvető érdekeik fűződtek a piaci korlátok és a mobilitást akadályozó tényezők lebontásához.
2. A világgazdaság méretei és új szerkezete: a nemzetköziesedés folyamataira rendkívül kedvezően hatott a világtermelés és fogyasztás gyors és viszonylag széles bázison kibontakozott növekedése, szerkezetének gyökeres átalakulása.
3. A külföldi működő tőke és a transznacionális társaságok megjelenése: a modernizációban és a szerkezetátalakításban betöltött szerepük miatt több ország is támogatta ezeket, de mobilitásuk zavarokat okoz a befogadó gazdaságokban.
4. Az infokommunikációs technológia terjedése és terjesztése: kommunikációs forradalom, internet, mobiltelefon.
5. A tudásalapú társadalom kiépítése: az információkhoz való hozzáférés biztosítása, *life-long-learning*, az oktatás fejlesztése.
6. Ökológiai problémák: környezetszennyezés globális méretekben, a levegő, a víz, a talaj szennyezése nem lokalizálható, ezért csak nemzetközi összefogással lehet remény arra, hogy leküzdhetők.
7. A nemzetközi szervezett bűnözés és terrorizmus fenyegetései: a liberalizáció sajnos az ilyen szervezetek mozgásterét is bővíti.
8. A nemzetállamok szuverenitásának csökkenése: nő a szupranacionális intézményekre (pl. EU) történő nemzeti jogkörátruházás szerepe.
9. A nemzeti kultúra védelme: az amerikanizáció és a tömegkultúra folyamatai nyomán.
10. A jövedelmi szakadék országokon belüli és országok közötti növekedése: a munkanélküliség, valamint a világméretű szegénység kezelése.

A fenti tényezők természetesen nem elkülönülten, hanem együtt, komplex problémaként jelentkeznek. A globalizáció csak összefüggéseiben értelmezhető. Jellemzőek a különböző függőségi viszonyok, hálózati kapcsolatok. A nemzetközi kapcsolatokban az egyes kereskedelmi, gazdasági partnerek között létrejövő függőségi, esetleg interdependens viszonyok kihatnak az intézményrendszerre is. Ez különösen igaz Kelet-Közép-Európa és az EU kapcsolatára. Ezek az országok az EU tagállamokkal lényegében aszimmetrikus gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn, ami kihat a gazdasági, kereskedelmi diplomáciára. Ebből adódóan kénytelenek alkalmazkodni, nem a saját, belső elvárásainknak eleget tenni, hanem külső igényeknek megfelelni. Ez meg is jelenik a kontroll-rendszerben, a finanszírozásban, a segélyprogramokban, a támogatási rendszerekben.

A globalizáció kapcsán nem lehet elfeledkezni a multinacionális társaságokról sem. Ők sokszor azért jöttek Kelet-Európába, hogy domináns pozíciókra tegyenek szert az állami monopóliumok privatizálása során. A kormányok viszont nem voltak felkészülve az ellenstratégiákra; hiányoztak a versenytörvények, illetve a fogyasztói érdekvédelem intézményi háttere. Ezek kiépítése persze nem ment azonnal. A globalizációs folyamat különböző összetevőinek hatására gyorsan változnak az államok érdek- és értékviszonyai. Döntő kérdés, hogy milyen mértékben képes a nemzeti gazdaságpolitika a változásokat befolyásolni, kivédeni, illetve azokhoz alkalmazkodni.

A regionális integrálódás és a globalizáció közötti viszony konfliktusossága, illetve harmonizálhatósága is fontos probléma. A regionális integráció elsősorban a térségben működő gazdasági és közigazgatási menedzsment mentalitásának függvényében lehet aktív befogadója a globalizáció pozitív és negatív hatá-

sainak. (Példaként említhető a fejlett ipari országok gazdálkodási, marketing és humánpolitikai módszereinek fokozatos átvétele a magyar gazdasági kultúrába.) A globalizációnak a világpolitikai és gazdasági változások alapján kirajzolódó tendenciái a dinamikus változások folytatódására, a kockázati és bizonytalansági tényezők növekedésére utalnak. A hatások megértése és az egyre nagyobb tömegű információ feldolgozása egyre nehezebb, s sokszor az államoknak nincs is erre megfelelő kapacitásuk. (Simai Mihály, 1999)

Az európai integráció kapcsán még egy globális kérdést fontos megemlíteni: a termelési tényezők mobilitását. A tőke, a munkaerő, a termékek, a szolgáltatások és a szellemi vagyon áramlását nemcsak a gazdasági helyzet, hanem az intézményrendszer is befolyásolja. A tényezők beáramlását akadályozza az intézményrendszer kiépítetlensége, a bürokrácia foka, a rossz informáltság, az ellenérdekeltségek stb. Ugyanakkor a kiáramló tényezők azért nem elég mobilak, mert egyrészt nincsenek meg hozzá az intézményi feltételek, másrésztől a meglévő intézmények nincsenek összhangban sem a célszörz, sem az egész közösség intézményi rendszerével. Fontos megemlíteni, hogy *az Európai Unió bővülésével párhuzamosan válságjelenségek is generálódnak*: a minden oldalon jelentkező *partikuláris* érdekek dinamikus hálójából ahelyett, hogy létrejönnének az *univerzális* értékek, szereplők és intézmények kristályosodási pontjai, számos konfliktus alakul ki. A megoldandó feladatok komplexitása és a lehetséges politikai intézményi formák munkamegosztáson alapuló profilja közötti ellentmondás, az EU-bürokrácia és a tagállami döntési szférák közötti ellentmondás, az európai együttműködés intenzív kiépítettségének hiánya, a „spontán” közeledés mellett célzottan „tudatos” globális saját érdekek számos problémát okoznak. A régi tagállamokban attól tartanak, hogy áthelyeződnek a munkahelyek, ellenőrizetlenné válik a munkaerő beáramlása, és az Unió pénzügyi és intézményi rendszere képtelen lesz megbirkózni a 25 tagállam jelentette feladatokkal. Az új tagállamokban nem lehet nem észrevenni a csalódást: a rendszerváltás óta eltelt tizenöt év, a gazdasági nyitás és az EU-hoz való közeledés a lakosság többsége számára szociálisan igen csekély mértékű javulást hozott. Az átalakulás komoly gazdasági és szociális költségekkel járt. A gazdag EU a szegényebb új tagokkal szemben a legkevésbé sem bizonyult nagyvonalúnak.

Az európai identitás vonzerejének kritikus gyöngülése, a visszafelé forduló európai közép- és keleti országok attitűdjei hozzájárulnak ahhoz, hogy feltehessük a kérdést: egy ily módon strukturált unió képes-e választ adni a kihívásokra? Tud-e megfelelően reagálni a globalizáció kihívásaira? Pillanatnyilag úgy tűnik, a kérdésre nem adható pozitív válasz, mégpedig két okból: egyrészt mindez olyan komplex és egyidejű feladatot jelent, hogy intellektuálisan alig oldható meg a munkamegosztáson alapuló intézmények szférájában; másrészt jelenleg, úgy tűnik, fájdalmasan hiányoznak a kihívások vállalásához és leküzdéséhez szükséges erőforrások.

A jövő szempontjából az a legfontosabb kérdés, hogy a kelet-közép-európai országok milyen választ adnak a globalizáció kihívásaira, még hozzá *regionális szinten*, hiszen a piacmegnyitás jelen fokán a nemzeti szabályozás helyett nemzetközi szabályozás érvényesül. Úgy fest, minél fejlettebb egy ország, mind gazdaságilag, mind politikailag, s minél közelebb áll az Európában domináló kulturális hagyományokhoz, annál inkább pozitív lehet a válasz.

Miért a globalizáció kényszerítette ki a gazdasági szerkezet változásait?

Joggal merül fel a kérdés: mit tehet e globális folyamatok és kihívások közepette egy olyan kicsi és sebezhető ország, mint Magyarország? Érdekes módon a rendszerváltó évtized során a magyar politikai elitcsoportokon belüli konfliktus témákból szinte teljesen kimaradtak ezek a kérdések. Magyarország a szovjet hatalmi tömb összeomlásával megkezdte integrálódását az amerikai világdominanciájú globalizációs térbe. Az átalakulás azonban óriási áldozatokkal is járt. Mindez rendkívüli társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális kihívásokat jelent. A létrejövő törekeny egyensúlyt pedig kívülről folyamatosan fenyegetik a globális és regionális kihívások. Épp ezért hazánkknak is elemi érdeke, hogy minél előbb létrejöjjenek a globalitás romboló erőit megfékezni képes új világintézmények. (Bogár, 1999)

A rendszerváltás mellett szóló leghatékonyabb érv ma is abban a meggyőződésben fejeződött és fejeződik ki, hogy a piacgazdaság bevezetése fokozza a versenyt és a hatékonyságot, ezzel együtt emeli a fogyasztás szintjét és az életszínvonalat. Arra számítottak, hogy az új rendszer rövid visszaesést követően gyors élénküléshez, majd általánosan érezhető gazdasági növekedéshez vezet. A valóság másként alakult. A recesszió jóval tovább tartott, mint sokan gondolták. A gazdasági folyamatok megtörése sokkal mélyebbnek bizonyult, mint ahogy azt az érdekelt kormányok és nemzetközi szervezetek képzelték. A recesszió a transzformációval összefonódva hosszú távú visszaesést okozott, amely az érintett államok egy részében az egész kilencvenes évtizedet felölelte.

Érdekes tehát megvizsgálunk, milyen kapcsolatok állnak fenn a globalizáció jelenlegi fázisa és a szocializmust követő transzformációs folyamatok között. „Folyik a játék. A tét a globális faluban elfogla-

landó hely. Nemzedékekre szabott hely. A játék számos kockázati elemet tartalmaz, ám talán még több esélyt kínál.” (Kolodko, 2002) Az elmúlt időszakban két folyamat fut egymással párhuzamosan: a gazdasági viszonyok globalizálódása és a szocializmust követő átalakulás. A két folyamat összefonódik, kölcsönösen hat egymásra. Az egyre intenzívebbé váló globalizáció egyfelől a transzformációs folyamat fontos katalizátora volt, és ma is betölti ezt a szerepet. Másfelől viszont semmiképpen nem beszélhetnénk ilyen arányú és dinamikájú globalizálódásról, ha a folyamatban nem venne részt a nem is olyan rég még zárt egységet képező szocialista világrendszer a maga közel 1,6 milliárd emberével, gigantikus tartalékaival, a világgazdaság által előállított javak és szolgáltatások iránti hatalmas potenciális keresletével. A szocializmust követő átalakulásra tehát már csak azért is szükség volt, mert a helyi, a nemzeti és a regionális piacoknak már a korábbi években is megfigyelhető integrálódása csak így képes globális arányok elérésére. A nyugati piacoknak már régóta megfigyelhető integrációja ugyanakkor folyamatosan jelentős hatást gyakorol a régiókban zajló rendszerváltásra. A korábbi politikai és gazdasági rendszeren való túllépést, az új megteremtését ugyanis olyan belső folyamatok határozzák meg, amelyeknek megvan a külső rendszerhez képest autonóm, belső logikája és dinamikája.

Ezt a folyamatot számos gazdasági, társadalmi és politikai tényező határozza meg; gazdasági szempontból három, párhuzamosan futó, egymást kölcsönösen befolyásoló folyamat alkotja: *liberalizálódás és makroökonómiai stabilizáció, az intézményrendszer kiépítése és a mikroökonómiai szerkezetváltás*. A globalizáció politikai téren kikényszeríti és felgyorsítja a demokratizálódási folyamatokat. Elképzelhető, hogy ezek időről időre megzavarják a gazdasági reformokat, ám demokráciára feltétlenül szükség van a szabadpiac szélsőséges megnyilvánulásainak, működési zavarainak demokratikus módon történő korrigálása érdekében. Az átalakulóban levő gazdaságokban a demokratizálódás folyamata párhuzamosan zajlott a piacosítással. A demokrácia alapjainak lerakása feltétele volt a komplex piaci struktúrák kialakításának. A demokrácia ezen túl képes korrigálni a gazdaságpolitika hibáit, ezáltal segíti és könnyíti meg a növekedés folyamatát. A piacgazdaság a globalizáció keretei között hosszabb távon képtelenné válhat a megfelelő működésre, a nemzetközi versenyképesség konfliktusmentes kifejlesztésére, ha nem jönnek létre a demokratikus állam és a civil társadalom intézményei. A transzformatív-globalizációs visszacsatolás azt eredményezi, hogy végül minden ország megérti: napjainkban csak a kapitalista elveken működő nemzetközi munkamegosztásnak van értelme, mivel a piacgazdaság kapitalista gazdaságot jelent. Ebből következően a régi struktúrákat át kell alakítani, szembe kell nézni a megfelelő elméleti megközelítést és a helyzethez alkalmazkodó politikát követelő új jelenségekkel. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a magánszféra nem korlátozhatja szerepét a globalizáció és transzformáció fő haszonélvezőjének megtestesítésére. A korábbinál sokkal összetettebben kell részt vállalnia válsághelyzetek, a felgyülemlett társadalmi problémák megoldásában. E szektor szerepe az egész világon nő; az átalakuló országokban a nagyarányú privatizációnak köszönheti szerepét. Az intézmények kiépítése – elsődlegesen a készletek piaci kihelyezését megkönnyítő új törvényi és intézményi keretek megteremtése – szintén összefüggésben van a globalizációval. Számos olyan intézményi megoldás létezik, amely a nemzetközi és globális intézményrendszernek egyaránt része. (Ide tartozik például a WTO keretében egyeztetett kereskedelmi liberalizáció szabályozása, az ENSZ által elfogadott környezetvédelmi politika alapelvei, a WHO által koordinált közegészségügyi normák stb.) A globalizáció szerves részét képezik, napjainkban megfigyelhető kiteljesedését jelentik a különböző regionális integrációs folyamatok. A globalizáció folyamatán belül az egyes nemzetgazdaságokban alkalmazott intézményes megoldások egyre jobban hasonulnak egymáshoz. Minél nagyobb mértékű ez a hasonlóság, annál könnyebben és hatékonyabban zajlanak a különböző átalakulási, integrációs és globalizációs folyamatok. A napjainkban virágzó regionalizmus inkább tekinthető a globalizáció előrevívőjének, mintsem akadályozójának; ugyanis az egyetlen globális szabadkereskedelmi övezet (GFTA, Global Free Trade Agreement) keretei között több kisebb csoportosulás jön létre, amelyek nyomán a kereskedelem különböző mértékben liberalizált, az integrációs kapcsolatrendszerre pedig eltérő léptékű intézményhálózat épül.

Magyarországon a XX. század végén a nemzetköziesedés, a globalizáció és a transznacionalizálódás folyamataiban meghatározó szerepet játszanak a viszonylag lassan fejlődő, jelentős egyensúlyi és foglalkoztatási problémákkal küszködő nyugat-európai országok, a transznacionális társaságok és bankok, a világgazdasági együttműködés sokoldalú szervezetei, de mindenekelőtt az Európai Unió. A globalizáció kihívásaira az európai integráció is egyfajta regionális válasznak tekinthető, amelyet épp a sebes világgazdasági átalakulás gyorsított fel. A globalizáció és a regionalizáció tehát együtt jár, kölcsönösen feltételezi egymást.

Ezek a reformok vezetnek a már meglévő ipari potenciál átstrukturálódásához. Ez a tendencia jelentős mértékben lefedi a multinacionális cégek fokozódó aktivitását. Így aztán az átalakult gazdaságokban zajló termelési és elosztási folyamatok nagyobbik részét bátran tekinthetjük a globális gazdaság részfolyamatainak. A kilencvenes években főleg a tőkebeáramlások, a közvetlen külföldi befektetések növelték meg jelentős mértékben a privatizációt. Ezeknek a folyamatoknak azonban – a globalizáció feltételei

mellett – a privatizáció befejezését követően is fenn kell maradniuk. Számítanunk kell arra, hogy e befektetések továbbra is elsősorban a mikrogazdaság strukturális átalakítására irányulnak, aminek köszönhetően megnő a hosszú távú versenyképesség. Mindez még inkább fokozza majd a volt szocialista országok növekedési lehetőségeit.

A globalizációnak köszönhetően a fejlettebb országokból megindult az új technológiák transzfere. A technológia-transzfer növeli a munkaerő képzettségi szintjét, a munka termelékenysége a bérek növekedésénél nagyobb mértékben emelkedik majd. Azonban – szintén a globalizációnak köszönhetően – szembe kell néznünk az „agyelszívás” káros folyamatával, az átalakuló országok szellemi elitjének megritkításával is.

Globalizáció és transzformáció

A transzformáció több, mint a globalizáció folyamatának egyik összetevője, mivel a térség országainak számára esélyt jelent, hogy ők legyenek e komplex folyamat fő haszonélvezői. A kép azonban nem homogén; a legkedvezőbb helyzetben az Unióhoz frissen csatlakozott államok vannak. A tagság reményében ezek az országok sokkal gyorsabban igazították intézményrendszerüket az uniós szabályokhoz. Várhatóan a beáramló FDI volumene is nőni fog. A közgazdasági és pénzügyi kérdések ismeretszintjének emelkedése egyre növekvő mértékben járul hozzá a volt szocialista országok, és a fejlett országok közötti távolság fokozatos csökkentéséhez. A globalizációval összefonódó transzformáció – és ezen belül az intézményhálózat fejlődése – az idő múlásával párhuzamosan fokozatosan megszünteti az úgynevezett szűk keresztmetszetű helyeket, a múlt örökségét képező, illetve az átalakulás kezdeti szakaszában kialakult strukturális torzulásokat.

Azonban a globalizáció és a transzformáció kapcsolatának vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy ezekben az országokban (is) sokan ellenzik a globalizációt. Természetesen elég naiv feltételezés volna azt hinni, hogy a globalizációval összefonódó transzformáció csak és kizárólag modern és expanzív szociális piacgazdaságokat hoz létre. Az átalakulás eddigi története azt igazolja, hogy a hazai és külföldi érdekcsoportok nem egy helyen destruktív módon összefonódtak és – saját partikuláris céljaik szemszögéből nézve – eredményesen diszkontálják a transzformációval kapcsolatos, elsődlegesen a privatizációhoz, a kereskedelmi liberalizációhoz és a tőkeáramlás deregulációjához kötődő változásokat. Tény az is, hogy a kibontakozóban lévő piacgazdaságokban nem alakulnának ki ilyen anómiás gazdasági viszonyok, ha nem kezdődött volna el a globalizáció. Ám nem magában a globalizációban, hanem a politikai és gazdasági elit egy részének inadekvát viselkedési mintáiban kell keresni a hibát. Mindez a gyenge intézményrendszerrel függ össze.

Közgazdasági szempontból a központosított tervgazdaság etatista modelljét a volt szocialista országok adaptációs képességének hiánya roppantotta össze. Képtelenek voltak érdemben alkalmazkodni a globális tudományos és technikai, valamint a politikai és gazdasági átalakulás új követelményeihez. A megváltozott globális gazdasági közeg fokozott igényeket támasztott a „gazdasági világjáték” szereplői számára, és a merev, deformálódott rendszer képtelen volt önmaga versenyképességének fokozására. A nemzetközi szervezetek különböző jellegű műszaki és pénzügyi segítséget nyújtanak, ezt azonban egy adott politikai irányvonalról és megfelelő reformok megvalósításától teszik függővé. Pozitív szerepet játszanak ellenben a kormányoktól független nemzetközi szervezetek, amelyek jelentősége egyre nő.

Az IMF feltételei

A gazdasági átalakulás főbb irányvonalait az IMF jelölte ki az úgynevezett Strukturális Alkalmazkodási Program keretében. Eszerint az átalakuló országokra a következő feladatok vártak: az import liberalizálása (azaz egyoldalú piacnyitás a fejlett országok termékei előtt, miközben belföldön olyan gazdaságpolitikát várnak el, amely biztonságot nyújt a befektetőknek); reális valutaárfolyam kialakítása leértékelésekkel a konvertibilitás eléréséig; árfelszabadítás; az infláció letörése; szigorú fiskális politika a költségvetési hiány csökkentésére; privatizáció; szerkezetváltás; exportorientáció importhelyettesítés helyett; a szabad verseny feltételeinek megeremtése; végül, de nem utolsósorban követelményként jelölték meg a piaci intézményrendszer létrehozását is. A külföldi tőkéhez való hozzáférés lehetősége a Nemzetközi Valutaalap által támasztott feltételek elfogadásának függvénye. Ezek a feltételek viszont meglehetősen egyoldalúan megszerkesztett (az úgynevezett *washingtoni konszenzus* merev irányvonalával összhangban álló) strukturális reformokat sugallnak.

Az IMF programjára adott kelet-európai válaszok a helyi elképzelésektől és adottságoktól függően eltérőek voltak, s tulajdonképpen három alapvető csoportba sorolhatók:

1. A külső elvárásoknak való maximális megfelelés (Magyarország, Románia)
2. Részleges vagy teljes szembeszegülés a külső elvárásokkal (Szlovákia, Jugoszlávia stb.)
3. A külső elvárásokkal való látszólagos azonosulás az elvárt intézkedések elszabotálása mellett (Csehország, Oroszország stb.) (Andor, 2000)

A tapasztalatok azt mutatták, hogy ezen válaszok egyike sem tekinthető egyértelműen sikeresnek, sőt: némelyik kifejezetten kudarcként fogható fel. Az egyes országokat külön-külön kell elemezni. A nemzeti válaszkísérletek külön-külön már csak azért sem lehettek sikeresek, mert egyedi megoldásokat kerestek egy olyan problémára, amely jellegét tekintve regionális.

A globalizáció behatárolja, korlátozza az átalakuló országok szabadságát mind a gazdaságpolitikai döntések, mind a piacgazdaság institutionális hátterét megteremtő módszerek megválasztása terén. A pénzügypolitikának számításba kell vennie mind az IMF által sugallt követelményeket, mind az Európai Unió előírásait. Ugyanakkor a globalizáció nem kényszeríti az országokat politikai irányvonaluk uniformizálására; a kormányok jelentős cselekvési térrel és szuverenitással rendelkeznek. Ahhoz azonban, hogy a globalizáció előnyeiből minél többet hasznosítsunk, megfelelő intézményi reformprogrammal és ahhoz illeszkedő társadalmi-fejlesztési stratégiával kell rendelkezni, amelynek segítségével az országot körülölelő gazdasági közegben folyamatosan zajló globalizáció beépül az ország saját (nemzeti) gazdaságába.

Magyarország a globális világgazdasági adaptációját és illeszkedését tekintve az 1990-es években rosszul startolt. Ennek objektív és szubjektív okai egyaránt voltak:

1. A gyorsan globalizálódó világgazdaságba olyan, korábban zárt gazdasági rendszerekkel kellett integrálódni, amelyek teljes strukturális váltást igényeltek, és kumuláltan kedvezőtlen körülményekkel szembesültünk.
2. A gyors globalizáció magában a világgazdaságban is kedvezőtlen tendenciákat szült (a növekedés általános lassulása, fokozott egyensúlyi zavarok, munkanélküliség, a pénzpiacok bizonytalansága, adósságválság stb.).
3. A világgazdasági integráció az átalakulás költségeit a kelet-közép-európai régió országaival fizettet- te meg. Stratégiai jellegű pénzügyi transzferkehez egyszerűen hiányoztak a szükséges többletek, valamint a donorországok érdekeltsége.
4. Hiányoztak a kellő szakmai felismerések, ami részben az átalakulással kapcsolatos *illúziókból* adó- dott. A transzformáció és integráció várható nehézségeit és költségeit különösen az első években alábecsülték. A gazdaságpolitikában egyoldalúan a rövid távú pénzügyi egyensúly kapott priori- tást, miközben a párhuzamosan végrehajtandó és egyúttal a pénzügyi egyensúlyt hosszabb távon is megalapozó strukturális reformok csak lassan kerültek megvalósításra.

Sok politikusnál a rendszerváltást követően az elérendő gazdasági cél vagy a nyitott, liberalizált piac- gazdaság tankönyv-modellje, vagy az úgynevezett szociális piacgazdaság modellje volt. Az első elképzelés azonban nem számolt az ország fejlettségi szintjével és a külső kondíciókkal, a második viszont a születő új ellentmondásokat, a megváltozott társadalmi feltételeket és eszközigényességet hagyta figyelmen kí- vül. Mindkét koncepció az állam szerepének visszaszorítását, a gazdaság és a politika szétválasztását te- kintette a transzformáció egyik fő feltételének. Azonban nem született egyik elképzelésből sem a magyar- országi viszonyoknak és adottságoknak megfelelő, valamint a nemzetközi viszonyokkal számoló piaci stratégia. A helyes megközelítés az lett volna, ami egyidejűleg veszi figyelembe a piac és az állam lehetőségeit és korlátait, és gyakorlatiasan használja fel a piaci erőket és ösztönzőket a kormányzati célok eléré- sében is.

Ugyanakkor a volt szocialista országok, köztük Magyarország is, egy sokkal nagyobb volumenű, jóval nagyobb mértékben összefonódott, a forradalmian új technológiák nyomán megváltozott struktúrájú, erősebben versenyző és lényegesen magasabb minőségi követelményrendszerre épülő nemzetközi piaci rendszerbe reintegrálódnak, mint amilyenből fejlődésük korábbi szakaszába kiszakadtak. A lassabban bővülő és fejlődő világgazdaságban a fennmaradás, de különösen a piaci részesedés bővítése a múltbéli- nél sokkal nagyobb követelményeket támaszt.

IRODALOM

- Adler Judit et al. (1995): „A magyar gazdasági struktúra modernizációs átalakulásának legfontosabb vonásai és jövőbeni trendje”. In: Adler Judit et al.: Kutatási jelentés a „JÖVŐ ÉVEZRED” Nemzetközi Alapítvány részére, Budapest, 1995. november.
- A strukturális alkalmazkodás, a piacváltás és a műszaki fejlődés felgyorsítása.* GKI-MTA IVKI-PM-GTI, 1991.
- Ágh Attila (1997): „A globalizáció politikai aspektusai”. In: Ágh Attila et al.: Globalizáció és nemzeti érdek. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Andor László (2000): „A globalizáció és a kelet-közép-európai átalakulás”. In: Csáky György (szerk.): Tudományos közlemények. Budapest, 2000. március, Általános Vállalkozási Főiskola.
- Árva László (1999): „Globalizáció és gazdasági növekedés: kérdőjelek és felkiáltójelek”. In: Matolcsy György (szerk.): Növekedés és globalizáció /Válogatott tanulmányok/. Budapest, Kairosz Kiadó/Növekedéskutató.
- Bogár László (1999): „Globális folyamatok és Magyarország – Esélyek, lehetőségek”. In: Matolcsy György (szerk.): Növekedés és globalizáció /Válogatott tanulmányok/. Budapest, Kairosz Kiadó/Növekedéskutató.
- Ehrlich Éva (1994): „Infrastrukturák és szolgáltatások a magyar modernizációban”. Magyar Tudomány, 11.sz. 1282-1297.o.
- Ehrlich Éva - Révész Gábor (1996): „A magyar gazdaság strukturális változásai az átalakulás első időszakában 1989-1993”. Közgazdasági Szemle, XLIII. évf., 457-472. o.
- Füle István (2000): „Kelet-Közép-Európa és a globalizáció”. In: Dr. Csáky György (szerk.): Tudományos közlemények. Budapest, 2000. március, Általános Vállalkozási Főiskola.
- Gács János – Köllő János (szerk.) (1998): *A túlzott központosítástól az átmenet stratégiájáig*, /Tanulmányok Kornai Jánosnak/. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Glatz Ferenc (1997): „Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián”. In: Ágh Attila et al.: Globalizáció és nemzeti érdek. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Ipari struktúraváltozások elemzése.* IKM, 1994.
- Jan Adam (1995): „A piactudományi átmenet kelet-közép-európai tükrében”. Közgazdasági Szemle, Budapest, 1995. 6.sz.
- Kiss Endre (2005): „Az Európai Unió válságáról és működésének változásáról, Harmadik változat”. www.fesbp.hu/hun/kissvalsag.htm, 2005 szeptember.
- Kolodko, Gregorz W. (2000): „A poszt-szocialista átalakulás tíz éve – a gazdaságpolitikai reformokkal kapcsolatos tanulságok”. Közgazdasági Szemle, Budapest, 2000. március.
- Kolodko, Gregorz W. (2002): *Globalizáció és a volt szocialista országok fejlődési tendenciái.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Michael Ehrke (2005): *Az új Európa – gazdaság, politika és társadalom a poszt-kommunista kapitalizmusban.* www.inco.hu/inco11/global/cikk1h.htm
- Nagy András (2001): „Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése”. Közgazdasági Szemle, Budapest, 2001. november.
- Nagy Pongrác (2001): *Mindenkinek: a rendszerváltás gazdaságpolitikája.* Budapest, C. E. T. Belvárosi Könyvkiadó.
- Oblath Gábor – Pula Gábor (2000): „Makrogazdasági folyamatok és szerkezeti átalakulás a kilencvenes években Magyarországon”. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riórt 2000. Budapest, TÁRKI.
- Palánkai Tibor (1997): „Magyarország európai integrációja. Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek”. In: Ágh Attila et al.: Globalizáció és nemzeti érdek. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Petschnig Mária Zita (1994): *Örökségtől örökségig, A magyar gazdaság 1990-1994*, Budapest, Századvég Kiadó.

Schweitzer Iván (1999): „*A magyar vállalati szerkezet átalakulása a kilencvenes években – a méretstruktúra*”. In: *Mindannyiunkban van valami közös /Lányi Kamilla születésnapjára/*. Budapest, Kopint-Datorg Alapítvány, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont.

Simai Mihály (1997): „*A rendszerváltás, az állam és a globális változások*”. In: Ágh Attila et al.: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Sipos Aladár (1997): „*Az agrárátalakulás érzékeny pontjai*”. In: Ágh Attila et al.: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Vértés András (1997) (szerk.): *A kapitalizmus alapjainak lerakása Magyarországon 1990-1997*. Budapest, GKI Rt., Kézirat.

www.ksh.hu, A letöltések 2006. január 21. és 2006. július 23. között történetek.

Joó András*

A BALKÁN ÉS AZ 1902-1905 KÖZÖTTI NAGYHATALMI ÁTRENDEZŐDÉS

Az 1902 és 1905 között eltelt években – melyek a jelentős világhatalmi érdekkapcsolatok gyökeres módosulását hozták magukkal –, Németország az úgynevezett „szabad kéz” (*freie Hand*) politikáját tette meg fő vezérelvévé, amely a változó nagyhatalmi erőviszonyok szerinti, rugalmasan kezelt érdekszövetségek rendszerét kívánta kialakítani. A cárok birodalma eközben a Balkán és a tengerszorosok felé tekintett, amelyet az Európa beteg embereként számon tartott Törökország birtokolt. Ausztria–Magyarország ezalatt megpróbálta tágítani a hármas szövetség alkotta kereteket és önálló kezdeményezések által megszilárdítani saját helyzetét. Nemcsak a Monarchia tekintett a hármas szövetségen kívülre, hanem Olaszország is. Az olaszok – tartva Oroszország és Ausztria–Magyarország távlati együttműködésétől, amely útjában állhatott Itáliának a Balkánon és a mediterrán térségben kifejtett törekvéseivel – megegyezést kerestek Franciaországgal. 1902-ben Olaszország alkut kötött a franciákkal. A Prinetti–Barrère egyezményben az olaszok ígéretet tettek, hogy semlegesek maradnak egy francia–német háború esetén, amennyiben azt Németország provokálja. (Bridge-Bullen, 1980:153-154.) A hármas szövetség kebelén belül így bizalmi válság jelentkezett.

A macedón kérdés és a balkáni érdekháló összefüggései

1902 nyarának végén Bécsben remények fogalmazódtak meg, hogy a búr háború lezárulását követően Anglia nagyobb figyelmet szentel majd a Földközi-tenger térségének, s ezt kamatoztatni lehet a Monarchia javára. Két kérdés került előtérbe, amelynek kapcsán Oroszország szerepe kiváltképpen fontossá vált. Az egyik a törökök által uralt geostratégiai fontosságú szorosok státusza, a másik a balkáni török területek – különösen Macedónia – fokozatos önállósodásának problémája. 1902 őszén Lord Lansdowne¹ brit külügyminiszter a Monarchia segítségét kérte, hogy az csatlakozzon Nagy-Britannia tiltakozásához a török Portával szemben. A törökök ugyanis engedélyezték négy orosz torpedónaszád áthaladását a tengerszorosokon. Bécs egyetértően nyilatkozott, titkon remélve, hogy elérkezett a megfelelő alkalom a földközi-tengeri egyezmény² megújítására. (Bridge, 1972b: 260.) Az orosz hadihajók azonban jó időzítéssel – talán nem egészen véletlenül –, éppen Lamsdorff³ orosz külügyminiszter bécsi látogatásával egy időben haladtak át a Dardanellák vizein. Ha Agenor Goluchowski⁴ osztrák–magyar külügyminiszter ebben a helyzetben a britek szája íze szerint cselekszik, súlyosan ártott volna az éppen a legjobb úton haladó orosz–osztrák–magyar kapcsolatoknak. A Monarchia külügyminisztere kénytelen volt tehát brit partnerét cserbenhagyni. Londont nagyon bosszantotta Goluchowski megváltozott magatartása, a földközi-tengeri együttműködés lekerült a napirendről. (Bridge, 1972 b: 260.)

A német Külügyi Hivatal nem volt elragadtatva Ausztria–Magyarország önálló kezdeményezéseitől a britekkel való együttműködés terén. II. Vilmos, német uralkodó szerint London eszközként akarta felhasználni a Monarchiát saját céljainak megfelelően, (GP XVIII./1. 442. Nr. 5663. margójegyzetek) miközben Németország a tengerszoros kérdésben szembekerült volna saját szövetségeseivel. (Olaszország ugyanis csatlakozni óhajtott a britek diplomáciai akciójához). Londonban közölték a német követtel, hogy az osztrák–magyar kormányzatnak szándékában áll figyelmeztetni a Portát, tartsa tiszteletben a szorosokra vonatkozó nemzetközi szerződéseket. Az osztrák–magyar diplomácia azonban erről a tervbe vett lépésről Berlint nem informálta. (GP XVIII./1. 442. Nr. 5663) Bécs válaszút elé került, és az oroszokkal való kooperáció mellett döntött, amivel elvetette a mediterrán együttműködés lehetőségét. A Brit Birodalom Védel-

* Főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

mi Bizottsága (*Committee of Imperial Defence*) 1903 februárjában deklarálta is, hogy nincs veszélyben a földközi-tengeri egyensúly, ameddig Nagy-Britannia ellenőrzése alatt tudja Egyiptomot. A Monarchiának nem sikerült a brit fél megnyerése. A Balkánon mutatkozó változások, az ott érlelődő nagy átalakulás, amely ekkor különösen a török fennhatóság alatt álló Macedóniában vezetett feszültségekhez, inkább az orosz kapcsolatok erősítését tették szükségessé. (Bridge, 1972 b: 260) Berlin sem szorgalmazott semmiféle szövetséges részéről önállóan kezdeményezett együttműködést Nagy-Britanniával.

Lamsdorff orosz külügyminiszter említett bécsi látogatása aggodalmat keltett Berlinben, ugyanis a vezető német politikusok túl sok kockázatot véltek felfedezni a Balkánon zajló folyamatokban. A konstantinápolyi német követ jelentései alapján úgy ítélték meg, hogy a szövetséges Monarchia ügyetlenül politizál a török Portával szemben, miáltal „a cári birodalmat olyan bizalmi pozícióba juttatja, amely nem illeti meg” (idézi: Wolf, 1967: 269). A német diplomatákat nyugtalanította, hogy az orosz–osztrák–magyar közös fellépés gyengíthette a német befolyást és a törököknél korábban megszerzett előnyös pozíciókat. A bécsi *Ballhausplatz*⁵ tisztségviselői is óvatosságra intettek az orosz külügyminiszter kezdeményezéseivel szemben, mivel feltételezték, hogy az oroszoknak valóban szándékában áll gátat vetni a német befolyás növekedésének az Oszmán birodalom területén. Az egyik fontos külügyi tisztségviselő 1903 januárjában megfogalmazott véleménye szerint:

„Amennyiben az orosz külügyminiszter azon fáradozik, hogy a macedón kérdésben egy velünk egyeztetett, közös akció által magatartásunk felől biztosítékokat szerezzen, egyúttal abban is reménykedik, hogy lazíthatja kapcsolatainkat Németországgal és megbéníthatja Anglia befolyását a kontinentális politikára. Ez, nézetem szerint, bizonyos veszélyt rejt magában számunkra, és óvatosan mérlegelnünk kell, miként ápolhatjuk a kapcsolatokat Oroszországgal anélkül, hogy politikai barátainkhoz fűződő viszonyunknak ártanánk.” (NL Aehrenthal I. 289-290. Nr. 209.)

A Monarchia úgy szerette volna folytatni az együttműködést Oroszországgal, hogy ne rontsa kapcsolatait Londonnal és Berlinnel. Az adott nemzetközi helyzetben mindez nem volt könnyen megvalósítható feladat. Nagy-Britannia vonatkozásában a kétségkívül erős eltávolodást nem is sikerült elkerülni. A Portához akkreditált orosz és osztrák–magyar nagykövetek titkos tárgyalásokat folytattak arról, milyen reformtervezettel álljanak elő a szultánnál. A többi nagyhatalom mindezek ellenére tudomást szerzett a készülő reformokról, és be akart kapcsolódni a róluk folyó egyeztetésbe. Különösen Olaszország lépett fel ezzel az igénnyel 1902 végén, de Bécs és Szentpétervár mereven elzárkózott az olaszok részvételétől, ami azzal a hatással járt, hogy Olaszország és a Monarchia között ismét feszültségek támadtak. (Wolf, 1967: 271)

Németország konstantinápolyi követe mindenfajta reformot kilátástalannak ítélte, a német diplomácia burkoltan opponálta az úgynevezett orosz–osztrák–magyar *entente* (továbbiakban magyar helyesírással: antant) kezdeményezéseit, miközben az osztrák sajtóban már azzal vádolták a német kormányt, hogy szándékosan lassítja a macedón probléma megoldását. (Wolf, 1967: 271) A német külügyben azon az állásponton voltak, hogy a reformok végső soron csak az Oszmán birodalom bukását siettetik. A konstantinápolyi német követ aggódott, hogy nem sikerül útját állni egy várható összecsapásnak Bulgária és a török birodalom között. (GP XVIII. /1. 182-183. Nr. 5477, 1902. nov. 23.) Nagy-Britannia sem volt elégedett, kiterjedt jogkörű, keresztény kormányzó kinevezését szorgalmazta a tartomány élére, amivel túllépett Ausztria–Magyarország és Oroszország közös javaslatain is. (Wolf, 1967: 271)

A brit közvélemény és a parlament sürgette a kormányt, hogy hatékonyan lépjen fel. VII. Edward király maga is aktívabb politikára ösztönözte a *Foreign Office*-t, ahol azonban inkább hajlottak arra, hogy a kezdeményező szerepet ráhagyják Ausztriára és Oroszországra, (tartva magukat egy korábban kialakult véleményhez, miszerint Ausztria–Magyarország és Oroszország előnyösebb pozíciókkal rendelkezik ahhoz, hogy a kérdést kezelje). 1903 februárjában el is fogadták, hogy a rendezés az osztrák–magyar–orosz reformjavaslatok alapján folytatódjék. Lansdowne lényegében Ausztria–Magyarországra hagyta, hogy a macedóniai kérdésre Szentpétervárral egyetértésben megfelelő rendezési tervet dolgozzon ki. Más vélemények is voltak azonban, amelyek szerint Macedónia problémáit csak drasztikus változtatásokkal volt lehetséges orvosolni. (Bridge, 1972 a: 6) A brit közvélemény jelentős része és főként a liberális politikusok már nem voltak meggyőződve arról, hogy az Oszmán Birodalom támogatása a továbbiakban is elsőrendű brit érdek. A közvélemény már korábban, az 1890-es években, élesen szembefordult Törökországgal, mivel mélyen felháborodott a török hadseregnek az örményekkel szemben tanúsított brutalitása miatt. (Palmer, 1983: 32)

A brit kabinetben és holdudvarában egyenesen olyan nézetek fogalmazódtak meg, hogy az sem volna elvetendő gondolat, ha a San Stefano-i békében⁶ felrajzolt határokat állítanák megint helyre. E nézet szerint ugyanis Bulgária volt a leginkább támogatásra „méltó” állam a Balkánon. (Bridge, 1972a: 6) A tengerszorosok kérdésében is gyökeres szemléletváltás következett be a negyedszázaddal korábbi állásponthoz képest. Korábban a brit diplomácia mindent megtett, hogy a Boszporuszt és a Dardanellákat óvja Oroszország és pártfogoltja, Bulgária terjeszkedési szándékaitól. Emiatt támogatást nyújtott a roska-tag török birodalomnak, szoros együttműködésben Ausztria–Magyarországgal. Ekkor azonban elképzelé-

seivel már messzebb ment, mint az 1870-es években Oroszország, s akár Bulgáriára is rábízta volna a tengerszorosok őrzését. ((Diószegi, 1987: 33-34. ill. Bridge, i.m. 6) Oroszország politikája azonban lényegesen mérsékeltebbnek bizonyult a balkáni térségben, mint korábban. (Nicolson, 1930: 238) Bár néhányszor Londonból még kísérletet tettek, hogy elképzeléseiknek – amelyek Macedónia teljes körű autonómiájának biztosítását tűzték ki célul – érvényt szerezzenek, azonban azt tapasztalták, hogy Goluchowski egyedül Oroszországban látja a helyzet megoldásának kulcsát, és így az egész ügy végkimenetelére a konzervatív hatalmak szándékai nyomják rá bélyegüket. (Bridge, 1972a: 6-7)

A brit külügyek irányítója egyre inkább úgy vélte, hogy nagyon is kívánatos rendeznie a vitás kérdéseket Oroszországgal egyéb, a Balkánnál számára sokkalta fontosabb területeken, így például Afganisztán, Tibet és Perzsia vonatkozásában. Egyúttal komoly reményeinek adott hangot, hogy az ázsiai érdekszférák elhatárolásáról meg lehet egyezni az orosz féllel. A Közel-Keleten érvényre jutó nagyhatalmi érdekek sajátos kölcsönhatásai tekintetében a *Foreign Office* és a brit kabinet tagjai különféle – gyakorta egymásnak ellentmondó – megoldásokat vázoltak fel. (Monger, 1963: 117-118)

A német vezetés Ausztria-Magyarországgal kapcsolatos aggodalmai, de a brit magatartás is érthetőbbé válik, ha a macedón problémától kissé elvonatkoztatva a közel-keleti érdekszférákat érintő kérdésekre irányítjuk figyelmünket. A németek ugyanis még 1899-ben elnyerték a Portától a már korábban is német tulajdonban lévő anatóliai vasút további kiépítésére szóló koncessziót. Ezáltal a vasúthálózat kibővítése révén a német befolyás egészen a Perzsa-öböl térségéig jutott volna el. A Bagdadon keresztül egészen Baszráig haladó szakasz megépítése azonban hatalmas költségekkel járt, így Németország rövidesen megkísérelte, hogy más országokat is meggyőzzön: érdemes befektetniük a készülő vasútvonalba. 1901-ben Lansdowne bele is egyezett volna abba, hogy brit tőkét is mozgósítsanak a vasút megépítésének érdekében, de Lord Salisbury⁷ miniszterelnök vele szemben foglalt állást. Ezért aztán konkrét lépésekre már nem került sor. Ugyanakkor a francia befektetők nagyon készségesnek mutatkoztak. Oroszország kivételével szinte mindenünnen pozitív válasz érkezett a német megkeresésekre.

Mivel az angol–orosz viszony szívélyesnek ekkoriban semmi szín alatt sem volt mondható, ismét attól lehetett tartani, hogy Nagy-Britannia elszigetelődik. Ezért Lansdowne az 1902-es esztendő derekán sietve tanulmányozni kezdte a koncessziós részvétel feltételeit. (Monger, 1963: 118) A britek legnagyobb aggodalma természetesen az volt, hogy az épülő vasút végül egészen a Perzsa-öbölön vezetett volna, ami Nagy-Britannia számára elfogadhatatlan volt. Mindazonáltal Lansdowne előtt az is világosnak tűnt, hogy valamennyi jelentős nagyhatalom, amely érdekelt a Közel-Keleten, biztosítani kívánt magának bizonyos befolyást ezen a stratégiai fontosságú területen. London szándéka volt megelőzni egy francia–orosz–német kooperáció kibontakozását, amely könnyedén Nagy-Britannia ellen fordulhatott. Lansdowne tehát megpróbálta a nagyhatalmi rivalizálást úgy kiaknázni, hogy a bagdadi vasút megépülte után is olyan egyensúly jöjjön létre, amely lehetővé teszi a brit pozíciók sértetlen megőrzését. Abban is reménykedett, hogy a brit részvétel az orosz–német viszonyt is megronthatja, sőt egyenesen úgy látta – a brit katonai, külügyi és gyarmatügyi vezetés jelentős részével teljes összhangban –, hogy az orosz közép-ázsiai terjeszkedés leghatékonyabb ellenszere lehet egy olyan vasútvonal, amely a törököket fölénybe juttatja „az orosz előrenyomulás oldal-szárnyán”. (Monger, 1963: 118)

Ezzel szemben más vélekedések is megfogalmazódtak, amelyek szerint Németország csupán felbátorodott volna, és egyébként sem tartották valószínűnek, hogy Franciaország, Németország és a cári birodalom olyan jól együtt tudna működni éppen ebben a térségben, hogy azzal komoly veszélyt jelentene Nagy-Britanniára nézve. Az ekkoriban egyre inkább oroszbarát irányba hajló brit politikusokban – mindek előtt Balfourban⁸ és Sandersonban⁹, de ide sorolhatjuk Lord Curzont¹⁰ is – a külügyminiszter szándékai felkeltették azt a félelmet, hogy terveiket egy a vasútkoncesszió kérdésében létrejött német–brit egyezség megtorpedózhatja. A közvéleményben is ekkor hágott tetőpontjára a németellenes hangulat, amely már korábban is fellángolt. A kibontakozó németellenes sajtókampány a kabinet tagjainak magatartására is éreztette hatásait. Lansdowne-t elkedvetlenítette a germanofób indulatokból eredő ellenállás, amely nem tette lehetővé, hogy terveit keresztül vigye. (Monger, 1963: 122)

Az úgynevezett A. B. C. memorandum, amelyet a *National Review* és köre fogalmazott, már lefektette és népszerűsítette az angol–orosz megegyezés gondolatát. Ennek egyik kiemelt, sarkalatos pontja volt, hogy a „keleti kérdés” vonatkozásában nem támasztanak többé akadályokat Oroszország tradicionális törekvéseivel szemben. A megegyezés három különböző kérdéskört érintett volna:

„A Közel-Kelet tekintetében alapja az lehet, hogy Oroszország tartózkodna minden törekvéstől, amely az egyiptomi *status quo* megváltoztatását célozza, minékünk [pedig] el kell ismernünk, hogy annak az Oroszország által történelminek tekintett küldetésnek a beteljesítése a Balkánon nem sért létfontosságú brit érdekeket, valamint az ázsiai Törökországban tartózkodnunk kell a német expanziós tervek támogatásától. ...

Perzsiára és Közép-Ázsiára vonatkozólag együttműködést ajánlhatnánk Orosz-országnak a vasúti összeköttetés fejlesztése terén a Kaszpi-tenger és a Perzsa-öböl között; azért cserébe, hogy kereskedelmi kijáratot biztosítunk számára az Öbölhöz, Oroszország vállalná, hogy tiszteletben tartja a politikai status quo-t a Perzsa-öböl partvidékén...” (*National Review*, 1901. november 1., *British Foreign Policy by A. B. C., etc.*)¹¹

A brit politikusok és a kabinethez tartozó miniszterek mindegyike látta, hogy nehéz volna tető alá hoznia akármilyen, a bagdadi vasútkoncesszióhoz hasonló fajsúlyú megegyezést Németországgal, amikor a befolyásos politikai személyiségek egy része – pl. Joseph Chamberlain – már ellenezte a kompromisszumos együttműködést a németekkel. Lansdowne nem érezte magát politikailag elég erős pozícióban ahhoz, hogy a közvélemény nyomásával egymaga szembehelyezkedjen. Nem volt képes a németellenes kampány közepette elegendő érvet felsorakoztatni amellett, hogy a koncesszióban Nagy-Britanniának érdemes részt vennie. (Monger, 1963:122-123) A kompromisszumkészség nem hiányzott a németek részéről. Bernhard von Bülow kancellár¹² számos lépést tett annak érdekében, hogy a briteket bevonja a vasútvonallal kapcsolatos tárgyalásokba. Az ügyekkel közvetlenül megbízott személyek egyenesen létfontosságúnak tartották az építkezés sikere szempontjából, hogy ne tegyenek olyan lépéseket, amelyek „India urainak bizalmatlanságát felkelthetnék.” (Bülow, 1930: I. 572) A németek – Anglia és Oroszország gyanakvásától egyaránt kísérve – folyamatosan próbálkoztak azzal, hogy a vasút „nemzetközivé” tételét elérjék, azaz ne maradjanak magukra a tetemes költségek finanszírozásával.

A végeredmény végső soron az lett, hogy Anglia és a cári birodalom – a német szándékokkal épp ellentétesen – még közelebb került egymáshoz. Az orosz fővárosban ugyanis a bagdadi vasutat eleve olyan beruházásnak tekintették, amelynek Oroszországra nézve stratégiai szempontból kizárólag kedvezőtlen hatásai lehettek. Angliában ezenközben a sajtó intézett kirohanásokat Németország ellen. A bagdadi vasút így a német és az európai diplomácia számára egyaránt egyfajta gordiuszi csomó lett, amelyet csupán a világháború előestéjén sikerült nagy nehezen kibogozni, úgy, hogy Németország előbb Párizssal egyezett meg 1914 februárjában, majd Londonnal 1914. július 15-én. (Fröhlich, 1997: 88-89) Lansdowne és kabinetje e gordiuszi csomó átvágására nem vállalkozott, inkább lassan puhatolni kezdte, miképpen rendezheti a vitás kérdéseket Szentpétervárral. Mindez annál is inkább járható útnak bizonyult, mivel az új orosz követ Benckendorff¹³ nagyon készségesnek mutatkozott és tevékenységével a későbbiekben is egyengette az angol–orosz antanthoz vezető utat. (Monger, 1963: 123)

Az iménti kitekintés fényében jól látható, hogy Berlin a legkevésbé sem óhajtott olyan diplomáciai manőverekhez asszisztálni, amelyek pozíciót az Arany-szarv-öböl partjain akár csak igen csekély mértékben is csorbíthatták. A német diplomácia mindenekelőtt a többi nagyhatalommal szemben a szultánnál élvezett bizalmat akarta megőrizni, amely különösen kedvező helyzetet biztosított számára az ottománok által uralt területeken. Berlinben ismételten attól féltek, hogy az orosz–osztrák–magyar reform-erőfeszítésekhez más hatalmak is csatlakoznak, ezáltal a leplezett hadmozdulattal egy új, Németországot mellőző koalíció létrejöttét alapozva meg. Mindenekelőtt Franciaország úgynevezett Sárga Könyve (*Affaires de Macédoine 1902*) keltett visszatetszést a német fővárosban. Abban ugyanis részletesen ismertették Ausztria-Magyarország, Oroszország és Franciaország intézkedéseit a macedóniai reformprogram megvalósításának érdekében. Arról is szó esett, hogy az említett három hatalom miképpen egyezhet meg az Oszmán birodalom fenntartását érintő kérdésekben, miközben Németországot egyetlen utalásban sem említették. (NL Aehrenthal I. 294. Nr. 213. 2. sz. lábjegyzet) Berlinben egy „szövetség *à la Kaunitz*”¹⁴ létrejöttétől tartottak, s ezekben a félelmekben Szögyény osztrák–magyar követ¹⁵ szerint „a legmértvdöbb ottani személyiségek” is osztoztak. (NL Aehrenthal I. 294) A berlini aggodalmak mögött a bécsi német követ Eulenburg herceg¹⁶ korábbi jelentései álltak, aki beszámolt arról, hogy a Monarchia befolyásos köreiből egyre elégedetlenebbek Berlin „egyoldalú” politikájával. A Németországhoz fűződő viszonyban „jelentős változások” következtek be. A „szlávság megerősödött”, míg korábban 1866 (Königgrätz) „rég elfelejtett” téma volt, addig „most” (1902 tavasza) a régi sérelmeket újra elővették, a Németországgal fennálló „természetes” szövetséget pedig kezdik nyíltan megkérdőjelezni. (Koøalka, 1993: 115)

Berlinben attól féltek, hogy a szultán gyanakvása elsődlegesen a Monarchia, Németország szövetségese, ellen fordul. A németek aggodalmaskodtak, hogy Ausztria–Magyarország, ha a kemény nyomásgyakorlás eszközeivel tartósan élenjár, a szultánnal ellenséggé teszi magát. A szívélyes kapcsolatok mellett Ausztria–Magyarország és Oroszország közt ebből egyelőre nem igen származhatott hátrány, így mégis elképzelhető volt, hogy a szultán Oroszországban egyre inkább a barátját, míg Ausztria–Magyarországban mind jobban az ellenségét látja. (GP XXII. 161. Nr. 7445. 1904. jún. 12.) Az sem szolgált éppen a *Wilhelmstrafé* legnagyobb meglepésére, hogy a macedóniai reformok felügyelete és a nemzetközi rendfenntartó erők összetétele tekintetében komoly súrlódások keletkeztek a Monarchia és Olaszország között, ami újabb feszültségeket keltett a hármasszövetségben belül. Berlinben úgy ítélték meg, hogy a külső, ellenlábás hatalmak – adott esetben Anglia – csak a megfelelő alkalomra várnak, hogy az orosz–osztrák–magyar ellentétet a maguk számára kihasználják. (GP XXII. 153. Nr. 7437. 1904. máj. 10.)

Valóban sok fejtörést okozhatott Berlinben, hogy milyen irányba fejlődnek a nagyhatalmak közötti érdekellentétek a Balkántól a Perzsa-öbölig terjedő térségben. Végül Németország mégis úgy döntött, nem ellenzi az osztrák–magyar–orosz közös fellépést, amelynek két nagyon fontos előnye lehetett a német érdekek szempontjából:

- Késleltethető Oroszországnak más hatalmakkal való egyezkedése
- Az olasz szimpátiák Oroszország iránt alábbhagynak és az is várható, hogy az angol–oroszlentét újra felerősödik. (GP XVIII./1. 234-237. Nr. 5512. 1903. febr. 2.)

Egy váratlan fordulat: Belgrád és a nagyhatalmak

Miközben az Aranyszarv-öböl partjainál folyt a diplomáciai rivalizálás, hogy melyik nagyhatalom képes a maga számára jelentősebb befolyást elérni a macedón kérdés rendezése kapcsán, a Balkán egyik államában döntő jelentőségű fordulat következett be. 1903. június 11-ére virradó éjjel, Belgrádban egy tiszti összeesküvés résztvevői lemészárolták Obrenovics Sándor szerb királyt és feleségét. Kérdéses volt, hogy a Monarchia hogyan reagál a szerbiai változásokra és a belgrádi események folytán megváltozik-e viszonya Oroszországgal. Korábban egy ilyen eset komoly krízist idézett volna elő a két nagyhatalom viszonyában. Bár a fordulat osztrákellenes jellegéhez nem fért kétség, Bécs mégis mérsékelt magatartást tanúsított, Szentpétervárról pedig nem adtak támogatást az új szerb vezetésnek, hiába tekintette magát Karagyorgyevics Péter a cár védencének. (Diószegi, 1987: 98) Az orosz fővárosból egyenesen olyan jelzés érkezett, amely arra utalt, hogy Oroszországnak nincs ellenvetése, ha a Monarchia végül úgy dönt, bevonul Belgrádba „rendet tenni”. (Lützow, 1971: 96, ill. Bridge, 1972b: 262) London rendkívül gyorsan reagált az eseményekre, Lansdowne már június 19-én utasította a belgrádi képviselőt vezetőjét, hogy távozzék állomáshelyéről, mielőtt Péter király megérkezik. (BD V. 133. Nr. 107. 1903. jún. 19.)

Ausztria-Magyarország megragadhatta volna a kedvező alkalmat, hogy Szerbiával egyszer és mindenkorra leszámoljon. Bécsben azonban nem akartak katonai lépéseket tenni. Goluchowskinak nem állt szándékában, hogy a szomszédos ország katonai megszállását kezdeményezze, ugyanis minden amellettszólt, hogy Karagyorgyevics Péter személye – akinek apja közismerten osztrákbarát beállítottságú volt – elfogadható lesz a Monarchia számára. Az Oroszországgal való szembenállásnak még a látszatát is el kellett kerülni. Nem tűnhet meglepőnek tehát, hogy Ausztria-Magyarország elsőként „adta áldását” az új szerb rezsimre. (Bridge, 1972b: 262-263) Amíg Franciaország, az Oszmán Birodalom, az USA, Hollandia, Németország, Olaszország, Belgium, Románia, Görögország és Bulgária elhagyták a szerb fővárost, addig az osztrák követ Belgrádban maradt, egy brit jelentés meg is állapította, hogy az osztrák–magyar magatartás teljesen alárendelődött az orosz politikának. (BD V. 134-135. Nr. 110. 1903. június 23.) Az oroszok már korábban elismerték az átmeneti szerb kormányt, de a cár azt írta az új királynak, hogy a diplomáciai kapcsolatok folytatólagos fenntartására csak akkor számíthat, ha a királygyilkosság vétkesei elnyerik méltó büntetésüket. (BD V. 136. Nr. 111. 1903. június 23.) Lansdowne is úgy látta, hogy az orosz diplomácia nyomásgyakorlással mindent meg fog tenni azért, hogy a felelősök ne maradjanak büntetlenül. (BD V. 134. Nr. 108. 1903. június 22.)

Csak később derült ki, hogy Péter király mögött egészen új szemléletű politikai erők sorakoztak föl, amelyek főképp „június tizenegyedike” embereiből tevődtek össze. Az osztrák–magyar diplomácia az esztendő vége felé kezdte felismerni, hogy a szerbiai változásokkal kapcsolatos „jóindulatú” tértelensége milyen súlyos következményekkel járt. (NL Aehrenthal I. 314-317. Nr. 233. 1903. nov. 27.) A szerb fordulat távlati – a Monarchia számára rendkívül kedvezőtlen – kihatásai néhány éven belül megmutatkoztak. 1906-ban, amikor a fentebb említett katonai beavatkozáshoz képest Ausztria-Magyarország csupán gazdasági szankciókat kívánt foganatosítani Szerbiával szemben, a brit külügyi vezetés a legcsekélyebb jelét sem mutatta már, hogy támogatását adná az akcióhoz. Az akkori külügyminiszter Sir Edward Grey¹⁷ már csak valamennyi nagyhatalom egyetértése mellett lett volna hajlandó Ausztria-Magyarországot támogatni.

A hangnem megváltozása annak a következménye volt, hogy az osztrák–magyar–oroszlentét antant a fellazulás egyértelmű jeleit kezdte mutatni. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közti feszültségeket és a kibontakozó kereskedelmi háborút a brit diplomácia inkább a maga javára szerette volna kihasználni. A Foreign Office-ban rámutattak: a brit cégek előnyt kovácsolhatnak az osztrák–szerb kereskedelmi forgalom visszaeséséből. (Bridge, 1972a: 4) Nagy-Britannia évekig nem képviseltette magát Belgrádban. 1906 áprilisában azonban „megtört a jég”, Sir Edward Grey megtette az első lépéseket a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére. A brit radikális sajtó pedig lelkesen ünnepelte a szerbeket. A gyakorlatban azonban – nevető harmadikként – épp Németország profitált a legtöbbet szövetségesének kiesett hasznából, miközben az angol–szerb kereskedelmi forgalom alig növekedett. (Lützow, 1971: 96, ill. Bridge, 1972 a: 4) A Szerbiával kapcsolatos kereskedelmi és gazdasági kérdések ugyancsak hozzájárulhattak a német–osztrák–magyar szövetségen belül mutatkozó ellentétekhez.

A britek igen figyelemre méltónak találták, hogy Ausztria ebben az ügyben is kifejezetten alárendelődhet a Németországban foganatosított gazdaságpolitikai intézkedéseknek. A szerb vezetésnek – éppen külgazdasági függetlenedése érdekében – egyik fő célja volt, hogy magát Nagy-Britanniával lassanként ismét elfogadtassa. (BD V. 160. Nr. 141. 1906. nov. 15. ill. Uo. 138. Nr. 114. 1904. nov. 17.) A lassanként megerősödő Szerbia fellépett a Monarchiával szemben, hogy saját politikai és gazdasági érdekeit érvényesítse, és hallatni akarta szavát a Macedónia jövőjét illető kérdésekben. Belgrád megfogalmazta saját aspirációit a kicsiny, de sok balkáni ország számára fontos tartománnyal kapcsolatban, és ott különféle fegyveres csoportokat részesített támogatásában. Az „európai koncert” azonban – beleértve Angliát, Németországot és Oroszországot is – sokáig még egységesen lépett fel Szerbiával szemben. (Uo. 139. Nr. 115. 1905. nov. 29.)

A macedón kérdés révén felélénkült a nagyhatalmak külpolitikai aktivitása, a kicsiny tartomány ügyei hosszabb távon is elfoglaltságot nyújtottak a külügyminisztériumok tisztségviselőinek. A török birodalom fővárosában a nagyhatalmak képviselői rendszeres találkozókat tartottak. 1903-tól a boszniai válság időszakáig a probléma újra és újra terítékre került. A különféle hatalmak közti együttműködés vagy szembenállás szempontjából az egy egész évtizeden át elhúzódó ügy, amely végül csak a balkáni háborúkat követően – akkor sem minden fél legnagyobb elégedettsége mellett – rendeződött, jól tükrözte a nemzetközi rendszerben végbemenő gyökeres átalakulás fő irányait. Macedónia már tulajdonképp az Oszmán Birodalom jövőjével kapcsolatos nagyhatalmi tervek „gyakorlóterepe” lett. A kérdésnek sok egyéb összefüggése is volt, mindennekelőtt az angol–német közel-keleti érdekek küszöbönálló összeütközésével és az orosz–angol közeledéssel kapcsolatban.

A balkáni rendezésben Ausztria–Magyarország és a cári Oroszország vitte a prímet, amíg fennállt közöttük az egyetértés. Sem a brit diplomácia, sem pedig Berlin látszatra nem törekedett arra, hogy a két konzervatív hatalom vezető szerepét elvitassa, de a háttérben a távolabbi jövőt érintő megfontolások húzódtak meg; Nagy-Britannia már az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok megnyugtató rendezését illető kérdésekre tekintett, Németországban viszont úgy ítélték, hogy az orosz–osztrák–magyar együttműködés Berlin számára is jól kamatozhat. A szerbiai változások tovább bonyolították a balkáni összképet, de a Monarchia számára igazán komoly nehézségeket csak néhány esztendő elmúltával támasztottak. Anglia és Németország egyaránt utat engedtek Ausztria–Magyarország és Oroszország közös törekvéseinek, de közben nem tévesztették szem elől hosszú távú érdekeiket a stratégiailag rendkívül fontos térségben.

Az Oszmán birodalom „európai öröksége”: az orosz–osztrák–magyar balkáni antant és az angol–német ellentét közvetett hatásai

1903 szeptemberében Bülow és Vilmos császár látogatást tett Bécsben. A német kancellár hosszú beszélgetést folytatott Goluchowskival. (Bülow, 1930: I. 626-627) Az osztrák–magyar diplomácia irányítója két alapvető szempontot határozott meg, amelyeket érdemes figyelembe venni a Balkánon: meg kell előzni a konfliktusokat Törökország és a balkáni államok közt, illetve, ha ezek mégis kirobbannának, lokalizálni kell őket. A külügyminiszter egyúttal síkraszállt a balkáni *status quo* megőrzéséért, a tenger-szorosok kérdésében pedig úgy látta, jobb a kezdeményezést a nyugati hatalmaknak átengedni, ezáltal is elkerülve a konfrontációt az oroszokkal. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a Monarchia nem engedheti meg, hogy Oroszország megkaparintsa Konstantinápolyt. A német uralkodó felvetette, hogy talán jobb lenne, ha az oroszok a német–osztrák–magyar szövetség kegyeiből nyernék el a város feletti uralmat, mintha ugyanez végül Nagy-Britannia nyilvánvaló jóváhagyásával történik meg. Goluchowski azonban kitarított szigorúan elutasító álláspontja mellett. (Bridge, 1972a: 3) A török birodalom felbomlása utánra a Balkán-félszigeten az önálló államok olyan konstellációját képzelte el, amely Ausztria–Magyarország számára a legelőnyösebb: Szerbia és Montenegro meggyengítésével, Bulgária erősítésével és az önálló Albánia létrehozásával. (Bülow, 1930: I. 626-627) II. Vilmos továbbra is azt szorgalmazta, hogy az állapotok rendezésénél nem szabad a török kormányzat kezét megkötni, lehetőséget kell adni neki, hogy szabadon intézkedjen. A császár szavaiban a már fentebb is említett német aggodalmak öltöttek testet (ti., hogy Oroszország éket ver a hármasszövetség tagjai közé, illetve elorozza a németek bizalmi pozícióját a szultánnál), amelyeket az osztrák–magyar külügyminiszter megkísérelt eloszlatni. Az, hogy a német félelmekkel szemben sikerült-e hatékony érveket felhozni, több mint kétséges, a nyugtalanító konstantinápolyi jelentések sora folytatódott. (Wolf, 1967: 278, ill. 288)

Nem sokkal II. Vilmos után, 1903. szeptember 30-án az orosz cár is megérkezett Bécsbe, hogy onnan néhány nap múlva vadászatra menjen Ferenc Józseffel Mürzstegbe. A vadászkastélyban október harmadikára megszületett a kilencpontos mürzstegi egyezmény, amely mérőföldkőnek számított nemcsak a macedón kér-

dés rendezésében, hanem az orosz-osztrák–magyar kapcsolatok terén is. (Diószegi, 1987:98-99) Mind Németország, mind Anglia elviekben támogatásáról biztosította a programot, de mindkét hatalom továbbra is érvényesíteni akarta befolyását úgy, hogy az a legkedvezőbb kihatással legyen közel-keleti érdekeire. Anglia Olaszországgal válltva az összes európai nagyhatalom közötti egyeztetést szorgalmazta. Mindezt elsődlegesen rendszeres konstantinápolyi nagyköveti konferenciák megtartásával képzelték el. Az ötletet az orosz-osztrák–magyar antant és Németország egybehangzóan utasította vissza. (Pantenburg, 1996:346) A brit javaslatokban a német diplomácia számos hátszándékot vélt felfedezni, mivel szerinte azoknak csak az volt a célja, hogy feszültséget keltsenek az antant hatalmak (ti. Oroszország és a Monarchia) közt, ezáltal kedvezőtlen irányba terelve az orosz–német viszonyt. (GP XVIII./1. 368. Nr. 5613. 1903. október 9.)

A britek a macedón kérdésbe való fokozott beavatkozásukat a közvélemény nyomásával indokolták. A közvélemény növekvő érdeklődése a balkáni kérdések iránt abban is kifejezésre jutott, hogy a különféle úgynevezett „*pressure group*”-ok, ezek közül is leginkább az 1903-ban alakult *Balkan Committee*, szintén hallatták hangjukat. A brit birodalom hatalmas kiterjedésénél fogva számos a *Balkan Committee*-hez hasonló, a közös (többnyire radikális) világszemléleten és személyes kapcsolatokon alapuló agitációs csoport jött létre. Ezek időről időre egy-egy nép ügyének felkarolásával hívták föl magukra a figyelmet. A *Foreign Office* rendszerint rosszállólag figyelte az ilyen csoportok tevékenységét, az *ad hoc* vagy folyamatosan működő bizottságok ugyanis általában a hivatalos külpolitikával való elégedetlenség talaján álltak. (Jeszenszky, 1994: 110)

A *Foreign Office* egyre önállóbb kezdeményezésekkel állt elő a balkáni kérdések rendezését illetően, amelyeknél nem igen respektálta a Monarchia sajátos érdekeit. Nagy-Britannia berlini követe 1904 februárjában Bülownak is fölvetette egy, a reformok felgyorsítása céljából összehívott nemzetközi konferencia gondolatát. Ez sikertelennek bizonyult, mivel a német kancellár – a korábbi magatartással összhangban – rendkívül veszélyesnek ítélte az összes nagyhatalom közvetlen bevonását. Bülow szerint a konferencia csak újabb ellentéteket szült volna a nagyhatalmak között, nagyobb nyomatókat adva a közöttük már egyébként is fennálló nézetkülönbségeknek. (BD V. 72. Nr. 31. 1904. febr. 26.) Különösen a hármasszövetség ingadozó tagjának, Olaszországnak a magatartása jelentett kihívást. Goluchowski kijelentette, hogy a macedóniai rendfenntartó alakulatok felállításával foglalkozó bizottságban az olaszok az orosz-osztrák–magyar antant ellen „intrikálnak”, miközben támogatásban részesülnek Angliától és Franciaországtól. (GP XXII. 105. Nr. 7392. 1904. február 20.) A Monarchia londoni követsége szintén intrikus magatartással vádolta az olaszokat, úgy gondolta, az a szándékuk, hogy a konzervatív Bécs–Szentpétervár együttműködés helyett az „európai koncertet” preferálják, elvitatva Oroszország és a Monarchia vezető szerepét. A britek – vélték az osztrák–magyar diplomácia képviselői – az olaszokkal és a franciákkal közösen kívánták a macedón reformterv kiszélesítését, amelynek egyik célja lehetett a „szívügynek” tekintett angol-francia közeledés további előmozdítása. (Uo. 107. Nr. 7395. 1904. febr. 26.)

A Monarchia és Olaszország kapcsolatai 1903-ban mélypontra jutottak. Az olasz irredenta mozgalom minden addiginál hevesebb támadásba lendült. (A Prinetti–Barrère egyezményről már szót ejtettünk.) Goluchowski egyenesen kijelentette, hogy valószínűleg ő az utolsó osztrák–magyar külügyminiszter, aki szóba állt az olaszokkal. (Diószegi, 1987: 97) Németországban csaknem minden hivatalos körben elfogadott axiómává vált, hogy Ausztria-Magyarország és Itália csak német felügyelet mellett képes egymással megférni. (Steed, 1924: 231) Anglia azonban éppen ezzel egy időben a lehető legnagyobb rokonszenvvel fordult az olaszok irányába. VII. Edward maga is szorgalmazta, hogy minél inkább fokozzák az angol-olasz együttműködés intenzitását. (Monger, 1963: 117. v.ö. Schmitt, 1916: 240) Olaszországot nyugtalanította, hogy az időközben kitört japán–orosz háború annyira lekötötte majd a cári birodalmat, hogy Ausztria-Magyarország teljesen szabad kezet nyer a Balkánon. Bécsben mindezek mellett igencsak felerősödött az olaszellenes hangulat. Tittoni¹⁸ olasz külügyminiszter a *Foreign Office*-t ostromolta támogatásért és angol-francia-olasz egyeztetést javasolt. (Monger, 1963:156)

London szándékaitól nem állt messze, hogy – ha ez lehetséges – meggyőzze a Monarchia vezetőit arról, javítsák kapcsolataikat az olaszokkal. Az osztrák–magyar külügyminiszter azonban nagyon szkeptikus volt a hármasszövetség jövőjét illetően, és nem engedett az érveknek. Ferenc József is kijelentette: a három császár közeledését óhajtja. Az osztrák–magyar külügyminiszter keserűen nyilatkozott az olasz király párizsi látogatásáról és az egyre erősödő irredenta mozgalomról. (GP XVIII./1. 360-362. Nr. 5609. 1903. szept., ill. XVIII./2. 627-628. Nr. 5783. 1903. okt. 20.) Amikor Bülow és a *Kaiser* Bécsben tárgyalt, a császár ugyancsak nagyon felindultan beszélt az irredentizmusról és az Albániában folyó olasz propaganda-tevékenységről. A német kancellár nem csak az osztrák–magyar álláspontot tájékozódott ekkor, hanem a bécsi olasz követtel is megbeszélést folytatott, aki igyekezett eloszlatni azokat az aggodalmakat, amelyek szerint Olaszország és a Monarchia nem retten vissza a háborútól sem, ha a köztük meglévő szakadék tovább mélyül. A jó „öreg és korhatag” Ausztria-Magyarország még mindig kényelmesebb partnernek látszott Itália számára, mint egy romjain létrejövő nagy szláv államalakulat, amely olaszellenes politikát folytat. (Bülow, 1930: I. 628)

1904 áprilisában Goluchowski – minden korábbi hajthatatlansága ellenére – megbeszélésre invitálta olasz kollégáját, Titonit Abbáziába. A *Times* befolyásos és mindenüvé bejáratos tudósítója, Henry Wickham Steed¹⁹ lelkesen üdvözölte és a találkozózt a jövőbeli együttműködés kezdeti zálogaként értékelte. Mindemellett Steed úgy vélekedett – nem igazán véve figyelembe a Monarchia belső sajátságait és azt sem, hogy saját elképzelései milyen következményekkel járhatnának megvalósulásuk esetén –, annak is elérkezett az ideje, hogy olaszok és délszlávok félretegyék ellentéteiket, amelyeket egyébként – szerinte – addig is csupán a német ügynökök tevékenysége serkentett. (Schuster, 1970: 33)

Goluchowski számára elsőrendű fontossággal bírt, hogy a műrzstegi programot sikerre vigye. Az orosz fél azonban eközben háborúba bonyolódott a Távól-Keleten, amely végül teljes vereségével végződött, óriási presztízvesztést okozva nemzetközi megítélésében. Mindez arra indította a törököket, hogy ne „siessenek” a reformok gyakorlati megvalósításával. Németország nem igazán lelkesedett az ötletért, hogy a szultánra nyomást gyakoroljon, inkább közel-keleti pozícióinak védelmével törődött. Anglia közben Olaszországgal és a franciákkal kívánt egyeztetni. Abdul-Hamid szultán a nagyhatalmak viszonyában beállított változásokat arra használta fel, hogy a brit diplomácia által olyannyira sürgetett reformokat vég nélkül halogassa. (Schuster, 1970: 26-27) Időközben az oroszok részéről is kétségek merültek föl a kettős osztrák–magyar–orosz antant hatékonyságát illetően, és maguk is eljátszottak a gondolattal, hogy más nagyhatalmakat is bevonjanak a műrzstegi kooperációba, ezzel ellensúlyozva Ausztria-Magyarország dominanciáját. (Bridge, 1972a: 8)

Az orosz diplomácia szoros együttműködése Béccsel azzal magyarázható, hogy a távol-keleti hadszíntéren a cári birodalomnak minden erejét mozgósítania kellett. 1904 áprilisára a német megfigyelők számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a reformakcióban Ausztria-Magyarország teljességgel átvette a vezető szerepet. (Pantenburg, 1996: 351) Az osztrák–magyar diplomácia egyre határozottabban lépett fel. (GP XXII. 137-138. Nr. 7431. 1904. ápr. 10.) Az oroszok eközben érzékelhetően passzívak lettek a tárgyalások során. A franciák és az olaszok szintén mérsékelt aktivitást mutattak, ellenben a britek tevékenysége élénkült. Berlin nem vélte előnyösnek szövetséges nagyfokú önállóságát a diplomáciai szintéren. (GP XXII. 145-146. Nr. 7432. 1904. ápr. 20.)

Különösen a macedóniai nemzetközi rendfenntartó alakulatok felállítása körül kibontakozott vitákban jutottak jelentős szerephez az osztrák–magyar diplomaták. (Giesl, 1927: 140-141) A Monarchia fellépése arra a gyanúra adott okot a német diplomácia köreiből, hogy Bécsnek szándékában áll kihasználni az oroszok gyengeségét és a balkáni problémákat teljes egészében a saját érdekeinek megfelelően rendezni. (Pantenburg, 1996: 351) Berlin attól félt, ha Anglia, Franciaország, Olaszország és Ausztria a keleti kérdést mozgásba hozza, miközben Oroszország alig tudja magát megvédeni a japánokkal szemben, a törökök uralmát olyan szabályozásnak vethetik alá, amely a már kiépített német pozíciók végzetes gyengülését eredményezheti. (GP XXII. 149. Nr. 7433. 1904. máj. 8.)

Goluchowski nem akarta, hogy Anglia „reformigyekezete” a Balkánon „túlszárnyalja” Ausztria-Magyarországot, hangsúlyozta tehát, hogy Ausztria-Magyarország addig „nem nyugszik”, amíg a program valamennyi pontja „meg nem valósul”. Bécsben rámutattak, hogy amennyiben a törökök nem hajlandóak a korrekt együttműködésre a műrzstegi megállapodás szellemében, akkor olyan „öngyilkos taktikát” választanak, amellyel azoknak szolgáltatnak bizonyosságot, akik az Oszmán Birodalom testén „mélyrehatóbb operációt” akarnak végrehajtani. Goluchowski nem aratott sikert Berlinben. (GP XXII. 155-157. Nr. 7439.) Az osztrák–magyar külügyminiszter beszédével az oroszok a maguk részéről teljesen egyetértettek. A briteket viszont nem töltötte el elégedettséggel az osztrák–magyar–orosz kooperáció. (GP XXII. 157. Nr. 7440.) Miközben London egyre határozottabb fellépést követelt a reformok gyakorlati megvalósítása érdekében, a konstantinápolyi brit nagykövet kétórás kihallgatáson vett részt a szultánnal, akit igyekezett megnyugtatni Nagy-Britannia barátságos szándékait illetően. Kifejezésre juttatták azt is, hogy Anglia nem óhajt nehézségeket okozni Törökországnak. (Uo. 160. Nr. 7444.) E lépések homlokegyenest ellenkező szándékokra utalnak, mint amelyeket a londoni kabinet és a parlament egyes tagjai korábban a közvélemény nyomására hivatkozva megfogalmaztak. Egy német jelentés szerint a brit nagykövet magatartásában az orosz-japán háború kitörése óta „fundamentális” változások következtek be. A törökök iránti korábbi tartózkodás mintegy „varázsütésre” megváltozott. A korábbi kritikus hangvétel is alábbhagyott, a Reuter-ügynökségek és az angol sajtó is hangnemet váltott.

Az angolok részéről megnyilvánuló folyamatos engesztelés nem is maradt hatás nélkül, az anglofil irányzat előretörőben volt a német politikai vezetésben. A németek úgy látták, hogy az angol befolyás előretörése konkrét esetekben is érezte hatását. Így értelmezték például a szultán kétértelmű magatartását a Constanța felé kiépítendő német érdekeltsgű távíróvezeték ügyét illetően. Eddig, ha a szultánnal el akartak valamit érn Anglia ellenzése csak előre mozdíthatta az ügyet, de ez korábbi helyzetmegítélés gyökeres változásokon esett át. Az oroszok szerint átmeneti manőverekről volt szó, melyeknek célja előny-szerzés a brit ipar számára. Berlinben nem osztották e véleményt, szerintük hosszabb távú tervek húzódtak meg a brit magatartás mögött, mint csupán néhány hajómegrendelés. A németek úgy vélték, Anglia

vissza akarja szerezni a búr háború alatt elvesztett közel-keleti pozícióit, a törökök pedig a távol-keleti orosz vereségek nyomán elérkezettnek látják az időt, hogy megszabaduljanak a folytonos orosz nyomástól, és ebben számítanak Anglia partnerségére. (GP XXII. 162-164. Nr. 7446.)

Az angol diplomácia ismét nagyobb beleszólást követelt magának a reformfolyamatok alakításába, tartva attól, hogy a balkáni egyensúly felborul. Lansdowne több ízben említést tett róla, hogy a Monarchia egészen Szalonikiig terjeszkedhet, ha kiaknázza Oroszország tehetetlenségét. (Pantenburg, 1996: 351) Felettébb érdekes, hogy ez az elképzelés az Osztrák-Magyar Monarchia expanziós szándékait illetőleg már a XIX. században megfogalmazódott, és Andrásynak is tulajdonítottak ilyenfajta koncepciót. (Andrassy, 1990: 13)

1904 áprilisában megszületett az *entente cordiale* Franciaország és Nagy-Britannia között, amelyet 1903 tavaszán már megelőzött VII. Edward párizsi látogatása, és Loubet francia köztársasági elnök viszontlátogatása Londonban. Az *entente cordiale* voltaképp három egyezményt tartalmazott: egyet Marokkóról és Egyiptomról, az előbbit francia, az utóbbit brit érdekszférává nyilvánítva, a második Új-Fundlandról intézkedett, a harmadik pedig Sziám, az Új-Hebridák és Madagaszkár tekintetében határolta el a brit és francia érdekeket. (Diószegi, 1997: 212-213) Mivel ezt már megelőzte a francia-olasz kézfogás, világos volt, hogy sem Franciaország, sem pedig Anglia nem fog Itáliával szemben politizálni a mediterrán térségben. A franciák azonban respektálták orosz szövetségesük nehéz helyzetét és nem kívántak mögé állni a brit követeléseknek a macedón kérdésben. Bécs világossá tette az oroszok számára, hogy a Monarchia az ilyen törekvéseket nem tűrheti, és azok ellen az osztrák-magyar-orosz antantnak közösen kell fellépnie. Ekkor még biztosítani tudta az orosz fél szilárd bizalmát. (Pantenburg, 1996: 348) Miközben a Macedónia körüli huzavona közepette csak igen lassan születtek eredmények a tartomány kormányzásának tényleges megreformálásában, addig a világpolitika színpadán felgyorsult a hatalmi átcsoportosulás folyamata. A tradicionális ellentétek fokozatosan háttérbe szorultak, a régi ellenfelek rendezték Európán kívüli konfliktusaikat. Oroszország – távol-keleti veresége után – ismét Európában kereste a lehetőséget, hogy ambícióit kiteljesíthesse.

A macedón kérdésben is jól tükröződött az a jelentékeny átrendeződés, amely a századelőn kezdetét vette. Már ekkor látszott, hogy a Balkán a világbéke példátlanul érzékeny Achilles-sarka marad. Az átalakulóban lévő nemzetközi viszonyrendszer nem kimondottan volt kedvező környezet a Balkán vitás kérdéseinek rendezéséhez. A XIX. századi együttműködés Ausztria-Magyarország és Nagy-Britannia közt nem látszott folytathatónak. Ez a körülmény az utóbbi hatalom Oroszországhoz és Németországhoz fűződő viszonyának megváltozására ugyanúgy visszavezethető, mint arra, hogy Olaszország egyre inkább eltávolodott a hármas szövetség többi résztvevőjétől és voltaképp inkább a franciákkal és a britekkel alkotott közös blokkot. A balkáni kérdéseket nem lehet kiszakítani a közel-keleti politikai és gazdasági érdekharc keretei közül sem. Ez Németországot távolságtartásra készítette, miközben a brit felfogástól és elképzelésektől – melyeket a közvélemény jelentékeny mértékben befolyásolt – meglehetősen messzire került.

JEGYZETEK

- ¹ *Lansdowne (Marquess), H. Ch. Petty-Fitzmaurice (1845-1927), brit politikus, 1905-ig külügyminiszter.*
- ² *1887 februárjában létrejött az angol-olasz földközi-tengeri antant, amelyhez rövidesen Németország is csatlakozott, majd sor került a formális megegyezésre is a hármas szövetség és a földközi-tengeri antant között.*
- ³ *Lamsdorff, Vlagyimir Nyikolajevics (1845-1907) orosz diplomata és politikus, 1900-1906 külügyminiszter.*
- ⁴ *Goluchowski, Agenor, gróf (1849-1921) 1895-től 1906-ig osztrák-magyar külügyminiszter.*
- ⁵ *Az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztériumának épülete a bécsi Ballhausplatzon állt. Közkeletű elnevezés volt egy még egyszerűbb változat: Ballplatz.*
- ⁶ *Az 1877-es orosz-török háborút lezáró béke, amelynek rendelkezéseit a nagybatalmak később megváltoztatták (Berlin, 1878)*
- ⁷ *Salisbury (Marquess), R. Gascoyne-Cecil (1830-1903) brit konzervatív politikus, 1895-1902 miniszterelnök.*
- ⁸ *Balfour, Arthur James (1848-1930) brit konzervatív politikus, Lord Salisbury unokaöccse, akinek titkáraként már a berlini kongresszuson (1878) részt vett, 1902-ben miniszterelnök lett. 1906-ban pártja nagyarányú vereséget szenvedett a választásokon.*
- ⁹ *Sanderson, Sir Thomas Henry (1841-1923) brit politikus és államférfi, 1889-1906 a külügyminisztérium helyettes államtitkára.*

- ¹⁰ Curzon, George N. (1859-1925) brit konzervatív politikus, 1898-1905 India alkirálya, 1916-1919, majd 1919-1924 külügyminiszter.
- ¹¹ A források jegyzékében nem szerepel.
- ¹² Bülow, Bernhard von, herceg (1849-1929) birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök 1900 októberétől 1909 júliusáig.
- ¹³ Benckendorff, Alekszandr Konsztantyinovics (1849-1917) 1903-tól 1917-ig orosz követ a brit fő városban.
- ¹⁴ Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton gróf (1711-1794) osztrák diplomata és államférfi, Mária Terézia híres kancellárja, nagy szerepe volt abban, hogy Franciaország csatlakozott a II. Frigyes elleni koalícióhoz. Elsőként szövetkezett Oroszországgal II. Frigyes Poroszországgal szemben.
- ¹⁵ Szögyény-Marich László (1841-1916) osztrák–magyar diplomata, 1892–1914 berlini nagykövet.
- ¹⁶ Eulenburg Zu Hertefeld, Philipp herceg (1847-1921) diplomata, II. Vilmos barátja és személyes tanácsadója, 1894-től 1902-ig követ Bécsben.
- ¹⁷ Grey, Sir Edward, Viscount of Fallodon (1862-1933) brit liberális politikus, 1905-1916 külügyminiszter.
- ¹⁸ Tittoni, Tommaso (1849-1931) olasz politika és diplomata, 1903-1905, 1906-ban, majd 1909-1917 külügyminiszter.
- ¹⁹ Steed, H. Wickham (1871-1956) brit újságíró, 1902-1913 a Times bécsi tudósítója.

FORRÁSOK

1. Dokumentumgyűjtemények:

Aus dem Nachlaß Aebrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik 1885-1912, I-II. részköt., [1994] ed. Solomon Wank, Ch. M. Grafinger, F. Adlgasser. Wolfgang Neugebauer Verlag GmbH. Graz (*Quellen zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Band 6., ed. Fritz Fellner) Rövidítése: NL Aehrenthal

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, vol. I-XI. [1926-1938] ed. G. Peabody Gooch, Harold Temperley. His Majesty's Stationery Office. London. Rövidítése: BD

Die große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, [1922-1927] I-XL. Bd. ed. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy & Friedrich Thimme. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. Berlin. Rövidítése: GP

2. Monográfiák és memoárok

Andrássy Gyula (1990): *Diplomácia és világháború*. Budapest, Göncöl-Primusz.

Bridge, F. R. – Bullen, R. (1980): *The Great Powers and the European State System 1815-1914*. London, New York, Longman.

Bridge, F. R. (1972)a: *Great Britain and Austria–Hungary 1906-1914; A Diplomatic History*. London, London School of Economics and Political Science – Weidenfeld & Nicolson.

Bridge, F. R. (1972)b: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary. 1866-1914*. London, Boston, Routledge & Kegan Paul.

Bülow, B., Fürst von (1930-1931): *Denkwürdigkeiten*. I-IV. köt. Berlin, Ullstein.

Diószegi, István (1987): *A Ferenc József-i kor nagybatalmi politikája*. Budapest, Kossuth.

Diószegi, István (1997): *A batalmi politika másfél évszázada 1789-1939*. Budapest, História Monográfiák. MTA Történettudományi Intézete.

Fröhlich, M. (1994): *Imperialismus: Deutsche Kolonial- und Weltpolitik 1880 bis 1914*. München, Deutscher Taschenbuch Vrlg.

Giesl, Wladimir (1927): *Zwei Jahrzehnte im Orient. Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl*. Berlin, ed. Ritter von Steinitz.

Jeszenszky, Géza (1994): *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918)*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek.

Kořalka, Jiří (1993): „*Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848-1918.*” In: A. Wandruszka – P. Urbanitsch ed., (1989/1993): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. VI. kötet: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. II. részköt.* Wien, Vrlg. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1-158.

Lützwow, H. Graf von (1971): *Im diplomatischen Dienst der königlichen und kaiserlichen Monarchie.* München, (ed. P. Hohenbalken) Oldenbourg Vrlg.

Monger, G. (1963): *The End of Isolation. British Foreign Policy 1900-1907.* London, Edinburgh, Paris, T. Nelson.

Nicolson, Harold (1930): *Die Verschwörung der Diplomaten. Aus Sir Arthur Nicolson's Leben.* Frankfurt a. M., Frankfurter Societäts – Druckerei G.M.B.H. Abteilung Buchverlag.

Palmer, Alan (1983): *The Penguin Dictionary of Modern History 1789-1945.* 2. kiad. London, New York etc., Penguin Group.

Pantenburg, Isabel F. (1996): *Im Schatten des Zweibundes. Probleme österreichisch-ungarischer Bündnispolitik 1897-1908.* Wien, Köln, Weimar, Böhlau Vrlg.

Schmitt, Bernadotte Everly (1916): *England and Germany 1740-1914.* London, Princeton University Press. Princeton / Oxford University Press.

Schuster, P. (1970): *Henry Wickham-Steed und die Habsburgermonarchie.* Wien, Köln, Graz, Böhlau Vrlg.

Steed, H. Wickham (1924): *Through Thirty Years 1892-1922. A Personal Narrative.* London, Heinemann Ltd.

Wolf, Eva (1967): *Die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Deutschland unter Goluchowski (1895-1906).* Ph.D. disszertáció. Universität Wien. Universitätsbibliothek (OSZK mikrofilm)

Böcskei Elvira*

A HAZAI TURIZMUS VERSENYKÉPESSÉGÉT SZOLGÁLÓ TÁMOGATÁSOK

Magyarországot mint turisztikai célterületet az elmúlt évtizedben a világ tizenötödik legnépszerűbb országa között tartották számon, Európában a nyolcadik leglátogatottabb utazási célpont volt. Magyarországon jelenleg nincs külön turizmusról szóló törvény, hiányzik a turizmus jelentőségét megfogalmazó, működésének struktúráját, rendszerét megállapító szabályozás.

Az egészségturisztikai ágazatban az

- ágazat fejlesztéséhez,
- infrastrukturális lemaradásának pótlásához,
- valamint versenyképességünk fokozásához a kihívásoknak megfelelni tudó programokra és forrásokra van szükség.

A turisztikai ágazat fejlesztéséhez kívánt hozzájárulni a Széchenyi Terv részeként kidolgozott *Az Egészségturizmus Tízéves Fejlesztési Program*. A program stratégiai célja az volt, hogy Magyarország – az egyedülálló gyógy- és termásvízkincsére alapozva – az évtized végére vezető helyet foglaljon el Európa egészségturisztikai piacán.

Az Egészségturizmus Tízéves Fejlesztési Programja keretében meghirdetett pályázaton az elnyert támogatások összértéke meghaladta a 30 milliárd forintot (31,414 milliárd forint). A 91 db pályázat közül 52 db pályázó vissza nem térítendő (25,144 milliárd forint), míg 39 db pályázó kamattámogatásban részesült (6,270 milliárd forint). Az 52 db vissza nem térítendő támogatást elnyert pályázó közül 44 esetben fürdő, míg 6 esetben szálloda építése és további 1-1 esetben szálloda bővítése, rekonstrukciója valósult meg. A 6 db új szálloda – melyből 5 db 4 csillagos, és 1 db 5 csillagos – közül 4 db wellness, míg 2 db gyógyszállóként működik. Jelen tanulmányomban az új gyógyszállók és wellness szállodák építésére elnyert vissza nem térítendő támogatásokból megvalósult projektek hatásvizsgálatának tapasztalatait ismertetem.

A kutatás módszertana

A kutatás 2005. évben kezdődött¹, és az elérendő célok között szerepel, hogy a Széchenyi Terv pályázatain keresztül a jelenleg futó és a jövőben megvalósuló Európai Unió támogatások hatékonyságának méréséhez hozzájáruljon, elősegítve a turisztikai pályázatok reális értékelését. Az értékelést nehezítette, hogy a pályázó és az üzemeltető személye egy-egy esetben eltérő volt, így az adatszolgáltatás nem volt zökkenőmentes. (Meg kell jegyezni, hogy a támogatási szerződések mindegyike lehetőséget teremtett.) További nehézséget jelentett, hogy a pályázati kiírásokban kizárólag „csak” a beruházás 10 éven belüli megtérülési ideje került rögzítésre.

* Főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola

¹ A kutatás 2006. július 30-án zárult le. A kutatást a tanulmány szerzője végezte.

A kutatás elején alapvetően két hipotézist állítottam fel.

- *A turisztikai fejlesztések, beruházások megtérülése évtizedekben mérhető az igen magas beruházási költségek miatt.*
- *Magyarországon az egészségturizmus fejlesztésében nélkülözhetetlen szerepet játszanak a támogatások.*

A turizmus speciális helyzetéből adódóan a megtérülés számításakor a gazdasági hatás mindhárom szintjével – közvetlen hatás, közvetett hatás, gerjesztett hatás – számolni kell. Mindezen túlmenően hibás következtetéshez vezethet, ha a beruházásokat csak a többletjeljesítmények számadataiból ítélnénk meg. Különösen igaz ez abban az esetben, ha a közvetett és gerjesztett hatásokra vonatkozóan, becslést adunk tudunk dolgozni.

A turisztikai fejlesztések esetében így *joggal merül fel a kérdés:*

- *Mérhető-e a megtérülés?*
- *Mely mutatószámokat vegyük alapul?*

A vizsgálati körbe bevont szállodák esetében a kiküldött hatásvizsgálati adatlap² 5 területre terjedt ki:

- Gazdasági adatok, mutatók alakulása,
- Beruházásra vonatkozó adatok,
- Szállodára, vendégforgalomra vonatkozó adatok,
- Egészségturizmussal kapcsolatos szolgáltatások,
- Jövőre vonatkozó kilátások.

A gazdasági hatások elemzéséhez³ a visszaküldött adatlapokból nyert információk mellett, a mélyinterjúk során elhangzottakat használtam fel. A szállodaépítés munkálatai 2002-2004 közötti időintervallumban fejeződtek be. Az adatok összehasonlíthatósága miatt az üzembe helyezés éve (azaz a bázis időszaki adat) és az azt követő év(ek) adatai kerültek elemzésre. Statisztikai adatok felhasználására az összehasonlíthatóság érdekében akkor került sor, ha a szűkebb mikrokörnyezet mellett célszerűnek tartottam az adott régió jellemzőinek ismertetését.

Beruházások finanszírozása

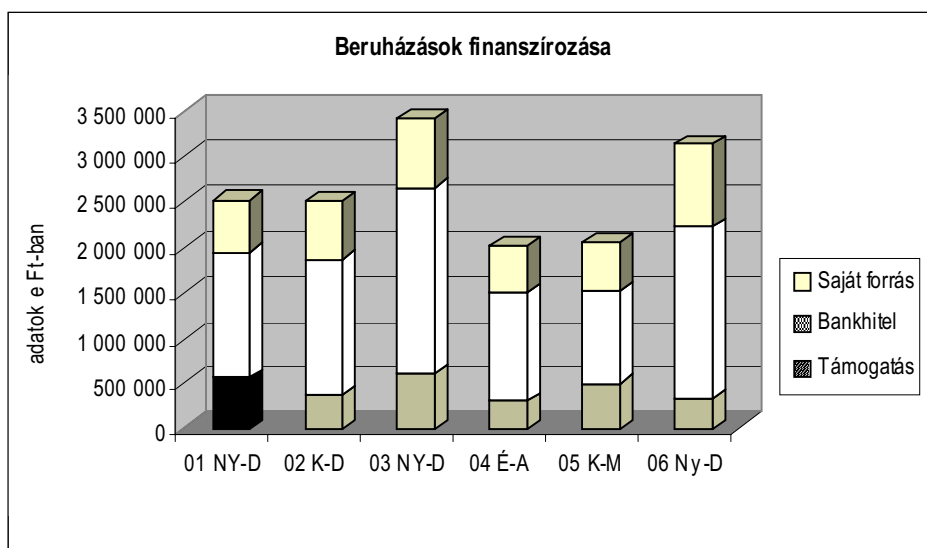
A beruházások három fő forrásból valósultak meg:

- vissza nem térítendő fejlesztési támogatásból,
- bankhitelből,
- saját forrásból.

² *A hatásvizsgálati adatlapot a tanulmány szerzője készítette.*

³ *Terjedelmi okok miatt csak a közvetlen hatások ismertetésére kerül sor.*

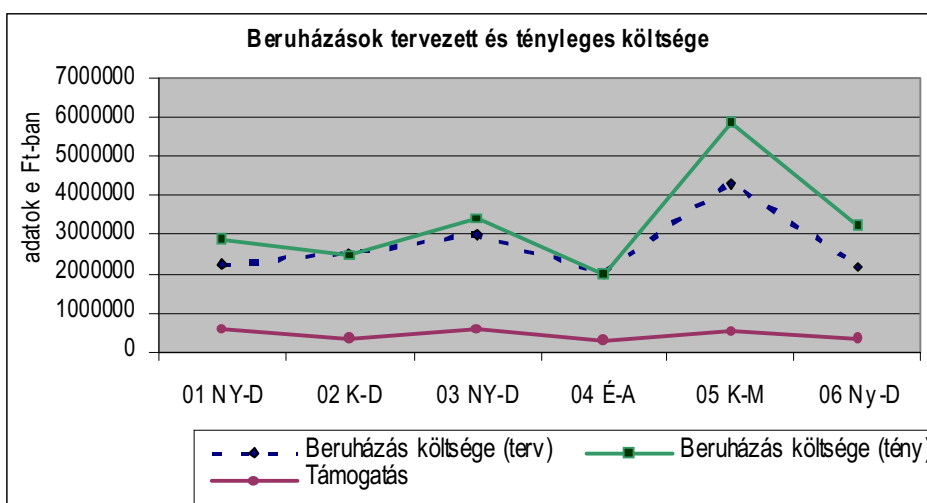
1. ábra
BERUHÁZÁSOK⁴ FINANSZÍROZÁSA

Forrás: Saját számítás

A beruházások összértéke meghaladta 2,67 milliárd forintot, amelyen belül 19,93 milliárd forint számított beruházási összegnek. A beruházás összértékének 13 százalékos, vissza nem térítendő támogatásból történő finanszírozása mellett a megvalósításban nélkülözhetetlen szerepet játszottak a banki hitelek. Mind a hat pályázónak banki hitelt kellett igénybe vennie. A hitelek futamideje 120-191 hónap közötti időintervallumban helyezkedik el, eltérő tőketörlesztésekkel. A banki hitelek átlagosan 12 évet meghaladó lejáratára viszonylag hosszú időtartamnak tűnik, nem szabad azonban megelégedkezni arról, hogy igen nehéz megbecsülni a befektetések megtérülését. Nagyon sok tényező együttes hatásának vizsgálata szükséges, az ország gazdasági, politikai megítélésétől kezdve egészen az adott régió, település gazdasági fejlettségének elemzéséig.

2. ábra
BERUHÁZÁSOK TERVEZETT ÉS TÉNYLEGES KÖLTSÉGEINEK ALAKULÁSA

Forrás: Saját számítás

⁴ A szállodák kódszámokkal kerülnek megkülönböztetésre, azonban az elemzés szükségessége tette az adott régió megnevezését. NY-D = Nyugat-Dunántúl, K-D = Közép-Dunavidék, É-A = Észak-Alföld, K-M = Közép-Magyarország.

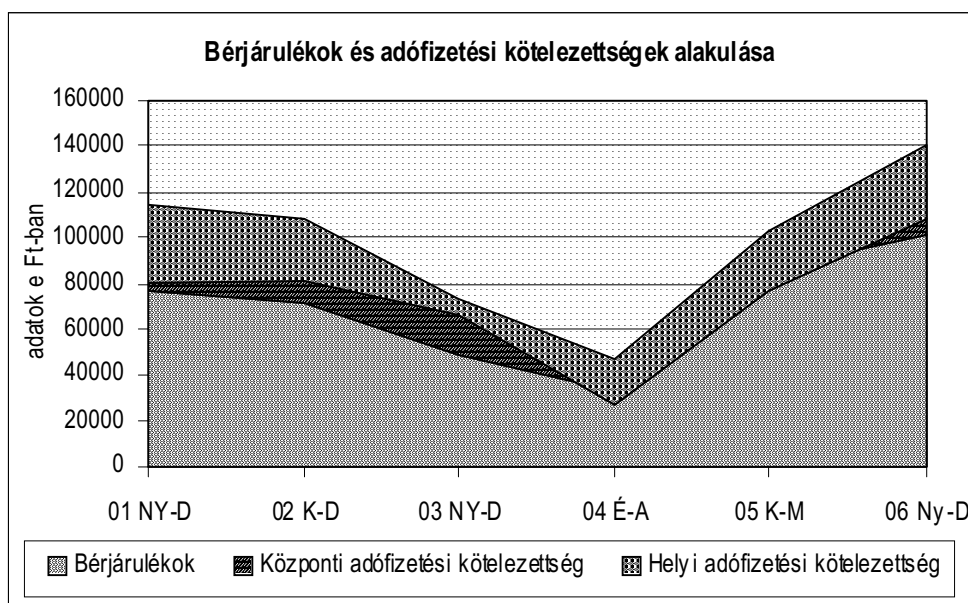
A vizsgált szállodák közül öt esetben a beruházás tényleges költségigénye meghaladta a tervezett értéket. A legnagyobb eltérés az ötcillagos szálloda építéséhez kapcsolódott. Az ingatlanok építésének költségigénye 26,8 százalékkal haladta meg a tervezett kiadást. Gépek, berendezések vásárlására közel háromszorosát költötték a tervezettnél. Összességében több mint 47 százalékkal lépték túl a tervezett kiadásokat. A költségek fedezetére hitelt vettek fel – az eredetileg tervezett hitelösszegnél 42 százalékkal több hitelfelvételre kényszerültek – továbbá nagyobb összegű saját forrást különítettek el, így a beruházás a tervezett minőségben valósult meg. A fennmaradó három pályázat esetében a pontosabb tervezés eredményeként a tervezett és tényleges értékek összhangban voltak, az eltérések egyetlen esetben sem érték el a beruházás értékének öt százalékát.

Szállodák bevételeinek és költségeinek alakulása

A szállodák bevételeinek vizsgálatakor az összehasonlíthatóság érdekében a szállodák átlagos havi bevételeit vizsgáltam az üzembe helyezés évében és az azt követő egy évben. Az árbevétel az üzembe helyezést követő évben átlagosan 26 százalékkal növekedett. Ugyanakkor a költségek közül az anyagjellegű ráfordítások értéke átlagosan 7,5 százalékkal csökkent. Ez a kedvező tendencia a további években is megfigyelhető, azon esetekben, ahol már három év szolgált viszonyítási alapul. A költségek vizsgálata során külön elemzést igényel a személyi jellegű ráfordítások alakulása. Az üzembe helyezést követő években több mint háromszorosára növekedtek a havi átlagos értékek. A növekedés okai között mutathatjuk ki a létszám növekedésből adódó többletkiadásokat, továbbá az inflációval lépést tartó bérnövekedést.

A hat db új szálloda az üzembe helyezés évében összesen 594 fő részére teremtett új munkalehetőséget. Ezen létszámadat az üzembe helyezést követő évben átlagosan 28 százalékkal növekedett, így a létszám 761 főre emelkedett. Az elkövetkező években a foglalkoztatotti létszám stabilitása figyelhető meg. Újabb jelentős létszámnövekedés már nem várható. Az alkalmazottak mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a szolgáltatást nyújtó vállalkozások számának növekedését. Sajnos számszerűsíthető adatokkal nem rendelkezünk, de becslést alapján átlagosan 8-10 szolgáltatóval kötnek szerződést. Az újonnan épült szállodák esetében minden esetben negatív mérleg szerinti eredménnyel találkozhatunk, vagyis a szállodák veszteségesen működnek. A veszteséges gazdálkodás egyik fő tényezőjeként említhetjük meg, hogy Magyarországon jelenleg igen magas adó- és járulékkerhek nehezítik a vállalkozások működését. Az adók mérséklése azonban nagy mértékben csökkentené az államháztartás bevételét, így rövid távon illúzióknak tűnik a terhek enyhítése.

3. ábra
BÉRJÁRULÉKOK ÉS ADÓFIZETÉSI KÖTELEZETTSÉGEK ALAKULÁSA

Forrás: Saját számítás

A foglalkoztatotti létszám következtében befizetett járulékok havonta átlagosan 56 406 ezer forinttal növelték az államháztartás bevételeit. Ezen kívül jelentős nagyságrendet képviselnek az adóbefizetési kötelezettségek. A központi és a helyi adóbefizetési kötelezettségek, továbbá a bérjárulékok alakulását vizsgálva az újonnan épült szállodák beruházási költségei több mint 23 év alatt térülnek meg amennyiben a jelenleg ismert feltételekkel (szobakapacitás-kihasználtság, szobaárak) működnek. Ugyanakkor a beruházás több mint 13 százalékát kitevő támogatás, a fent említett befizetési kötelezettség alapján várhatóan 4,5 év alatt térül meg.

1. táblázat MEGTÉRÜLÉSI IDŐ KISZÁMÍTÁSA

Megnevezés	Üzembe helyezést követő év adatai (adatok e Ft-ban)
Központi adófizetési kötelezettség	22 815
Helyi adófizetési kötelezettség	145 661
TBJ befizetési kötelezettség	676 872
Adó- és járulékbefizetési kötelezettség összesen	845 348
Megtérülési idő (beruházás/államháztartás bevételei)	19 930 242/ 845 348 = 23,25 év

Forrás: Saját számítás

Az előrejelzések csak a *közvetlen* hatásokra vonatkoznak, nem számolva a többletfoglalkoztatottság kedvező hatásaival, a beszállítói kör, továbbá a szolgáltatást nyújtó vállalkozások többletbevételeiből származó adóbevételekkel, az adott térség fejlődését elősegítő hatásokkal.

* * *

A továbbiakban az alábbi kérdésekre igyekszünk választ adni:

- *Csökkenthető-e a túlságosan hosszú megtérülési idő?*
- *Milyen kereslet tapasztalható a magasabb csillagfokozatú szállodák iránt?*
- *Megtérülnek-e a magasabb fokozattal együtt járó többletköltségek?*

A megtérülési idő csökkentése

A megtérülési idő csökken, ha

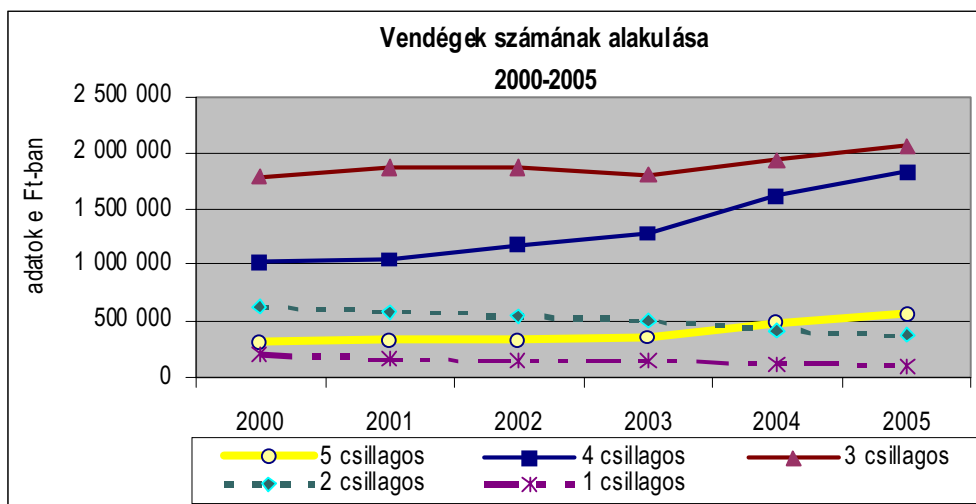
- a bevétel növekszik,
- a költségek csökkennek.

A költségtakarékos gazdálkodás érvényesítése elengedhetetlen a hatékony, sikeres működtetéshez. A szállodák által foglalkoztatott kontrolling szakemberek jelentik (jelenthetik) a garanciát, hogy a költségtakarékosság elvét szem előtt tartva, a minőségi színvonalat megőrizve működjenek. A megtérülési idő csökkentéséhez elsősorban a bevétel növekedésére van szükség.

A szállodák bevételeit meghatározza:

- a vendégek száma,
- az eltöltött vendégéjszakák száma,
- alkalmazott árstratégia.

4. ábra
A VENDÉGEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA A 2000 ÉS 2005 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Forrás: *Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. KSH és a Magyar Turizmus Rt. belső adatbázisa alapján*

Az elmúlt években a vendégek számának dinamikus növekedése figyelhető meg. A négycsillagos szállodák esetében a legdinamikusabb a növekedés, 2005-ben 78 százalékkal több vendég érkezett, mint 2000-ben. A háromcsillagos szállodákba érkeznek a legtöbben, azonban a növekedés üteme évről évre csökkenő tendenciát mutat. Ugyanakkor a kétszillagos szállodák esetében a vendégszám 40 százalékkal csökkent, míg az egyszillagos szállodák esetében közel a felére. A minőségi turizmus irányába való elmozdulás ténye vitathatatlan. Mindez a belföldi és a külföldi vendégforgalomra egyaránt jellemző. 2000-ben a belföldi vendégeknek mindössze 14 százaléka választotta a négycsillagos szállodában való pihenést, míg 2005-ben már 31 százalékuk. Az alacsonyabb fokozatú szállodák irányából elsősorban a három- és négycsillagos szállodák irányában való elmozdulás figyelhető meg. Az ötszillagos szállodák esetében a külföldi vendégek számának egyenletes növekedése tapasztalható immár öt éve. A 17 db összesen 7 822 férőhellyel rendelkező ötszillagos szálloda mind a belföldi, mind a külföldi vendégforgalmat kielégíti.

2. táblázat

A vendégek számának alakulása a 2000 és 2005 közötti időszakban

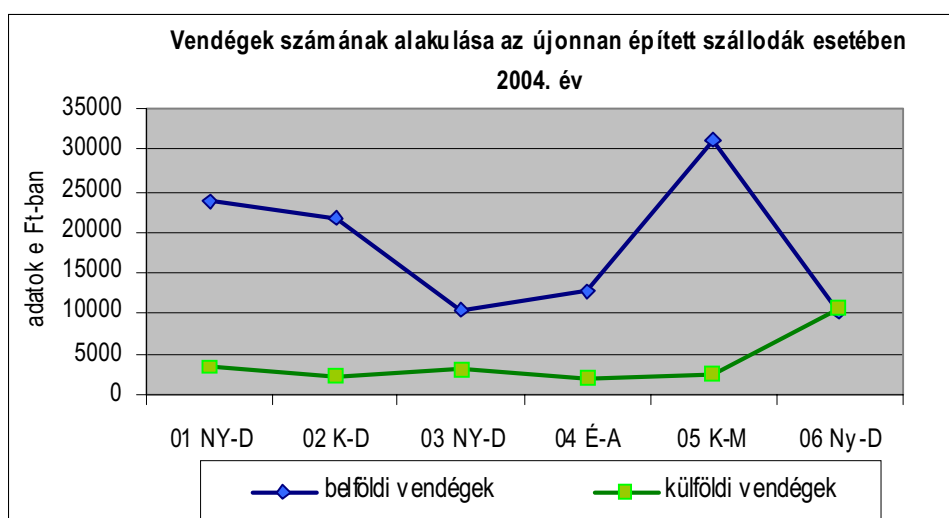
évek	ötszillagos		négycsillagos		háromcsillagos		kétszillagos		egyszillagos	
	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi
2000	28 706	283 324	222 262	799 183	795 022	992 768	366 821	253 761	152 909	53 133
2001	120,19	103,85	113,03	101,24	100,80	106,61	98,14	86,34	71,41	96,00
2002	106,46	103,6	120,15	106,98	105,45	96,89	97,96	87,04	88,94	78,87
2003	93,51	108,81	127,27	102,56	99,26	94,16	99,70	81,29	111,31	85,75
2004	124,21	130,35	131,47	125,49	107,96	106,12	80,66	91,20	82,39	93,14
2005	138,20	118,17	127,12	107,31	113,60	101,18	90,08	85,06	95,74	86,90

Forrás: *Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. KSH és a Magyar Turizmus Rt. belső adatbázisa alapján*

A külföldi vendégek elsősorban a magas komfortfokozatú szálláshelyeket részesítik előnyben. Amíg 2000-ben a hazánkba érkező külföldi vendégek 45 százaléka négy- és ötszallagos szállodában tartózkodott, addig 2005-ben már a vendégek közel 60 százaléka választotta a magasabb színvonalú ellátást. A 15 százalékpontos növekedés kedvezőnek mondható.

Az országos adatokból kiindulva, régióra levetítve vizsgáltam a szállodák bevételét meghatározó tényezőket. Az újonnan épült szállodák esetében a vizsgálat elsősorban arra irányult, hogy mennyiben követik az országos átlag alakulását, és az adott régióra jellemző tendenciákat.

5. ábra
A VENDÉGEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ ÚJONNAN ÉPÍTETT SZÁLLODÁK ESETÉBEN

Forrás: Saját számítás

A hat újonnan épült szállodából öt szálloda négycsillagos, míg egy szálloda ötszallagos minősítésű. Mindebből következtethető, hogy a vendégszám tekintetében kedvező lehetőségek kínálkoznak. Egy az ország nyugati részén elhelyezkedő wellness szálloda könnyelhetette el a legmagasabb külföldi vendégforgalmat. Elsősorban a német turisták paradicsomaként tartják nyilván, a legmagasabb igényeket igyekeznek kielégíteni. Összesen hat medencével rendelkezik, melyek között úszó-, gyermek-, termálmedence és élményfürdő egyaránt megtalálható. Jelenleg 33 százalékos kapacitáskihasználással működik, de terveik szerint már a következő fél évben elérik az 50 százalékos kihasználtságot. A térségben igen erős a konkurencia, mivel ugyancsak Széchenyi támogatásból épült egy négycsillagos wellness szálloda. Ezen szálloda esetében a külföldi vendégek száma az országos átlaggal megegyező. A jövőben elsősorban a belföldi vendégszám növekedésére számítanak. Ez a szálloda rendelkezik a legkisebb vendégszámmal, így megkérdőjelezhető, hogy az adott településen ugyanazon szolgáltatásokat kínáló létesítmények esetében megvalósítható-e gazdaságos működtetésük.

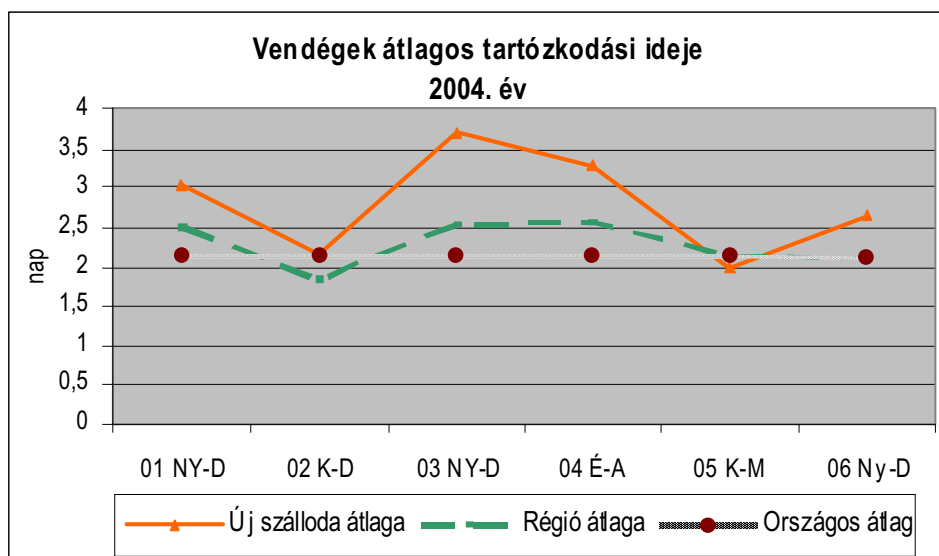
3. táblázat
A VENDÉGEK ÁTLAGOS TARTÓZKODÁSI IDEJE

évek	ötcsillagos		négycsillagos		háromcsillagos		kétsillagos		egycsillagos	
	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi
2000	2,02	2,50	2,22	3,17	2,45	3,11	2,90	3,46	3,60	2,76
2001	2,11	2,55	2,19	3,15	2,48	3,22	2,87	3,54	3,07	2,95
2002	1,98	2,65	2,14	3,10	2,49	3,19	2,85	3,35	3,30	3,12
2003	1,88	2,68	2,15	3,09	2,47	3,21	2,85	3,19	3,57	3,14
2004	2,11	2,59	2,13	2,93	2,49	3,14	2,66	2,89	4,02	2,81
2005	2,02	2,99	2,08	2,99	2,53	3,00	2,61	2,85	3,66	3,60

Forrás: Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. KSH és a Magyar Turizmus Rt. belső adatbázisa alapján

Az eltöltött vendégéjszakák tekintetében az elmúlt 4 évben nem tapasztalható jelentős változás. A négy- és ötcsillagos szállodák esetében átlagosan 2,5 nap a tartózkodási idő, a két- és háromcsillagos szállodák esetében 2,8 nap, és csak az egycsillagos esetében érte el a 3,6 napot. A külföldi vendégek – az egycsillagos szállodák kivételével – átlagosan több vendégéjszakát töltenek el, mint a belföldi vendégek. Megfigyelhető, hogy a wellness- illetve a gyógyszállók esetében az átlagos tartózkodási idő meghaladja az adott csillagfokozatú szállodákét. A szállodák jövedelmezőségét nagymértékben befolyásolja a vendégek átlagos tartózkodási ideje, amely a magas színvonalú szolgáltatások mellett a megfelelő kulturális programok biztosításával érhető el. Középtávú stratégia része kell, hogy legyen: az adott régió vállalkozásai együttesen járuljanak hozzá a turistabarát környezet kialakításához.

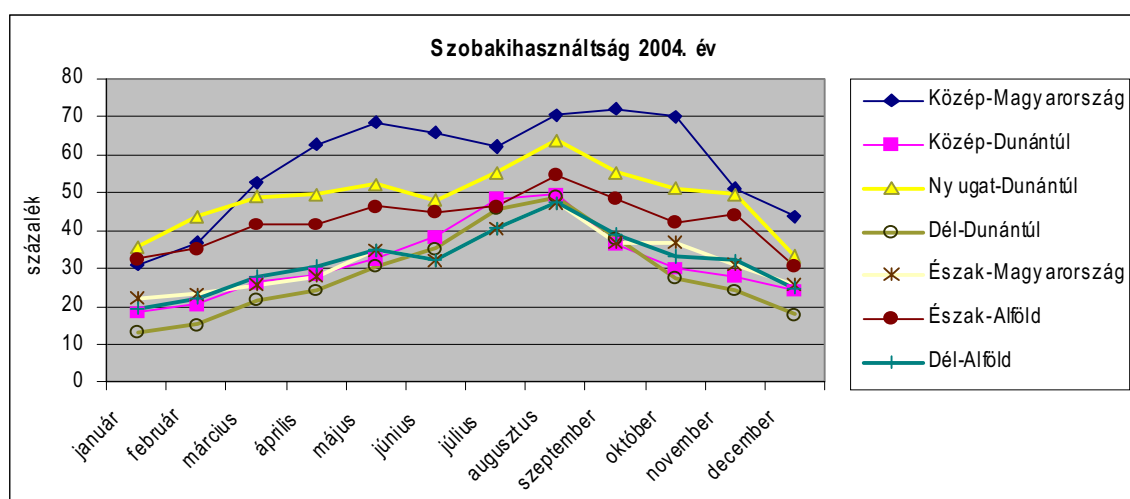
6. ábra
A VENDÉGEK ÁTLAGOS TARTÓZKODÁSI IDEJE AZ ÚJONNAN ÉPÍTETT SZÁLLODÁK ESETÉBEN

Forrás: Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. KSH és saját számítás

A támogatásban részesült szállodák esetében a 2004. évre vizsgáltam a vendégek átlagos tartózkodási idejét. Annak ellenére, hogy csak egy-két éve üzemelnek, a vendégek átlagos tartózkodási ideje meghaladja az adott régió és az országos átlag adatát is. Mindebből arra következtethetünk, hogy a kiváló marketingmunka eredményeként mára már ismertté váltak. Mindezen tényezők mellett a tartózkodási idő meghosszabbodását jelentősen befolyásolta, hogy a vizsgálati körbe bevont szállodák gyógy- vagy wellness szállodaként üzemelnek. A régiók közül kiemelkedik Nyugat-Dunántúl, mind az országos átlag, mind pedig a régió átlagát messze meghaladó tartózkodási idejével. Németországból, Nagy-Britanniából és Ausztriából érkeznek a legtöbben (Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005 KSH). A Németországból és Ausztriából érkező vendégek hazánk nyugati részének kedvező természeti adottságait igyekeznek kihasználni. (A német vendégek átlagos tartózkodási ideje 4 nap). Az országos átlaghoz hasonlóan (2,9 nap) a vizsgálati körbe bevont szállodák esetében is megfigyelhető, hogy a külföldi vendégek átlagosan fél nappal meghosszabbítják tartózkodási idejüket.

7. ábra
SZOBAKIHASZNÁLTÁSGY ALAKULÁSA RÉGIÓNKÉNT

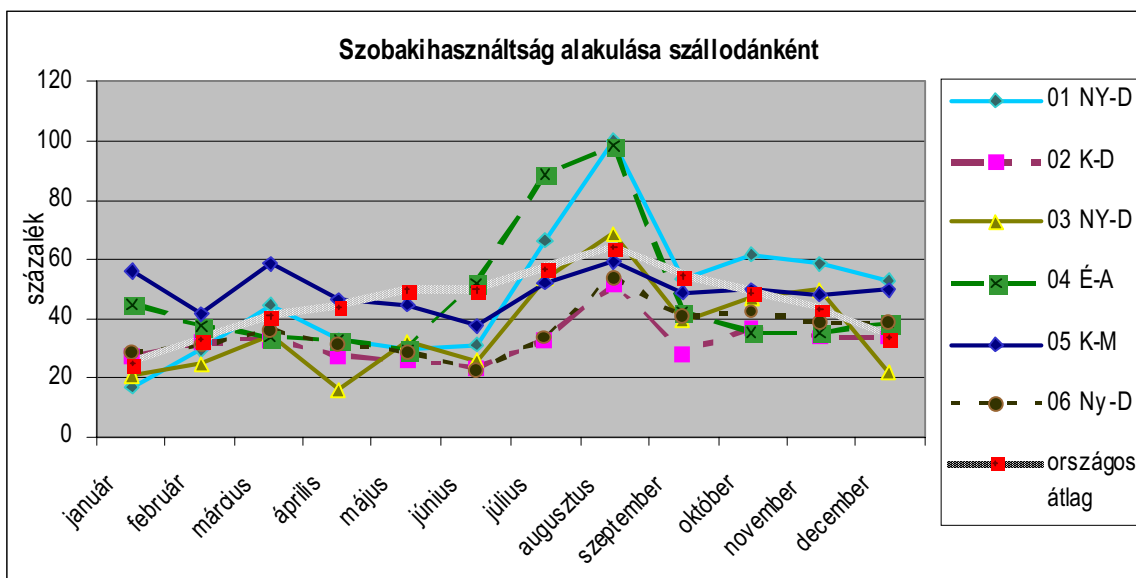

Forrás: Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. KSH és a Magyar Turizmus Rt. belső adatbázisa alapján

Az országos szobakapacitás-kihasználtságot (Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005 KSH) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legjobb eredményeket felmutató Közép-Magyarország is csak 57,6 százalékos kihasználtsággal rendelkezik. A térség vonzerejéhez nagymértékben hozzájárul, hogy itt található a főváros. Ezen tényt támasztja alá az éves szinten egyenletes vendégforgalom alakulása, a téli hónapok kivétel. A rangsorban a második helyet elfoglaló Nyugat-Dunántúl (49,1 százalék) több mint 9 százalékponttal kevesebb értékkel rendelkezik. Nyugat-Dunántúl és Észak-Alföld esetében csak kismértékben figyelhető meg a szezonális hatás, a többi régióhoz viszonyítva egyenletes teljesítményt mutat. Az egyenletes szobakapacitás kihasználtság oka, hogy a fent említett két régióban található (2004. évi adatok alapján) a gyógyszállók több mint 70 százaléka, továbbá a wellness szolgáltatásokat nyújtó szállodák közel 50 százaléka. Kiváló természeti adottságainkat felismerve 2005-ben már 10 százalékkal több szálloda működött gyógyszállóként; a wellness szolgáltatásokat nyújtó szállodák száma megduplázódott.

Elégséges-e a sikerhez kizárólag a szolgáltatások körének bővítése? A kérdésre a vizsgálati körbe bevont szállodák szobakihasználtsága, a szezonális ingadozás adhatja meg a választ. Az újonnan épült szállodák mindegyike a legmagasabb igényeket is kielégíti, a szállodafejlesztéshez kapcsolódóan a fürdőfejlesztés is megtörtént. Mindezen tényezők ellenére a szobakihasználtság hektikusan ingadozik. Augusztus hónapban az észak-alföldi régióban elhelyezkedő gyógyszálló és a nyugat-dunántúli régióban elhelyezkedő wellness szálloda is megközelítette a 100 százalékos kihasználtságot.

8. ábra
SZOBAKIHASZNÁLTÁS ALAKULÁSA AZ ÚJONNAN ÉPÍTETT SZÁLLODÁKBAN

Forrás: Saját számítás

Az említett két szálloda magas augusztusi szobakihasználtságához hozzájárult az a tény, hogy nem csak a külföldi, de a belföldi vendégek számára is kedvelt utazási célpont. Mindkét esetben a család volt a célcsoportnak tekintett vendégkör. Kedvező földrajzi elhelyezkedése mellett a szűkebb régió különböző nyári programok szervezésével teszi tartalmassá, vonzóvá a kikapcsolódást. Elsősorban gazdag kulturális programokat rendeznek, de emellett szerveznek közös kirándulásokat, sportprogramokat is. A szobaárak tekintetében nem tapasztalható jelentős eltérés, így a szobakihasználtság ingadozását nem befolyásolta az árak alakulása. A szállodák saját bevallásuk szerint nem alakították ki árstratégiájukat, elsősorban a versenytársak áraihoz igazodnak, illetve egy-egy akciós ajánlattal szeretnének versenyelőnyhöz jutni. Véleményem szerint egy átgondolt árstratégiával javítható lenne a szobakihasználtság, és ezen keresztül természetesen a szállodák jövedelmezősége.

Beruházásokhoz kapcsolódó tapasztalatok, jövőre vonatkozó kilátások

Környezetükből kiragadva, kizárólag csak számokkal mérve a teljesítményeket, nem adhatunk reális választ arra érdemes volt-e megvalósítani egy beruházást. A támogatásban részesült szállodák mindegyike egyetértett abban, hogy a fejlesztés pozitívan hatott szűkebb környezetére. A válaszadók a beruházás legfontosabb céljaként a vendégforgalom, a versenyképesség (a válaszadók 83 százaléka), és a térség turisztikai vonzerejének (a válaszadók 50 százaléka) növekedését jelölték meg.

Előzetes felméréseik szerint nagymértékben nő azon vendégeik száma, akik a gyógy- és wellness szolgáltatások, továbbá a szabadidő hasznos eltöltése miatt keresik fel szállodáikat. Kisebb mértékben ugyan, de a konferenciaturizmus felértékelődésére is számítanak. Elsősorban a belföldi vendégszám növekedésére látnak esélyt, aminek meghatározó eleme – az üdülési csekkkel való fizetés mellett – az úthálózat bővítése. A hazai lakosság utazási szokásait befolyásoló ötfokozatú skálán (1 legkevésbé befolyásolja, 5 leginkább befolyásolja) 4-es értéket kapott a lakosság jövedelmének növekedése, továbbá a kulturális programok biztosítása. A belpolitikai események csak igen kis mértékben bírnak befolyásoló tényezővel.

A világháló térhódításának köszönhetően mind a beutazó, mind pedig a belföldi turizmust nagymértékben fogja befolyásolni az internetes foglalás lehetősége, melynek feltételei még nem mindenhol teremtődtek meg. Így a rövid távú célok között szerepel az internetes megjelenés fejlesztése, a munkaerő továbbképzése, és konferenciahelyek kialakítása. A mindezekhez szükséges forrásokat támogatásokból kívánják előteremteni, többek között a Regionális Fejlesztési Keretekre, és az uniós támogatásokra szeretnének pályázni.

A tanulmány elején megfogalmazott hipotézisünkre, miszerint *az egészségturizmus fejlesztésében nélkülözhetetlen szerepet játszanak a támogatások, egyértelműen igennel tudunk válaszolni*. A munkahelyteremtés mellett elsősorban a térség idegenforgalmának növekedésében, az adott település infrastruktúrájának fejlesztésében játszottak kiemelkedő szerepet. A megvalósított beruházások közül állami támogatás nélkül két esetben nem került volna sor szállodaépítésre. A fennmaradó négy esetben viszont ugyanúgy megvalósították volna a beruházást, de ehhez jelentős külső forrás (banki hitel) igénybevételére lett volna szükség. Pozitív tényként emelhető ki, hogy a fejlesztés színvonalán nem változtattak volna, hiszen versenyképességük zálogaként tekintik a *minőségi* turizmus iránti elkötelezettséget.

Összefoglalás

A gazdasági növekedéssel párhuzamosan az ország különböző régióiban egyre nagyobb különbségek tapasztalhatóak. Nem véletlen, hogy a közép-magyarországi, a nyugat-dunántúli, és az észak-alföldi régiók esetében a szobakihasználat az országos átlagnál magasabb és egyenletesebb teljesítményt is mutat. Hiba lenne azonban csak a földrajzi elhelyezkedésre hivatkozni, mivel egy-egy régió belül is jelentős eltérések tapasztalhatóak (pl. 01 és 03-as kóddal jelölt szállodák), függetlenül attól, hogy azonos minőségi színvonalat kínálnak. A XXI. században már nem az a kérdés, hogy rendelkezik-e egy szálló megfelelő színvonalú és számú medencével. A mai kiélezett versenyben mindez már természetes igénynek tekinthető. Meghatározó tényezővé lépett elő viszont – azonos minőség esetén – az adott város fejlettsége, a szervezett kistérségi programok minősége. Mindez csak összefogással érhető el, akkor, ha a környező települések, és vállalkozások együttesen ismerik fel és aknázzák ki a lehetőségeket.

A regionális különbségek mellett a kistérségi különbségek enyhítése, megszüntetése, állítja komoly kihívás elé a területfejlesztéssel foglalkozó szakembereket. Nemzeti érdek kell, hogy legyen az egyenlőtlenségek csökkentése. Egy-egy város életében a szállodaépítés újabb és újabb beruházásokat generálhat akkor, ha ezen hatások nem kioltják, hanem erősítik egymást. Érdekelte kell tenni a térség vállalkozóit kedvezményes hitelekkel, pályázati támogatásokkal. Mindezen célok megvalósulásában kiemelkedő szerep hárul az önkormányzatokra. A területfejlesztésnek elő kell segítenie a helyi, térségi sajátosságok érvényre jutását. Amíg a rendszerváltozás előtt a központi válságkezelés volt a területfejlesztés meghatározó eleme, addig mára a versenyképesség, a fenntartható fejlődés és a nemzeti környezetbe való integrálódás kell, hogy előtérbe kerüljön. Mindehhez átgondolt és strukturált állami beavatkozásra és támogatáspolitikára van szükség, figyelembe véve az Európai Unió közösségi politikájában rejlő lehetőségeket, elvárásokat.

IRODALOM

Cadouin, M-E. (2000): *Spas in Asia*. <http://spas.about.com>

Gesundheit & Fitness, Beauty, Wellness Kuren (2001). Németország, FIT-Reisen.

Golden Lotus Village. An Investment Opportunity. The Market.
www.golden-lotus-village.com/index.html

Kanlian, S. (2000): *The Spa Market in South East Asia*. <http://spas.about.com>

Kiss Kornélia – Török Péter (2001): „Az egészségturizmus nemzetközi keresleti és kínálati trendjei”. Turizmus Bulletin, V. évfolyam 3. szám 7-14. oldal

Lengyel Imre (2005): *A regionális versenyképesség értelmezése és piramismodellje, Visegrádi konferencia*. 2005. december 14.

Matolcsy György (2002): *Élő emlékeink. A Széchenyi Terv világa*. Budapest, Válasz Kiadó.

Mueller, H. – E. Lanz Kaufmann (2001): „Wellness Tourism, Market Analysis of a Special Tourism Segment and Implications for the Hotel Industry”. *Journal of Vacation Marketing* VII./1. 5-17 p.

Mundruczó Györgyné – Szennyessy Judit (2005): „A Széchenyi Terv egészségturisztikai beruházásainak gazdasági hatásai”. Turizmus Bulletin, IX. évfolyam 3. szám 30-48. oldal

Parasuraman, A. – Zeithaml, V. – Berry, L. (1990): *Delivering Quality Service*. New York, US, Free Press.

Polgár Judit (2005): „*A magyarországi turisztikai régiók vendégforgalma 2004-ben*”. Turizmus Bulletin, IX. évfolyam 1.szám 54-62. oldal

Polgár Judit – Sulyok Judit - Kiss Kornélia (2006): „*A belföldi turizmus alakulása 1990-től napjainkig*”. Turizmus Bulletin, X. évfolyam 1.szám 3-15. oldal

Révész Tamás (2001): „*A turizmus költség-batás elemzése SAM- modellel*”. Statisztikai Szemle, 79. évfolyam 10-11. szám.

Szegvári Péter(2005): *Versenyképesség az új Országos területfejlesztési koncepcióban*. Visegrádi konferencia, 2005. december 14.

Thornton, F – Brutscher, H. (2001): „*What is a Spa? Historical Background and Modern Influences*”. Spafinder Magazine, www.spafinder.com

Tribe, J. (1999): *The Economics of Leisure and Touris*. Butterworth – Heinemann.

Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005

Witt – Mouthino (1989): *Tourism Marketing and Management Handbook*. Prentice Hall.

WTO (2001): *Tourism Highlights 2001*. Madrid, WTO.

WTO World Tourism Barometer. Volume 2, No 1, January 2004

Kelemen Katalin*

AZ ADÓK ILLETVE TÁMOGATÁSOK HATÁSA A FÖLD BÉRLETI DÍJÁRA ILLETVE A FÖLDÁRRA

A közgazdaságtan egyik alapkérdése, milyen arányban oszlik meg a keletkezett jövedelem a gazdaság szereplői között. Tiszta piacgazdaságban az egyének jövedelme attól függ, mennyi termelési tényező van a birtokukban és hogy azt miképpen tudják hasznosítani. Ez ösztönzi az egyéneket arra, hogy minél hatékonyabban dolgozzanak, működtessék tőkéjüket, fejlesszék képességeiket és új eljárásokat találjanak fel. Mivel azonban nem egyenlő eséllyel részesednek a képességek és tehetség eloszlásában, így már születéskor is különböző jövedelemtermelő képességekkel rendelkeznek, s egyéb környezeti hatások (pl. család vagyona, földrajzi elhelyezkedés) is módosíthatják későbbi lehetőségeiket. Ebből egyértelműen következik, hogy igényként valamilyen mértékű *jövedelem-újraelosztás* minden társadalomban megjelenik. A vita legfeljebb arról szól, ki mit tekint igazságosnak. Jelen dolgozat nem kíván állást foglalni ebben a kérdésben, a célja csupán az, hogy a közgazdaságtan fogalmaival bemutassa a jövedelem-újraelosztás egy szűk területének, az állami beavatkozások s ezen belül az adók és a támogatások hatását a föld piacára.

Ahhoz, hogy értékelni tudjuk az adók és támogatások hatását, először idézzük fel a tökéletes piaci helyzetet, amikor nincs semmilyen állami beavatkozás a gazdaságban. Tudjuk, hogy a tiszta versenyzői piacon az erőforrások ára a határtermék nagyságától, valamint az előállított termék árától (azaz a határtermék értéktől) függ. (Horváth-Kelemen, 2002)

A termelő addig növeli egy erőforrás alkalmazását, amíg a határtermék értéke meg nem egyezik a tényező árával. A termőföld piacára lefordítva ezt a feltételezést: amíg a föld bérleti díja (P_A) meg nem egyezik a határtermék értékével (VMP_A).

$$P_A = VMP_A = MP_A \cdot P_Q$$

ahol MP_A : a föld határterméke és

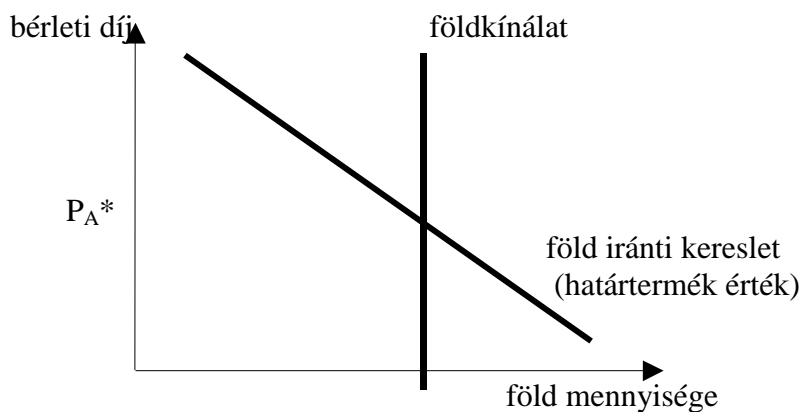
P_Q : a termelt termék piaci ára.

Mint tudjuk, a földpiac egyik sajátossága, hogy a földkínálat korlátozott, megfelelő gazdálkodás mellett nem amortizálódik, azaz a földpiac kínálati függvénye gyakorlatilag függőlegesnek tekinthető.

* Főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

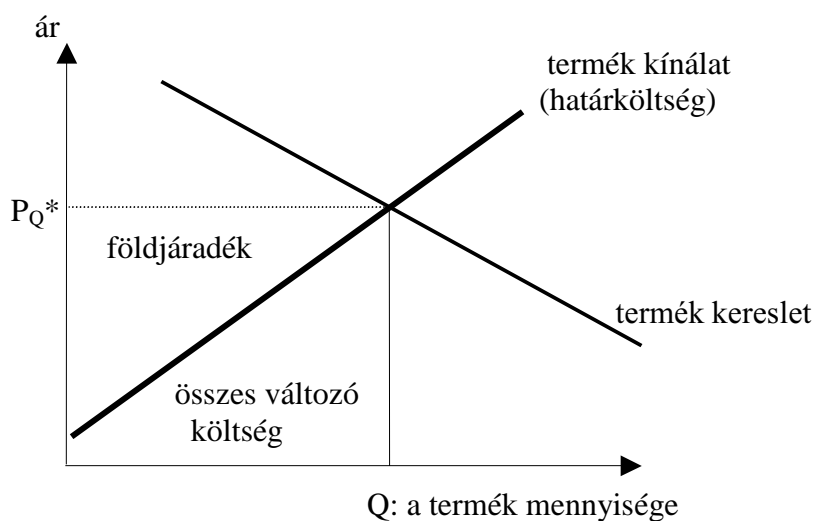
Ha egy gazdaság a tiszta verseny feltételei szerint működik, akkor a föld bérleti piacán a bérleti díj ennek megfelelően az alábbi ábra szerint alakul:

1. ábra
A TISZTA VERSENYZŐI FÖLDPIAC

Ez az összefüggés jelenti a föld bérleti piacának elméleti háttérét a piacgazdaság viszonyai között, meghatározva a földtulajdonos földből származó jövedelmét is, a földjáraadékat. Ugyanakkor, más megfogalmazásban, a földjáraadék a *termelt termék piacát tekintve* is értelmezhető. Ebben az értelmezésben a földjáraadék úgy határozható meg mint a hosszú távon is változatlan input tényező (a föld) *termelői többlete*. Ebben a formában az alábbi ábra mutatja a földtulajdonosnak jutó jövedelem, a földjáraadék nagyságát:

2. ábra
TERMÉKPIAC TISZTA VERSENY ESETÉN

A piacgazdaság tiszta közgazdasági modellje szerint a föld mint erőforrás tulajdonosának részesedése a megtermelt jövedelemből a földjáraadék, ami a föld bérleti díjával közelíthető. Ennek nagysága megegyezik a még művelésbe vont legrosszabb minőségű föld határtermék értékével. Mivel a föld kínálata

lényegében változatlan, s a földnek nincs előállítási (kínálati) költsége, így a teljes járadék termelői többlet, ami adózással akár el is vonható. Elméletileg ez nem változtatja meg a termelési struktúrát. A föld piaci ára pedig a föld tulajdonosa számára ezen jövedelem-áramlások (a földjáradék) jelenértékeként határozható meg.

A gyakorlatban azonban szinte sehol sem valósul meg a mezőgazdaságban a tiszta verseny. Különösen igaz ez a földpiacon, ahol a föld mindig lokális tényező.

Az agrárpolitika még a fejlett piacgazdaságokban is rendszerint beavatkozik a piaci egyensúlyi folyamatokba. A beavatkozások valamely jól meghatározott célból történnek. Így jellemzően a kínálat kívánt szintjét célozzák meg, vagy az árstabilitásra törekednek, vagy adott termékminőséget támogatnak, vagy a földhasznosítást, illetve a munkaerő foglalkoztatását tűzik ki célul. Ez a beavatkozás természetesen nemcsak a kívánt célra, hanem a gazdaság más folyamataira is hatással van.

Tekintsük át, milyen változásokat okoznak ezek a beavatkozások a föld bérleti piacán. A kérdésünk az, *hogyan hat az egyensúlyi bérleti díj nagyságára, s ezáltal a föld árára*, ha a gazdaságban különféle állami beavatkozások (adók vagy támogatások) eltérítik az árakat a piaci egyensúlyi ártól.

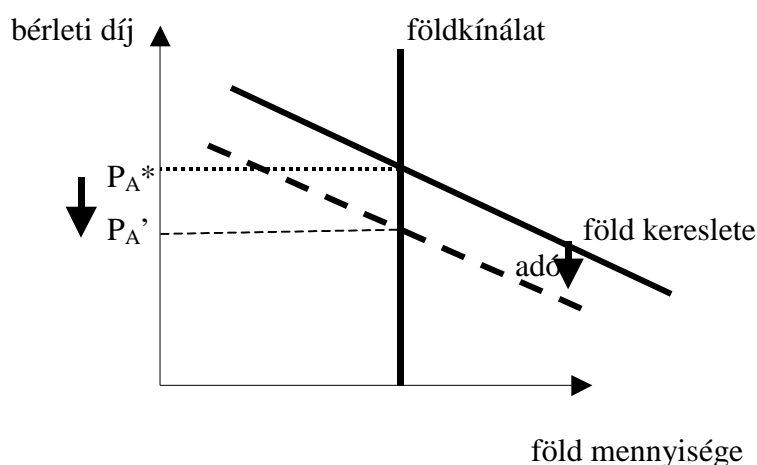
Az adók hatása

Az adó számtalan formában jelent meg a történelem folyamán a mezőgazdaságban. A földpiac szempontjából lényegében két fő típust érdemes megkülönböztetni: a földadót és a földön termelt termékekre vonatkozó adót. Tekintsük át mindkét adó-típus hatását.

A földadó

A földre kivetett adó a földterület nagyságával és minőségével arányos, csökkenti a földből származó (egységnyi területre jutó) határtermék értékét. A 3. ábra a földadó hatását mutatja a föld keresleti függvényére: az adó mértékének megfelelően balra tolódik, s ennek következtében az egyensúlyi bérleti díj csökken.

3. ábra
A FÖLDADÓ HATÁSA A FÖLDPIACON

Mivel tehát a föld kínálata hosszabb távon is állandó, a földadó csupán a bérleti díjak csökkenését vonja maga után, miközben a kínálat nem változik. Több országban ma is létezik ilyen adó: pl. az USA-ban, Észtországban (Barlowe, 1986), s a történelem során lényegében ilyen jellegű volt Magyarországon az 50-es évek „kulákadója” is, amely a földterület aranykorona értékével arányosan vetette ki az adót. Ez az adótípus rokonítható a Henry George-féle egységes adó koncepcióval (George, 1991). George azt javasolta, hogy a föld teljes gazdasági járadékát vonják el a tulajdonostól s a munka adóztatása helyett a föld adójából kívánta biztosítani a szükséges adóbevételeket. A földérték-adónak ez az elve azon a filozófiai kiindulóponton nyugszik, hogy a természeti környezet eredetileg az egész társadalom tulajdona volt.

A földérték-adó eszerint valójában nem igazi adó, hanem csupán összegyűjti a keletkezett földjárdékot a közösség számára. Ennek az elvnek a következménye volt az a javaslat, hogy az összes földjárdékot (termelői többletet) el kell vonni, s ezt a köz céljára fordítani. Henry George elmélete időről-időre ma is felbukkan mint olyan „egyetlen adó” javaslat, amely az igazságosabb közteherviselés alapján biztosítaná az országok megfelelő bevételét. Például 1990-ben néhány neves amerikai közgazdász is azt javasolta Gorbacsov orosz elnöknek, hogy a piacgazdasághoz vezető átmenethez vezesse be a földérték adót. (www.counterpunch.org/schaefer02272004.html)

Természetesen ennek az adófajtának az alkalmazása sok problémát vetne fel. George kiindulópontja, amely – mint meg nem érdemelt jövedelmet – elvonja a földjárdékot a föld tulajdonosától, egyrészt annyiban nem következetes, hogy csupán a föld termelési tényező termelői többletére vonatkozik, holott más termelési tényezők is szert tehetnek ilyen többletre. Másrészt a gazdaságok nagy részében a föld adás-vétele során már beépült a föld árába a járadéktermelő képessége, s így azok, akik már piaci áron eladták földjeiket, realizálták ezt a különbszeti járadékot, azok pedig, akik megvették, a járadékot mint a befektetett tőke megérdemelt hozamát várják el. Ugyanakkor, ha elvonnák az összes járadékot, megszűnne a jobb földek gazdasági előnye, s a termelők nem lennének érdekelték a jobb földek jobb hasznosításában. A föld-érték adó mellett szóló érv sokszor az, hogy gyakran a föld értékének változása független a földtulajdonos tevékenységétől. (Pl. ha új úthálózat építésével jobban megközelíthetővé válik egy adott földterület, az így megnövekedett értékkülönbséget a köz számára érdemes lenne elvonni, mivel a beruházás is jellemzően a köz pénzéből valósult meg).

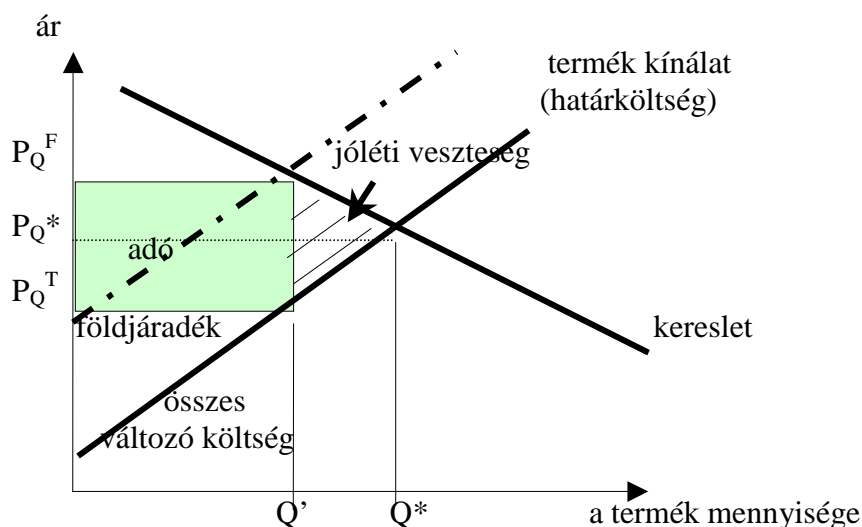
A mezőgazdasági termékek adóztatása

Az adók másik formája a termékadó. A 4. ábra a mezőgazdaságban termelt termék piacán mutatja be ennek hatását a földjárdék nagyságára, s ezen keresztül a föld árára.

Ha adót vetnek ki a mezőgazdasági termékre, s ezt az adót a termelő fizeti, akkor az magasabb áron kínálja termékét, a termék kínálati görbéje balra tolódik. A termelés visszaesésével a társadalom számára jóléti veszteség keletkezik. Ugyanez a helyzet akkor is, ha az adót nem a termelőtől szedik be, hanem a fogyasztótól, aki viszont az adófizetés hatására a keresletét csökkenti.

Az adó hatására a termelés mennyisége csökken (Q'), az ár emelkedik (P_Q^F : a fogyasztói ár), s a kieső termelés miatt jóléti veszteség keletkezik a társadalom szempontjából. Ugyanakkor a termelő is alacsonyabb árat kap termékéért (P_Q^T : termelői ár), s egyrészt ennek következtében, másrészt az alacsonyabb termelési szint következtében a föld hozadéka, a földjárdék is csökken.

4. ábra
A TERMÉKADÓ HATÁSA A TERMÉKPIACON

Ilyen típusú áreltérítésnek felelt meg a rendszerváltozás előtt érvényes alacsony mezőgazdasági ár-színvonal fenntartása, ami éreztette hatását a termelésben való érdektelenségben. Ugyanakkor a piacgazdasági viszonyokhoz képest annyiban más volt a helyzet, hogy bár a termelő az alacsony termelői árat kapta, a fogyasztó nem fizette ki a magas árat, hanem mintegy támogatásként kapta meg az itt feltüntetett adó egy részét. Az igazi vesztes a társadalom volt a kieső jóléti veszteséggel és az alacsony hatékonyságú termeléssel.

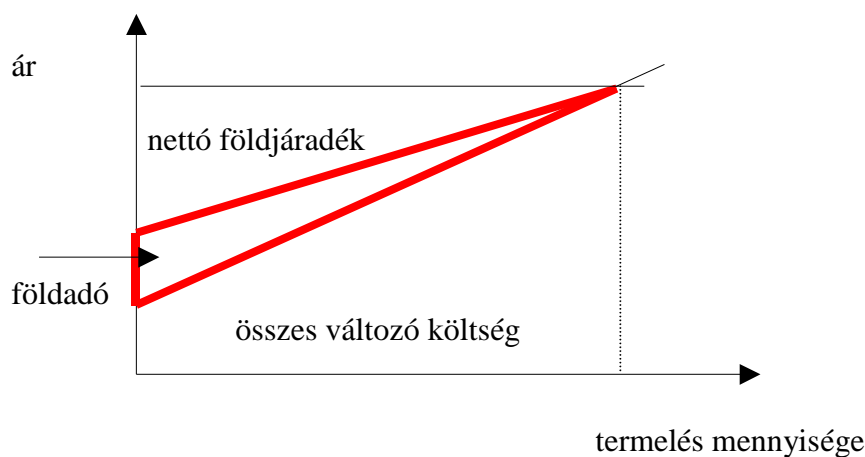
Ki fizeti valójában az adót?

Minden adófajtánál, adókivetésnél felmerül a kérdés, át tudja-e hárítani az adót fizető termelő a fogyasztóra az adóterheket áremelés útján, vagy – alacsonyabb nyersanyag árat adva, – a nyersanyag-szállítóra, vagy pedig kénytelen „lenyelni” a kivetett adót. Ez nagymértékben attól függ, mennyire rugalmas a termék kereslete. Minél rugalmatlanabb a kereslet, annál inkább áthárítható a fogyasztóra az adóteher.

Ha a kivetett adó könnyen áthárítható, az adófizető gyakorlatilag az állam adószedőjeként működik. Ha azonban csak részben, vagy egyáltalán nem hárítható át, az adófizető jövedelme csökken. Ennek ellensúlyozására a termelő intenzívebben zsákmányolhatja ki erőforrásait, megpróbálhat adóelkerülő viselkedést követni, végső soron akár felhagyhat a termeléssel is, ha nem lát más kiutat a gazdaságos működésre. Ugyanakkor a megnövekedett adóteher a földjára csökkenésén keresztül mindenképpen a birtokában levő föld árának csökkenéséhez vezet.

A termékegységre számolt egységes adó ugyanakkor piacgazdaságban áthárítható, s végül is egyenletesen terhelődik szét a gazdaságban. A „tisza” adóelmélet szerint *a pusztai föld utáni adó nem terhelhető át*, míg a földbe történt befektetések adóztatása idővel átterhelhető. A föld ugyanis nem termelhető újra és nincs előállítási költsége sem. A jobb minőségű földek piaci értéke földjára tőkésített értékével azonosítható. A kivetett adó általában a piaci értékkel arányos (azaz végső soron a földjára tőkésített értékkel is arányos). Az extenzív határon húzódó föld nem fizet jaraadékokat, így tőkésített értéke sincs. Ennek megfelelően adót sem fizet.

5. ábra
A FÖLDADÓ HATÁSA A TERMÉKPIACON

A földadó-kulcs emelése nem változtatja meg a földön gazdálkodó döntését. Nem változik az extenzív határ sem, a megművelt földterület sem, s nem hat a termelt termékek piaci árára sem. *A megnövelt adó nem hárítható át, csupán a tulajdonos jaraadékát csökkenti.* A befektetések (épületek stb.) adóztatása hosszabb távon viszont áthárítható, ugyanis a befektetések versenyezhetnek más befektetésekkel. Ha a földbe történő befektetés nem hoz normál profitot, idővel máshova fordul a tőke, és a meglévő eszközök amortizálódnak. Ez végül versenyzői piacon is a kibocsátás csökkenéséhez, az árak emelkedéséhez vezet. Ahhoz, hogy újra vonzó legyen a befektetés, magasabb bérleti díj szükséges, azaz az adóteher továbbhárítható a fogyasztóra.

A gyakorlatban inkább az a jellemző, hogy nincs olyan föld, amelynek ne lenne adóztatható értéke. Így az extenzív határon levők – ha tehetik – az adó miatti költségnövekedésüket áthárítják a termékárakban a fogyasztókra. Ha nem, akkor hosszú távon más tevékenységre térnek át. Ha az adó általános, azaz a többi versenytársat is érinti, s ha a fogyasztóknak szükségük van a termékre, akkor az adó áthárítható.

Az adóemelésnek természetesen hatása van a föld árára is, hiszen ha a föld ára a várható földjáradék jelenértéke, akkor mivel a (tartós) adóemelés csökkenti az éves bérleti díjat, így értelemszerűen a föld piaci értékét is (az adó kapitalizálódik).

A termékadó áthárítása a piac aktuális helyzetétől függ: versenyzői piacon, – ha a kereslet rugalmas – az adó áthárítása magasabb árakon keresztül a kereslet csökkenéséhez vezet. Az extenzív határ balra tolódik s néhány a határkölségen levő termelő kivonul a termelésből. Az így kialakult egyensúlyi ár alacsonyabb lesz, mint a korábbi ár és az adó összege, azaz az adó csak részben hárítható át.

Az adózás hatása a földtulajdonra és a földhasználatra

A közfeladatok ellátásához adót kell beszedni. Gyakran azonban a döntéshozók nem gondolják végig, milyen hatása van az adóknak a gazdasági döntésekre. Általában azt feltételezik, hogy semleges az egész gazdaságot tekintve. Vannak, akik előnyhöz jutnak, mert a beszedett adót például a környezet megőrzésére, utak építésére a rend és biztonság fokozására fordítják, ami javítja az életminőséget, több hasznot hozva, mint a befizetett adó áldozata. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az adó közvetlen hatása a földtulajdonra és a földhasználatra sem.

- Az adózás intenzívebb földhasználatra ösztönöz: hatékonysági követelményt támaszt a földtulajdonos számára, a föld jobb hasznosítására ösztönzi a tulajdonost, hogy ki tudja fizetni az előírt adó nagyságát. (Finnország, Szovjetunió, Jugoszlávia is alkalmaztak ilyen adót, amely az intenzívebb gazdálkodásra ösztönzött). Ennek természetesen vannak korlátjai, s csak akkor hatásos, ha korábban az optimális szint alatti hasznosítás volt jellemző. Egyéb esetben kedvezőtlen a hosszú távú céloknak is ellentmondó hatásai lépnek előtérbe: adóelkerülés, torz fejlesztés.

- Az adózás támogatja a föld állagőrzését és a környezetvédelmet.

- Az adó bizonyos földbirtok-célokat segít elő. A diszkriminatív adók különböző formái gyakran politikai célokat is szolgáltak, (pl. a szocialista országok „kulákadója”, amely a magántulajdon kiszorítását célozta meg adózási eszközökkel). Adókedvezményekkel egyes társadalmi rétegek kedvezőbb helyzetbe hozhatók.

- Az adózás hatással van a beruházási döntésekre. Egyes országokban adókedvezményrel támogatták az öntözőrendszer kialakítását, ültetvények telepítését. (Ugyanakkor kiemelt adókkal – pl. a 30-as évek Szovjetuniójában – meg lehetett akadályozni a magánparasztok beruházásait).

- Az adózás növeli a birtok értékét, ha a beszedett adókból a biztonságot növelik, s környezetet óvják, új utakat építenek.

A támogatások hatása

Piacgazdaságban a termelés mennyiségének növekedése általában a támogatások hatásának szokásos következménye. Minden támogatásnál további kérdés lehet: kit támogassanak? Az input kínálója vagy a felhasználója kapja a támogatást? A támogatások esetében is két fő típust különböztethetünk meg: a *földalapú* támogatást (az *input*-támogatás) és a termelt termék *ártámogatását* (*output*-támogatás).

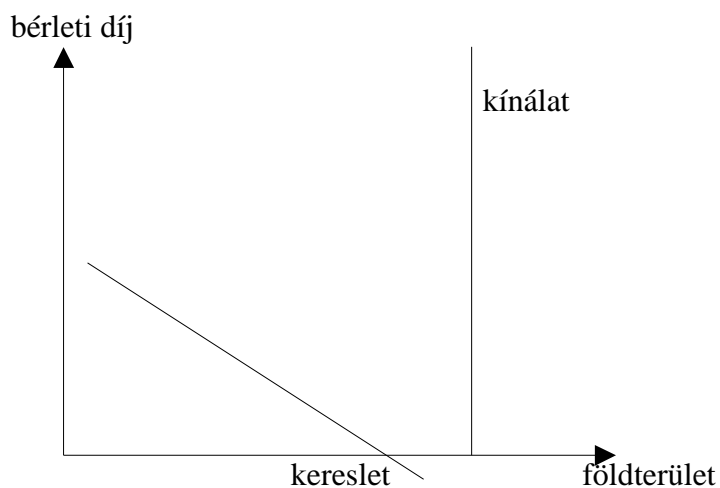
A földalapú támogatás

Ha a kínáló, vagyis a föld tulajdonosa kapná a támogatást, azt jelentené, hogy kínálati görbéje jobbra (lefelé) tolná. Ez azonban a hosszú távon állandó kínálat esetén önmagában való elmozdulás, azaz nincs hatása a föld kínálatára csak a föld árára.

Rugalmatlan kínálat esetén a kereslet határozza meg az árat, azaz a földpiacon a bérleti díjat. A korlátozottan rendelkezésre álló erőforrás elégtelen kereslet esetén marad kihasználatlan. (Ebben az esetben azért szükséges a támogatás, mert nélküle nem lenne érdemes művelni a földterületet. A munkaerő is kihasználatlan maradna.)

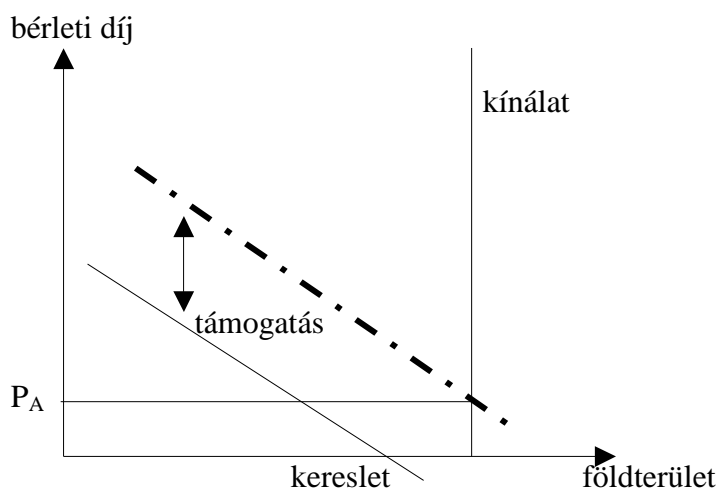
A helyzetet az alábbi ábra mutatja:

6. ábra
VERSENYZŐI FÖLDPIAC ELÉGTELEN KERESLET ESETÉN

Ebben az esetben még a korlátozottan rendelkezésre álló föld iránt sincs elég kereslet, mert a legrosszabb föld már nem hozna pozitív hozamot. Ha az a cél, hogy a föld ne maradjon kihasználatlanul, illetve a munkaerő munka nélkül, szükség van a termelő támogatására. A földalapú támogatások részben ilyen szerepet töltenek be. Ezt úgy tudjuk megjeleníteni, hogy a nyújtott támogatás nagyságával felfele tolódik a keresleti görbe, hiszen a termelő e termelt termék értékét és a támogatást is együtt megkapja. Hogyan változik a földbérelti piac helyzete?

7. ábra
A FÖLDTÁMOGATÁS HATÁSA A FÖLDPIACON

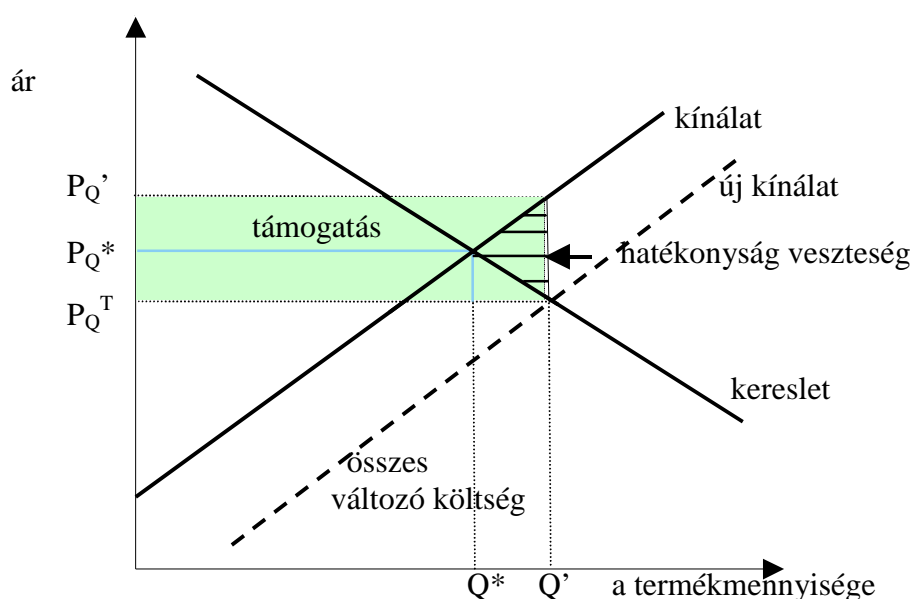
Mint látható, a támogatás nemcsak azt a hatást érheti el, hogy a bérbevevő számára kedvező lesz a föld megmunkálása. Ha az így kapott támogatás a normál profitnál magasabb jövedelmet biztosítana a bérlőnek, akkor annak egy része a bérleti díj növekedése formájában átkerülne a föld tulajdonosához. S mindez természetesen azt is eredményezné, hogy a föld piaci ára (a tőkésített járadék) is magasabb lenne.

Rugalmatlan kínálatú input esetén tehát az input támogatás addig növeli a kibocsátást, amíg a legrosszabb földön is normál profit érhető el. *Azon felüli támogatás már nem a termelőt, hanem a földtulajdonost jutalmazza.* Erre lehet számítani az Európai Unió földalapú támogatásával kapcsolatban is. Bár a támogatást a föld használója veheti igénybe, hosszabb távon a támogatások hatása nyilvánvalóan a bérleti díj emelkedésében is megjelenik, s ennek következtében várhatóan megnő a föld ára is.

A termelői ártámogatás

Az agrárpolitika másik szokásos eszköze az árszabályozás, amely az előállított termékre vonatkozik ugyan, mégis visszahat az inputok (pl. a föld) hasznosítására is. Ez a támogatás, a földalapú támogatáshoz hasonlóan, a magasabb eredmény révén a föld hozadékát módosítja:

8. ábra
A TERMÉKÁR TÁMOGATÁS HATÁSA A TERMÉKPIACON

Mint a 8. ábra is mutatja, ekkor növekszik a termelés mennyisége (Q'), s hasonlóan emelkednek a termelői többlet (egyrészt a mennyiség növekedése miatt, másrészt a kapott támogatás miatt), azaz a földjára. Ez a támogatási forma is visszahat tehát a bérleti díjra: megnöveli azt, emelve a föld piaci árát is. Ugyanakkor a támogatás nyújtásával hatékonyság-veszteség is keletkezik a társadalom szempontjából, hiszen a támogatással olyan többletermék mennyiség is megtermelésre kerül, amelynek megtermelése támogatás nélkül már nem lenne gazdaságos. A támogatások végső soron emelik a fogyasztói árakat is.

Nyilvánvalóan több szempont is mellett szól, hogy az országok lehetőség szerint használják ki saját földterületüket a belső ellátás biztosítására. Egy ország túlzott függése a világpiactól semmiképpen sem kedvező az esetleges nemzetközi konfliktusok esetén. Fontos szempont az is, különösen a viszonylag nagy agrárnépességgel rendelkező országokban, hogy a mezőgazdasági termelés a lakosság számára megfelelő megélhetést biztosítson. Ennek érdekében sok esetben előnyösebb támogatni a mezőgazdasági termékek előállítását, mint a mezőgazdaságból kiszorult embereket segélyezni. Ilyen jellegű sok esetben az Európai Unió felvásárlási ártámogatása.

A támogatás azonban mindig felveti a kérdést: milyen forrásból, kinek a rovására történjen? Nem mindegy, hogy a földet, vagy a termékárát támogatják. Az *ártámogatások* ugyanis mindig befolyásolják, *eltérítik a piaci árarányokat*, amelyek végül is a gazdaságosságát jelzik. Az ilyen „kívülről” bevitt szempont hosszabb távon *torzítja a termelési struktúrát, nem gazdaságos erőforrás hasznosítást* jelent.

A támogatás hátránya

Természetesen minden beavatkozás nemcsak előnnyel jár, hanem árnyoldalai is vannak. Azok az országok, amelyek termelőiknek magas támogatást nyújtanak a termékeikhez, alacsony áron tudják ekspor-

tálni felesleges termékeiket a kevésbé támogatott mezőgazdaságú országokba, s így – a mesterségesen alacsony árú termékekkel elárasztva azokat – tönkreteszhetik a kevésbé támogatott mezőgazdaságú országok belső gazdaságát. Sok érv szól a mellett, hogy mindenfajta piactorzító támogatás és beavatkozás hosszú távon valójában inkább kedvezőtlen hatással bír. Ez egybeesik a Világkereskedelmi Megállapodás (WTO) központi alapfeltételezésével is.

Összességében megállapíthatjuk, hogy végső soron *mind a földadók, mind a termékadók a földár csökkenéséhez*, ugyanakkor *a földalapú támogatások és a mezőgazdasági ártámogatások pedig a földár növekedéséhez* vezetnek. Nem mindegy azonban, hogy mely eszközt alkalmazza a gazdaságpolitika egy adott cél eléréséhez. *A termékárak eltérítése a piaci egyensúlyi ártól hatékonyságvesztést eredményez*, míg a földalapú támogatás (vagy adózás) nem. Ugyanakkor számolni kell azzal a hatással, hogy hosszabb távon a földalapú támogatás (vagy adózás) a tulajdonost és nem a gazdálkodót érinti.

Ha megvizsgáljuk a világ különböző országait, sokfajta agrárpolitikai beavatkozásra láthatunk példát. Érdemes kiemelni, hogy *általában a fejlett ipari országok erősen támogatják a mezőgazdaságukat, míg a fejlődő országok adóztatják az agrárszektort*. Különösen érdekes ez, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a fejlett országok fejlődésük korai – az ipari forradalmat megelőző – szakaszában szintén negatívan diszkriminálták mezőgazdaságukat. (Fertő, 1998/a). Ezt a meglepő állítást a politikai gazdaságtan elmélete azzal próbálja alátámasztani, hogy „a fejlett országokban, ahol az agrárszektor súlya már kicsi, s ugyanakkor a gazdasági fejlettséggel együtt jobb kommunikációs és érdekérvényesítési lehetőségek alakulnak ki, az agrárnépesség eredményesebben tudja megszervezni és kiharcolni az állami támogatásokat, mint a kevésbé fejlett országok nagyobb, és egyúttal kevésbé szervezett agrárnépessége. Ugyanakkor a kisebb agrárnépesség azt is jelenti, hogy a támogatások forrásigénye is kisebb, s ennek a jövedelemtranszfernek a beszédese a népesség nagyobb részétől már könnyebb, kisebb ellenállásba ütközik”. (Fertő, 1998/b: 298)

Ezt a jelenséget megfigyelhetjük hazánkban is. A rendszerváltozás előtt földadó fizetésére voltak kötelezettek (19 AK felett) a termelőszövetkezetek. A rendszerváltozás után megszűnt a földadó, s az Európai Unióba történő belépés után erősödött a protekcionista agrárpolitika. Részben ez is magyarázza a nagy eltérést a korábbi uniós országok földárai (ahol ez a támogatás már hosszabb ideje érvényes) és a magyar földárak alacsony volta között. *Hosszú távon viszont a támogatások hatása minden bizonnyal beépül a magyarországi földárakba is*. El kell gondolkodni ugyanakkor azon is, *meddig érdemes ártámogatások nyújtásával a jelenlegi termelési struktúrát konzerválni*, illetve milyen más irányú földhasznosítás támogatása lenne kívánatos hosszabb távon.

IRODALOM

Barlowe, Raleigh (1986): *Land Resource Economics*. N. J., Englewood Cliffs.

Fertő Imre (1998/a): „Az agrárpolitika gazdaságtana I.” *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 3. sz. március, 223-246. o.

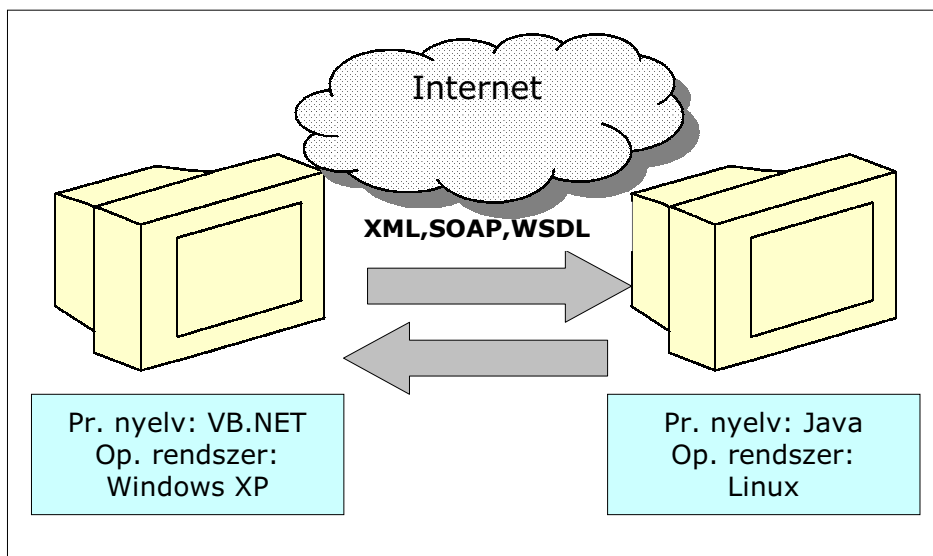
Fertő Imre (1998/b): „Az agrárpolitika gazdaságtana II.” *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 4. sz. április, 297-316. o.

George, Henry (1991): *Munka, Hit, és Föld*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Horváth Sándor-Kelemen Katalin (2002.): „Az erőforrások kereslete és kínálata kompetitív piacon”. In: Kopányi Mihály (szerk.): *Mikroökonómia*. Budapest. KJK KERSZÖV.

<http://www.counterpunch.org/schaefer02272004.html> (2005. 11.8)

1. ábra
A WEBSZOLGÁLTATÁSOK SÉMÁJA

1.1. A témát érintő fogalmak, kifejezések

Az egyértelműség – és a szabványokhoz való igazodás – okán célszerű megadni a leírásunkban előforduló legfontosabb fogalmak jelentését – a kulcsszót angolul zárójelben szerepeltetjük.

Jellemző (*Claim*)

Egy ügyfél, szerviz vagy valamely erőforrás kiemelt (sokszor egyedi) tulajdonsága (pl. név, azonosító, kulcs, csoport, privilégium, password stb.).

Jelsorozat (*Token*)

Karakterorozat. Olyan sztring, mely struktúrált, felismerhető részsorozatokból áll.

Biztonsági jelsorozat (*Security Token*)

A jellemzők egy gyűjteménye jelsorozat formájában.

A felhasználói név tokenje (*User Name Token*)

A felhasználót a rendszerben – ha már bejelentkezett – a usernév egyértelműen azonosítja. Ezért ez biztonsági jelsorozatként használható. A gyakorlatban (az üzenetekben) a usernév mellett a *password*, egy véletlen szám és az időpecsét kombinációját alkalmazzák. (A *password* – még ha meg is kell adnunk – sosem jelenik meg a hálózatban.)

Base64 kódolás

Mivel az XML dokumentumok csak megjeleníthető karaktereket tartalmazhatnak, a bináris adatokat egy egyszerű algoritmussal 6 bites intervallumokra kódolják át. (Minden 3 bájt 4 egymást követő 6 bites mezőbe megy át.)

Bináris biztonsági token (*Binary Security Token*)

Binárisra formált (*Base64 encoded*) biztonsági token.

Biztonsági környezet (*Security Context*)

Absztrakt fogalom, mely a biztonsági jellemzők egy adott sorozatát és állapotukat tükrözi.

A biztonsági környezet jelsorozata (*Security Context Token*)

A biztonsági környezetet leíró karakterorozat, mely egy URI (*Uniform Resource Identifier*)-el adható meg.

Ujjlenyomat (*Digest*)

Kriptográfiai eljárással előállított ellenőrző összeg.

Aláírás (*Signature*)

Adategyüttesről kriptográfiai algoritmussal készített érték, mely annak ellenőrzésére szolgál, hogy az adatokat nem változtatták meg, és az aláírójuk garantálja a hitelességüket. Részben szimmetrikus, de leginkább az aszimmetrikus kulcsú technológiákkal készülnek.

Biztonsági jelsorozatok kibocsátó szerviz (*Security Token Service*)

Olyan webszolgáltatás, mely a kérelmező számára egy biztonsági jelsorozatot készít, és azt aláírásával hitelesíti. A kiállított tanúsítványban mindenki megbízik.

Nyilvános kulcsú technológián alapuló hitelesítő szolgáltatás (*Public Key Infrastructure*)

Olyan biztonsági jelsorozatok kibocsátó szerviz, mely a résztvevő felek hitelesítésében a nyilvános kulcsú technológiát alkalmazza. Egy hierarchiába szerveződött intézményrendszer, melyben a résztvevők egymás hitelességét is igazolják.

Tanúsítvány (*Certificate*)

A tulajdonosa személyét hitelesen azonosító digitális dokumentum. A személyi adatok (cég adatok) mellett a kiállítás kelte és a lejárat dátuma mindig szerepel rajta. A hitelességét a kibocsátó aláírásával igazolja.

X509v3 tanúsítvány

A nyilvános kulcsú technológiát alkalmazó szervizek X.509-es szabvány szerinti tanúsítványokat bocsátanak ki. A tulajdonos publikus kulcsa is része a tanúsítványnak, ez van aláírva a kibocsátó részéről.

Biztonságos kapcsolat (*Secure Conversation*)

Ez a kifejezés a Microsoft SOAP-üzenetkezelőinek azt a képességét jelenti, melynek értelmében a nyílt szövegre publikus kulcsú titkosítás helyett egy szimmetrikus titkosító algoritmust alkalmaznak. A generált kulcsot a kétkulcsú technológiával titkosítva küldik el. (Mintha az SSL-t használnák – de üzeneten belül.)

Séma (*Schema*)

XML dokumentum, mely egy ugyancsak XML dokumentum struktúráját definiálja.

Kanonizálás (*XML Canonicalization*)

Az XML dokumentumok tartalma meglehetősen szabadon készíthető. Egy elem attribútumai pl. tetszőlegesen sorrendben adhatók meg. A kriptográfiai eljárások viszont kényesek a tartalom karakter-sorrendjére. Ezért alkalmazásuk előtt szükséges egy transzformációval egységes XML szerkezetet létrehozni.

Szerializálás (*Serialization*)

Technika, mellyel a hálózati átvitelhez egy objektumot szabványos (soros) formára transzformálunk.

SSL (*Secure Socket Layer*)

Biztonsági protokoll két kapcsolatban álló kommunikációs pont között. A webszolgáltatásokban kevésbé használatos, mivel minden üzenethez fel kell építeni, így az üzenetváltás nagyon lassú. (Ez különösen a több ponton is keresztül haladó üzenetváltást sújtja.) Használata esetén a közvetítő pontokon az üzenet mindig nyílttá válik.

WSDL (*Web Service Description Language*)

XML alapú nyelv webszolgáltatások leírására.

SOAP (*Simple Object Access Protocol*)

XML alapú üzenetkezelő protokoll, mely szabványos XML alapú sémákat tartalmaz.

Az üzenet egy borítékba kerül. Ennek fejrésze (több blokkból is állhat) az azonosítására, a kezelésére tartalmaz előírásokat, a törzsben van az üzenet, illetve – ha van – a hiba leírása.

(Biztonsági) stratégia (*Policy*)

XML alapú leírás az üzenet biztonságos kezelésére. A WSE² képes beolvasni egy ilyen állományt, mely megadja, hogy az üzenet mely részeit, milyen algoritmussal kanonizáljuk, titkosítjuk, írjuk alá.

URI (*Uniform Resource Identifiers*)

Erőforrásokat (beleértve algoritmusokat is) azonosít. Általában URN (*Uniform Resource Names* – ezek gép- vagy tartománynevek), illetve URL (*Uniform Resource Locators* – azaz linkek) formában adjuk meg.

2. Adatbiztonsági megoldások hálózatokban

Az informatikai rendszerek biztonsága összetett probléma. Van benne egy hagyományos, a rendszer működőképességére, fizikai épségének megőrzésére vonatkozó kötelezettség. Ennek teljesítése szervezési teendőket jelent, köztük az objektumvédelemmel, beléptető és ellenőrző rendszerekkel, munkaszervezési előírásokkal és a személyzetre vonatkozó követelményekkel. Az adatok biztonságáról azonban jórészt alkalmas hardverrel és szoftverrel gondoskodunk. Ehhez nemcsak biztonságosan (hibatűrően)

működő számítógépekre, hálózatokra, alapszoftverekre és alkalmazásokra van szükség, hanem szigorú rendszerszervezési elvek és programozási módszertan betartását is megkívánjuk, kezdve a fizikai helyre-állíthatóságtól (feltétele: adattükrözés, adatmentések, archiválások) a bizalmas adatok tárolásának és hálózaton mozgatásának megoldásáig.

A biztonság fogalmán az informatika adatbiztonságot ért, mely elsődlegesen szoftver segítségével valószínűsíthető meg. Az adatforgalomban megnyilvánuló biztonság jórészt protokollok* és kezelőprogramok feladata. De az információ érték. Ezért különösen az utóbbi időben rendkívül megnőtt az adatok illetéktelenektől való megvédésének jelentősége. Bizonyos alkalmazásokban – így például az e-business rendszerekben – kivételes szerepe van a titkosság, az adatintegritás, a letagadhatatlanság és a hitelesség fogalmainak.

2.1. Adatbiztonság kriptográfiai úton

A biztonságos elektronikus kommunikációnak két kritériuma van: a titkosítás (rejtjelezés) és a hitelesítés. A hétköznapi élet ezeket a jellemzőket természetes módon biztosítja: a másra nem tartozó információkat „bizalmasan” kezeljük (pl. páncélszekrényben tartjuk) és jelenlétünk, okmányaink garantálják személyünk hitelességét. Az elektronikus világ ezek teljesítéséhez egy sor szakterület együttműködését igényli.

2.1.1. Titkosítás/megfejtés

A *kriptológia* diszciplinárisan két tudományterületet fog át. A *kriptográfia* az adatok titkosításával, rejtjelezéssel foglalkozik, míg testvérága a *kriptóanalízis* a megfejtés, a kódfeltörés lehetőségeit kutatja. A biztonságos kommunikációban a kriptográfia jut szerephez.

A titkosító eljárások egy nyilvános üzenetből valamilyen titkos transzformációval egy rejtjelezett üzenetet állítanak elő. A titkosított üzenet már nyilvános (lehallgatható) csatornán továbbítható a címzett-hez, aki a megfejtés transzformációját elvégezve, visszakapja az eredeti változatot. Az élő gyakorlatban a transzformációk maguk publikus algoritmusok, a titkos bennük az eljárások paramétere, az úgynevezett *kulcs*. A titkosító rendszerek alapkövetelménye: új üzenethez új kulcs alkalmazása. Ez a módszer viszont az ugyancsak nyilvános algoritmusú megfejtő transzformációknál megköveteli a titkosító kulcs ismeretét.

A mai titkosító eljárások a rejtjelezéshez/megfejtéshez alkalmazott kulcs alapján osztályozhatók:

Szimmetrikus algoritmusok esetében a titkosító kulcs ugyanaz, mint a megfejtésben használt. Ezt a kulcsot tehát titkosan kell kezelni. Innen az eljárások másik neve: titkos kulcsú algoritmusok.

Az aszimmetrikus eljárások a titkosításhoz és a megfejtéshez két különböző kulcsot használnak. A két kulcs – szerepét tekintve – hasonlít egy szám és annak inverzéhez: ha az egyikkel megszorozok egy tetszőleges számot, a szorzatból az eredetihez az inverzzel történő szorzással jutok vissza (a valós számhalmazon). A kulcspárból elég az egyiket titkosan kezelni, a másik szabadon terjeszthető. Ezért az ilyen módszert alkalmazó titkosítást nyilvános kulcsú titkosításnak nevezik.³ A szimmetrikus titkosító eljárások nagy gondja, hogy hogyan juttassák el a titkos kulcsot a címzett-hez. A nyilvános kulcsú titkosításban nincs ilyen probléma. Az ügyfél publikus kulcsával (amit akár az illető honlapjáról is letölthetünk) titkosított üzenetünket csak maga a címzett tudja megfejteni, a nála lévő, titkosan kezelt kulccsal.

A titkosítást hardverrel is végezhetik. Az ilyen titkosító eszközök teljesítménye százaszorosan haladhatja meg a szoftveres megoldásokét. (A bankok közötti *Swift*-üzenetek kezelésére például speciális végbe-rende-zéseket alkalmaznak.) A nyilvános kulcsú rejtjelezés időigénye a titkos kulcsú (szimmetrikus) eljárásokéhoz képest egy nagyságrenddel nagyobb – elsődlegesen a hosszabb kulcs és a lebegőpontos aritmetika használata miatt. A gyakorlatban (pl. e-banking rendszerekben) a két módszert kombinálják: az üzenetet szimmetrikus eljárással rejtjelezik, és ennek titkos kulcsát a címzett nyilvános kulcsával titkosítva csatolják a küldeményhez.⁴

A nyilvános kulcs használatakor azonban kétség merülhet fel a tulajdonosát illetően: Biztosan a sajátja ez a kulcs? Lehet ezt igazolni? A válasz: igen. Az üzleti életben a *publikus kulcsokat hitelesíteni is kell*. Erre szolgálnak a digitális aláírások.

* A TCP/IP pl. ún. biztonságos protokoll, nem veszhet el a kommunikáció alatt az adatcsomag. Ez nem az informatikai adatbiztonság kérdése.

2.1.2. Hitelesítés

Egy személy azonosításának, hitelesítésének a köznapi élet számos módját ismeri, kezdve az okmányoktól a biometriai (pl. ujjlenyomat) jellemzők használatáig. Az elektronikus biztonságtechnológia azonban (legalábbis jelenleg) a kriptográfia eszközeit használja. Elsősorban nem személyek, hanem tárgyak (pl. szerverek, dokumentumok) azonosítására, hitelességük igazolására van szükség. Ebben a kivonatképzés és különösen a nyilvános kulcsú módszerek terjedtek el.

A digitális aláírás

Néha elektronikus aláírásnak is nevezik, de semmi köze a kézi aláírás digitális képéhez. A mindennapi gyakorlathoz hasonlóan, ahogy aláírásunk egy igazolás, egy nyomtatvány hitelét bizonyítja, a digitális aláírás egy elektronikus dokumentum (pl. üzenet, kulcs) eredetét és érintetlenségét igazolja.

Az utóbbi szempont fontos: bizonyítani, hogy az üzenet nem változott meg azalatt, míg a címzethez ért. Valójában nem az üzenet tartalmának elrejtése a célunk, hanem annak megakadályozása, hogy az üzenetünket észrevétlenül megváltoztathassák. Erre a kivonatképzés (mint ellenőrző összeg) és a nyilvános kulcsú eljárások ideálisak. De a rejtjelezéssel szemben most a küldő (hitelesítő) titkos kulcsával végezzük a műveletet, így a címzett – de bárki, aki a hitelesítő publikus kulcsát ismeri – ellenőrizheti, hogy az üzenet kivonata megegyezik-e azzal, amelyet az aláírás megfejtése után kapott.

Az üzenet, dokumentum kivonatát (*digest message* – ujjlenyomatát) egy matematikai transzformációval, a *hash* érték képzésével kapjuk. Ennek lényege, hogy az inputból egy olyan rövid (16, 32 byte-os) bináris sorozatot állít elő, amely egyedi a kiinduló dokumentum tekintetében. Vagyis, ha csak egy karaktert is megváltoztatnak, már egészen más érték keletkezik. Kriptográfia szempontból azok a transzformációk (függvények) hasznosak, amelyek egyirányúak: a lenyomathból az eredeti dokumentum nem állítható vissza⁵, de előtte legtöbbször magát a dokumentumot is titkosítjuk. Hitelesítés céljából a küldő titkos kulcsával ezt az ujjlenyomatot rejtjelezi (ez az „aláírás”) és csatolja – a bárki általi ellenőrizhetőség érdekében publikus kulcsát is mellékelve – az üzenethez. A kommunikációs sémát a 2. ábrán láthatjuk.

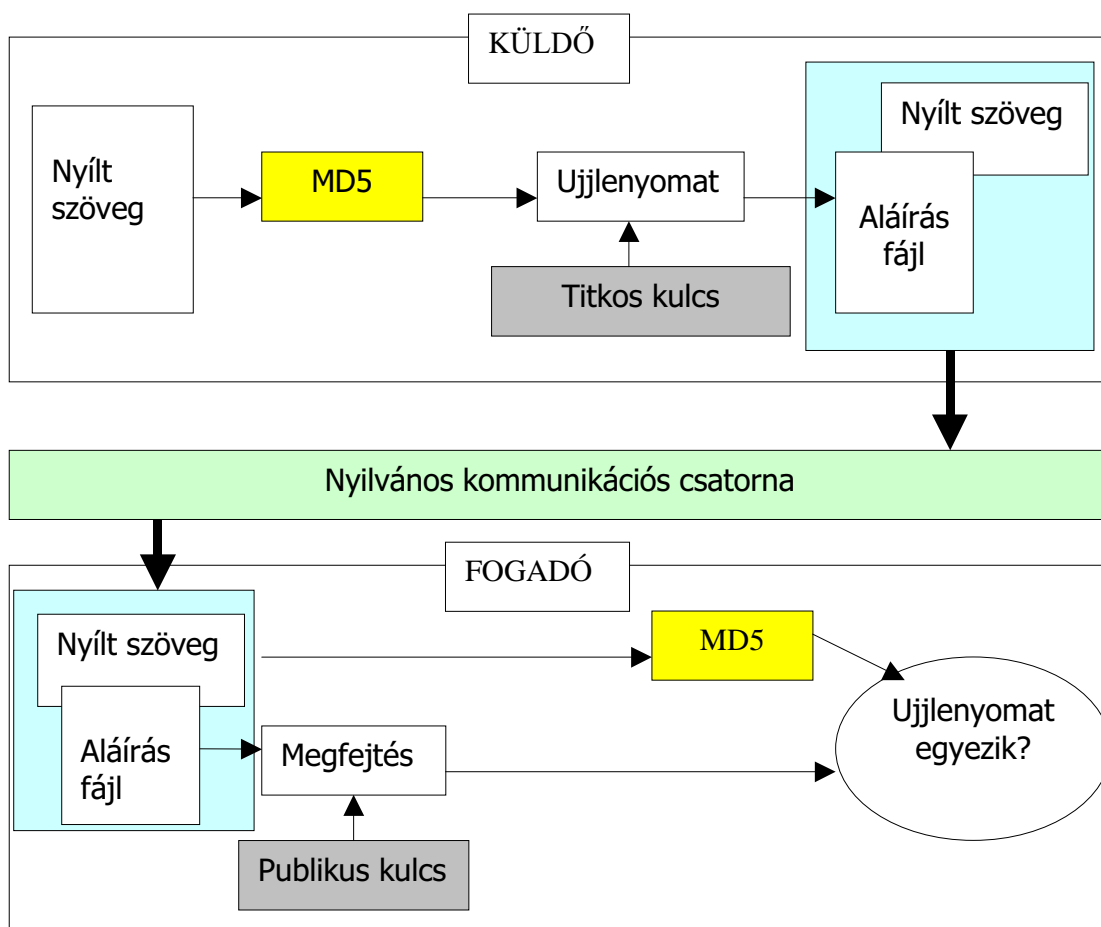
A publikus kulcsok hitelességét erre hivatott szervezetek (CA – *Certification Authority*) – a közjegyző szerepét betöltve – aláírásukkal igazolják. Csak az ilyen kulcsok megbízhatók.

2.1.3. A PKI és szolgáltatásai

A nyilvános kulcsú kriptográfia gyors térnyerése a titkosítás és aláírások tekintetében több problémát is felvetett:

1. A nyilvános, sokszor kódban is hozzáférhető algoritmusok (kulcsgenerátorok, titkosítási-, aláírási eljárások, *hash* függvények) még nem garantálják a megbízható kriptográfiai rendszereket. (Az úgynevezett gyenge kulcsok kiszűretlensége, és a rossz minőségű véletlenszám-generátorok jellemezték az első alkalmazásokat.) Az ilyen rendszereket minősíttetni, auditáltatni is kell!
2. A kulcspárok generálása történhet az ügyfeleknél. Megoldható-e azonban a tárolás, a nyilvános kulcsok hitelesítése, közzététele, esetleges visszavonása?
3. A világháló használata már a hitelesítők „hitelesítését” is megkívánja.

2. ábra
ALÁÍRT ÜZENET KÜLDÉSE/FOGADÁSA

A fentiek kiküszöbölésére hivatott a PKI (*Public Key Infrastructure*) kiépítése. Ennek szolgáltatásai között szerepel az azonosítás (hitelesítés), a feljogosítás (a hitelesítés átruházása), a titkosító és aláíró kulcsok⁶ menedzselése. Egy ilyen rendszer működése a feltétele az e-üzletág és ügyintézés (e-banking, e-kereskedelem, e-közhivatal stb.) általánossá válásának. (2001 óta hazánkban is elfogadott, de távolról sem elterjedt a digitális aláírás.) A PKI eredendően a web-re települt szerveződés, de van létjogosultsága intraneteken vagy lokális hálózatokon (pl. bankok, bíróságok). Egy ilyen rendszer üzemeltetésének rendkívüli költségei vannak. (7x24 órás rendelkezésre állás, tükrözött háttérpark, bővíthetőség, terhelhetőség stb.) Néhány képviselőjük (Verisign, Entrust) a világhálón már jelentős üzletkört alakított ki. A legtöbb levelezőrendszer és böngésző (köztük a Microsoft termékei) alkalmas a nyilvános kulcsú technológia alkalmazására. (pl. A Verisign-től vagy a magyar Netlock-tól beszerzett azonosítóval és kulcsokkal titkosíthatjuk, aláírhatjuk leveleinket. A másról érkezők aláírását eddig is ellenőrizhettük.)

Megjegyezzük, hogy számos EU tagállamban (Ausztria, Finnország, Olaszország) már az állampolgárok azonosító kártyái tartalmazzák a digitális aláíráshoz szükséges kulcsokat és tanúsítványokat.

3. A webszolgáltatások titkosítási/aláírási szabványai

Hogy megértsük, mi okozza itt a problémát, gondoljunk az XML dokumentumok jellemzőire. Az XML állományok – bár megjeleníthető karakterekből álló tartalommal rendelkeznek –, nem közönséges fájlok. Az elemleírások számos úgynevezett attribútumot tartalmazhatnak (ezek sorrendje tetszőleges!) és hivatkozások lehetnek a dokumentumban más dokumentumok elemeire, attribútumaira. Márpedig akár a titkosítás, akár az ujjlenyomat képzése során például egy *space* vagy tabulátor karakter eltérés az erede-

ti és a kontroll dokumentumokban a két állomány különbözőségét jelenti. Az XML állományokat a kriptográfiai algoritmusok alkalmazása előtt tehát standardizálni kell, amit úgynevezett *kanonikus transzformációval* végzünk el.

3.1. A titkosítás/megfejtés szabályai

Az XML állományok titkosításának szintaxisára és a feldolgozási szabályokra vonatkozó szabálygyűjteményt a W3C 2002 decemberi ajánlása tartalmazza⁷.

A fenti specifikáció megadja egy XML dokumentum titkosításának és visszafejtésének szabályait, lépéseit és megjelenési formáját. A titkosítás eredménye rejtjelezett XML (*XML Encryption*) elemekből áll, melyek vagy közvetlenül tartalmazzák az eredeti elem titkosított tartalmát, vagy egy hivatkozást tárolnak a titkosított tartalomra. A rejtjelezés eredményét ugyancsak XML állományként tároljuk.

A *névterek* a specifikációkban szereplő leíró elemek, attribútumok neveinek, típusainak (adatstruktúráinak) egyértelmű, az alkalmazásoktól független megadását biztosítják. A hivatkozások a névtérnév:elemnév formát követik. Bár a legtöbb névtérnek frissebb verziói is vannak, leírásunk az eredeti specifikációkban adottakat szerepelteti.

A jelenleg érvényben levő névtér, mely a specifikációban szereplő azonosítók, struktúrák és adattípusok definícióit tartalmazza:

```
xmlns:xenc='http://www.w3.org/2001/04/xmlenc#'
```

Tekintsük át a *titkosításnál* megjelenő fogalmakat és azok hierarchiáját. Mivel a leírás XML formátumban van, így fogalmaink is XML elemek, illetve attribútumok lesznek.

Az úgynevezett gyökér (*root*) elem az *EncryptedData*, melynek négy opcionális attribútuma lehet:

- *Id* – egyedi azonosító az *EncryptedData* elemhez (hogy másutt hivatkozhatunk rá)
- *Type* – a titkosított adattípus (lehet egy XML elem vagy tartalom)
- *MimeType* – a dokumentum típusa (nálunk text/xml)
- *Encoding* – (alapértelmezésben Base64 kódolást használunk)

A gyökér alatt az *EncryptionMethod*, a *KeyInfo*, a *CipherData* a legfontosabb fogalom.

Az *EncryptionMethod* attribútuma a titkosításhoz használt algoritmus elérési útvonala.

A *KeyInfo* leggyakrabban az aláíráshoz használt kulcs leírása, néha azonban az *EncryptedData* elem alatt is megjelenik. (A címzett ezen információk alapján ellenőrizheti az aláírást, illetve juthat hozzá a publikus kulcshoz.) Legfontosabb elemei:

- *KeyName* – egy sztring a kulcs azonosítására
- *KeyValue* – a (publikus) kulcs értéke (az algoritmustól függő típusok lehetnek)
- *RetrievalMethod* – elérési út a kulcshoz, ha nem ez a dokumentum tárolja (ez egy *EncryptedKey* hivatkozás)
- *xxxData* – a kulcstípusoknak megfelelő tanúsítványok
- *EncryptedKey* – a kulcs, mely újabb *KeyInfo* struktúrát is tartalmazhat.

A *CipherData* a titkosított elemet vagy a *CipherValue* elemekben, vagy annak azonosítóját a *CipherReference* elemekben tartalmazza. A *CipherValue Type* attribútuma az érték reprezentációs alakját adja, ez itt általában a *'base64Binary'*. A *CipherReference* elemekben egy *Transforms* elem is megjelenhet, melynek *Transform* elemei az eljárás során alkalmazott transzformációk (kanonizálás, bináris kódolás) végrehajtási sorrendben vett listáját adják.

Az *EncryptedKey* elem – hasonlóan az *EncryptedData* elemhez – tartalmazza a címzettnek megküldött kulcs információit, melynek *KeyValue* eleme a kulcs értékét titkosítva tárolja (ami általában a címzett publikus kulcsával történik). A *EncryptedKey*-ben egy *ReferenceList* struktúrát is találunk, ha ezzel a kulccsal a dokumentum több részletét is titkosították, vagy aláírták. A *ReferenceList* elemei a *DataReference* illetve a *KeyReference* hivatkozások.

A **titkosítási eljárás** folyamata a következő:

1. Kiválasztjuk a titkosítási algoritmust. (Mivel mindig van alapértelmezett, ez a lépés elmaradhat.)
2. Kiválasztjuk a kulcsot.

Létrehozunk a *KeyInfo* struktúrát, hogy a kulcsot a címzett is azonosítani és használni tudja. (Megadjuk a *KeyName*, *KeyValue* vagy *RetrievalMethod* elemeket, stb.)

Ha a kulcsot magát kell titkosítanunk (szimmetrikus eljárás esetén), egy *EncryptedKey* struktúrát létesítünk, rekurzíve alkalmazva az egész titkosítási eljárást erre az elemre.

3. Az adat-titkosítás lépése.

Ha az adat egy 'elem' vagy 'tartalom', szerializálni kell UTF-8 kódban. (Más adatformátumot az alkalmazásnak kell szerializálni.)

A szerializálás *oktet*-tartalmára alkalmazzuk az algoritmust az 1. és 2. lépésnek megfelelően.

Beállítjuk a titkosított adat *MimeType* és *Encoding* attribútumait.

4. Létrehozuk az *EncryptedData* illetve *EncryptedKey* struktúrákat, ezek tartalmazznak minden, a megfejtéshez szükséges információt.

Ha az eredményt a *CipherData* elemnek közvetlenül kell tartalmazni, a titkosított *okteteket* base64 kódolás után annak *CipherValue* elemébe tesszük.

Ha az eredményt másutt tárolják, egy *CipherReference* elemet hozunk létre a hivatkozással, elvégezve az esetleg szükséges transzformációkat.

5. Az eredmény visszajuttatása az alkalmazáshoz.

Ha 'elem' vagy 'tartalom' volt a titkosítandó adat, az *EncryptedData* elemet visszaadjuk a hívó alkalmazásnak. Le kell tudni cserélni az XML dokumentum eredeti tartamú elemét a titkosítottra. (Ehhez az alkalmazásnak a dokumentumot erre alkalmas formában (ún. DOM szerkezetben) kell tárolnia.)

Más típusok esetén az *EncryptedData* tartalmát az alkalmazásnak kell kezelni!

A megfejtés folyamata és szabályai:

A megfejtési eljárást minden egyedi *EncryptedData*, illetve *EncryptedKey* elemre el kell végezni.

1. Megkeressük az algoritmusra és a kulcsra (*KeyInfo*) vonatkozó információt.

2. Megkeressük magát a kulcsot. Lehet, hogy a *KeyInfo* alapján, ezt egy külsődleges tárolóban találjuk, ha pedig titkosított volt (ez a szimmetrikus algoritmusok esete), a megfejtési eljárást rekurzíve alkalmazzuk.

3. A *CipherData* elemben megadott (hivatkozott) tartalmat megfejtjük.

Amennyiben van *CipherValue* elemünk, erre először base64 dekódolást kell alkalmaznunk, hogy a titkosított *oktet*-sorozathoz hozzájussunk.

Ha a titkosított értékre hivatkozás mutat, megkeressük a megadott útvonalon és elvégezzük az esetleges transzformációkat.

Az algoritmus ismeretében az *oktet*-sorozatra az 1. és 2. lépéseket végrehajtjuk.

4. A megfejtett adat kezelése, ha az 'elem' vagy 'tartalom' típusú:

A megfejtett *oktet*-sorozatot UTF-8 kódolással szerializáljuk és visszaírjuk az XML dokumentum titkosított eleme/tartalma helyére. (Ehhez azonosítani kell tudni.)

5. Más típusok esetén a megfejtett bájt-sorozatot adjuk vissza az alkalmazásnak, átkódolás nélkül. Ilyen a megfejtett szimmetrikus kulcs esete.

3.2. A digitális aláírás/ellenőrzés szabályai

Az aláírás szintaxisa és fogalmai sokban hasonlítanak a titkosításéra. A W3C által 2002 februárjában közzétett ajánlás⁸ csak néhány hónappal előzte meg a titkosítási szabvány tervezetét.

A digitális aláírással egy dokumentum sértetlenségét bizonyítjuk, származási helyét, idejét és kibocsátóját (aláíróját) adjuk meg, illetve azonosítjuk. Bármilyen digitális tartalom aláírható. Először egy ujjlenyomatot képezünk, és kriptografikusan aláírjuk, azaz az aláíró privát kulcsával titkosítjuk. Az eredményt – egyéb információk mellett – egy, a dokumentumot kísérő Signature elembe tesszük. Az üzenetbeli ujjlenyomatot a mellékelt publikus kulcs segítségével visszafejtve majd a kapott dokumentumra ujjlenyomatot készítve, a két értéknek egyezni kell.

A névtér, mely a fogalmak struktúráit, típusait leírja, a

[xmllns:ds='http://www.w3.org/2001/04/xmldsig#'](http://www.w3.org/2001/04/xmldsig#).

Az aláírt üzenetrészre egy URI (*Uniform Resource Identifier*) hivatkozás mutat.

A digitális aláíráshoz kapcsolódó legfontosabb fogalmak az alábbiak:

Az aláírás gyökereleme a *Signature*. Attribútumként egy azonosító ID-t, illetve a fenti névtér URL-jét tartalmazhatja. Alárendelt elemei közül a *SignedInfo*, a *SignatureValue* kötelező, míg a *KeyInfo*, *Object* opcionálisak.

A *SignedInfo* elem az aláírt struktúra, mely az aláírás tartalmáról informál, készítésének algoritmusait, elérési helyét valamint az ujjlenyomatot és jellemzőit adja meg. A gyermekelemek:

- *CanonicalizationMethod* – a *SignedInfo* elemet, mint XML elemet kanonizáló eljárás URI-ja
- *SignatureMethod* – ezzel az URI-val adott algoritmussal készül a kanonizált alakra az aláírás (az ujjlenyomat készítő és a titkosító eljárást együtt tartalmazza)
- *Reference* – az ujjlenyomat készítés részletei

A *Reference* elem opcionális attribútuma egy URI az aláírandó objektum nevével (címével). A *Reference* alárendelt elemei:

- *Transforms* – egy lista azokról az eljárásokról, melyeket az ujjlenyomat-képzés előtt végeznek (opcionális). Elemei *Transform* címkével kezdődnek, kanonizálást, kódolást, tömörítést jelenthetnek.
- *DigestMethod* – az ujjlenyomat-készítő eljárás URI-ja (alapértelmezetten az sha1 eljárás)
- *DigestValue* – az ujjlenyomat értéke.

A *Signatura* kötelező eleme a *SignedInfo* mellett a *SignatureValue*, értelemszerűen a *SignedInfo* titkosított tartalmával.

A *KeyInfo* szerepe és tartalma azonos a titkosításnál leírtakkal.

Az *Object* – ha szerepel – a *SignatureProperty* elemében kiegészítő információkat ad meg az aláírás-hoz. (Ilyen pl. egy időpecsét.)

A *digitális aláírás generálásának/ellenőrzésének lépései* a W3C-ajánlás alapján:

Az *aláírás generálás* mindig két lépéssorozatból áll: az aláírt elemekre való hivatkozások előállítás, illetve a *SignedInfo* struktúra (ez tartalmazza a hivatkozott elemeket is) aláírása.

A hivatkozás-generálás (a *Reference* struktúra előállításának) lépései:

1. Alkalmazzuk az(oka)t a transzformáció(ka)t, mely(ek)et az ujjlenyomatképzés előtt előírtunk (kanonizálás).
2. A kanonizált adatokra végezzük el az ujjlenyomatképzést.
3. Végül készítsünk egy *Reference* elemet, amely tartalmazza az aláírandó üzenetrész azonosítóját (opcionális), a transzformációs listát (opcionális), az aláíró algoritmust és végül a *DigestValue*-t, azaz ujjlenyomatot.

Az aláírás előállítása:

1. Hozzuk létre a *SignedInfo* elemet a *SignatureMethod*, a *CanonicalizationMethod* és a *Reference* tagokkal.
2. Kanonizáljuk, majd képezzük a *SignedInfo*-ra a *SignatureValue* értéket a megadott algoritmussal.
3. Végül készítsük el a *Signature* elemet a *SignedInfo*, az *Object* (ha szerepel), a *KeyInfo* (ha meg akarjuk adni) és a *SignatureValue* tagokkal.

Az *aláírás érvényességének ellenőrzése* szintén két műveletsort jelent: a *SignedInfo Reference* elemében szereplő ujjlenyomat(ok) ellenőrzése, illetve a *SignedInfo* tartalmával kalkulált aláírás összevetése a *Signature*-ban kapottal. (A *Signature*- és a *SignedInfo*-beli értékeket numerikus tartalmakká kell dekódolni.)

A *Reference* elem ujjlenyomat(ai)nak ellenőrzése:

1. Kanonizáljuk a *SignedInfo* elemet a benne adott *CanonicalizationMethod* algoritmus szerint.
2. Minden egyes *SignedInfo*-beli *Reference* tagra elvégezzük a következőket:
 - megkeressük az üzenetben az ujjlenyomatképzéshez használt adategyüttest,
 - a *Reference*-ben adott *DigestMethod*-al ujjlenyomatot képezünk erre az adategyüttesre,
 - összehasonlítjuk (binárisan) a *Reference*-ben szereplő *DigestValue* és a most kiszámított ujjlenyomatértéket; ha eltérnek, megsérült az üzenetbeli dokumentum.

Az aláírás ellenőrzése:

1. A *KeyInfo* tartalmazza a *SignatureMethod* alkalmazásához szükséges kulcsértékeket (vagy egy forrás-hivatkozást).
2. Kanonizáljuk ismét a *SignedInfo* elemet a benne megadott *CanonicalizationMethod* algoritmus-sal, majd alkalmazzuk a *SignatureMethod* eljárását az előző pontban talált paraméterekkel. A kapott értéknek és a *SignatureValue* dekódolt tartalmának meg kell egyeznie.

4. A biztonság-stratégia (*WS-Policy*) keretrendszere

A stratégiai keretrendszer (*WS-Policy*) egy modell, egy XML formátumú leírás, mely egy webszolgáltatás üzeneteinek (akár a szolgáltatáskérésnek, akár a válasznak) a kezelési előírásait rögzíti. Szabványát az IBM több neves gyártóval közösen, 2003 májusában bocsátotta ki.⁹ A keretrendszer implementációi lehetővé teszik, hogy a szolgáltatások igénybevételének (biztonsági) jellemzői *automatikusan, programozási munka nélkül* érvényesíthetők¹⁰. Egy ilyen stratégia specifikációs elemei egyszerű, néha feltételes, követelmény-leíró sorok. Ezek vonatkozhatnak a hálózati jellemzőkre (pl. ügyfél-azonosítási sémák, protokollok) vagy az üzenet tartalmának kezelésére (digitális aláírás/titkosítás jellemzői, paraméterei) a szokásos webszolgáltatási technológiák mellett, azaz kezeli a WSDL leírásokat és az alkalmazások, szerverek SOAP üzenetekkel kommunikálnak. Az ilyen stratégia-specifikációs fájlokat a feldolgozó programok memóriában tartják, de mód van a beállítások futásidőben történő megváltoztatására is.

A biztonsági stratégia-leírások alapján dolgozó implementációk az alábbi névtereket használják:

Névtérnév	Névtér URL
wsdl	http://schemas.xmlsoap.org/wsdl/
wsse	http://schemas.xmlsoap.org/ws/2002/12/secext
wsp	http://schemas.xmlsoap.org/ws/2002/12/policy
wsu	http://schemas.xmlsoap.org/ws/07/utility
xs	http://www.w3.org/XMLSchema

4.1. A stratégiai modell

A stratégia specifikációja azért fontos számunkra, mert a SWSML-ben definiált modelljeink ebben a nyelvi formában kerülnek rögzítésre, számítva egy megfelelő üzenetkezelő szoftver támogatására.

A stratégia absztrakt modellje a stratégiai funkciók és műveletek leírását szolgálja. Mint ilyen, független a stratégiai fájl XML formájától. A stratégiai funkció egy tevékenységgel kapcsolatos feltételhalmaz, mellyel a tevékenység kimenetelét befolyásolhatjuk. Egy webszolgáltatás szolgáltatója a szolgáltatás nyújtását bizonyos feltételekhez köti. Csak bizonyos infrastruktúrát támogat (sajnos, ez elég gyakori), megkívánja az ügyfél azonosítását, stb. Ezen információk alapján dönt ügyfelünk, hogy igényli-e ezt a szolgáltatást vagy sem.

A modell megvalósításában ezek a stratégiai funkciók XML elemek, melyek leírják a szolgáltatásra vonatkozó előírásokat, megszorításokat. Ezeket stratégiai kifejezéseknek nevezik.

4.1.1. Stratégiai kifejezések

Egy stratégiai funkció stratégiai kifejezés formájában jelenik meg. Ez a felek számára egyértelműen megadja a funkció teljesülésének feltételeit (ugyanakkor magát a tevékenységet nem definiálja). A stratégiai kifejezések állításokat tartalmaznak.

A biztonság-stratégia megadása stratégiai kifejezések rendszere, egy XML dokumentum. A dokumentumnak három fő komponense van: a dokumentum gyökéreleme a `<wsp:Policy>` elem, a leíró elemek a stratégiai operátorok, melyek több stratégiai kifejezést is magukba zárhatnak. Harmadikként említendő az a nagyszámú attribútum, mely az elemdefiníciókban megjelenik. Az attribútum neveket a wsp névtér minősített nevekként (QNames) tartalmazza.

(Egy stratégiai kifejezés webes forrás is lehet, ebben az esetben egy URI azonosítja.)

4.1.2. Stratégiai állítások

A stratégiai állítások követelményeket, preferenciákat vagy egy adott tevékenység lehetőségeit fejezik ki. Típusuk van és egyszerűek vagy összetettek lehetnek. Az egyszerű állításokat kiértékelve eredményük közvetlenül összehasonlítható más, azonos típusú állítás eredményével. Az összetett állítások esetében ez az összehasonlítás az állítás típusától függ, amit a stratégia-leírás definiál.

A stratégiai állítások paraméterezhetőek. Az állítás, mely az elfogadható üzenet maximális hosszát adja meg, valószínűleg használ egy egész paramétert a bájtokban mért hossz számára. Az állítások csak az

adott névtérben érvényesek. Mivel a stratégiai keretet XML-ben írjuk le, állításaink szigorúan típusosak, a típusok neveit a *wsp* névtérben minősített nevekként találjuk meg, melyek adatábrázolása sosem függ a stratégiai tevékenységtől.

Minden állítás rendelkezik egy használati (*Usage*) minősítő attribútummal. Ez fejezi ki az állítás viszonyát az egész stratégiai koncepcióhoz. Ha azt állítjuk, hogy a webszolgáltatások információcseréje titkos, ez más jelent mintha a titkosítást követelnénk meg. Az első esetben a szerverek már titkos adatokat használnak az üzenetek összeállításánál, míg az utóbbi esetben a titkosítás alkalmazása a szerverek közti üzenet összeállításakor és kezelésekor jelentkező feladat. A használati minősítés lehet: megkövetelt, opcionális, elutasított, figyelembe vett, mellőzött. Ez az attribútum kötelező minden stratégiai állítás esetében. (A *Usage* attribútum egy stratégiai kifejezésben vagy operátorban is szerepelhet. Ekkor addig érvényes, míg az elem hatóköre tart vagy egy újabb *Usage* felül nem írja.)

Egy állítás preferencia attribútuma (*Preference*) gyakran használt, bár opcionális. Elsődleges célja az alternatív lehetőségek közötti különbségtétel. Értéke egy pozitív egész. A magasabb érték jelzi, hogy ezt a változatot részesítjük előnyben a kisebb preferencia értékűvel szemben. Ha nem adjuk meg, a preferenciát 0 értékűnek (a legalacsonyabbnak) tekintjük.

Az állítások – már említettük – névtér specifikusak és mint XML elemek, az elemek nevei minősített nevek (*QNames*). (A biztonság-stratégiánkat saját névtérből is hivatkozhatjuk, ha a *Policy* elem *Name* és *TargetNamespace* – ami egy URI - attribútumait megadjuk.)

4.1.3. Stratégiai operátorok

A stratégiai leírást a stratégiai operátorok használata teszi rugalmassá. Ezek minősített XML elemnevek. Jelentésüknek megfelelően az alárendelt elemek közül történő választást szabályozzák.

- `<wsp:All>` – minden gyermekelemet figyelembe kell venni,
- `<wsp:ExactlyOne>` – a gyermekelemek közül csak egy teljesülhet,
- `<wsp:OneOrMore>` – legalább egy gyermekelemnek teljesülni kell,
- `<wsp:Policy>` – azonos jelentésű az *All*-al.

Az alábbi – a stratégiai keretrendszer 9. jegyzetben hivatkozott specifikációjából való – példával szemléltetjük az operátorok használatát (3. ábra). Két azonosítási lehetőség közül kell egyet választanunk, de a szerver a Kerberos biztonsági sorozat használatát részesíti előnyben az X509v3 tanúsítványokkal szemben. Láthatjuk a *Usage* minősítő használatát „globális” attribútumként: bármelyik *SecurityToken* elemet is választjuk, kötelező teljesülnie.

Lehetőség van a (biztonsági) stratégia kifejezéseinek hivatkozásokkal történő megismétlésére más stratégiákban. A `<wsp:PolicyReference>` elem egy hivatkozás a stratégiai (*Policy*) elem valamely kifejezésére. Feloldása úgy történik, hogy helyébe egy `<wsp:All>` operátor generálódik, mely a hivatkozott elem valamennyi gyermekelemét tartalmazza. A stratégiai állításokban nem, az operátorokban viszont előfordulhat a `<wsp:PolicyReference>` hivatkozás. Egy stratégiai hivatkozás az alábbi attribútumokkal rendelkezhet:

- `URI="..."` – a hivatkozott kifejezés URI-ja. Vagy az URI vagy Ref attribútum megadása kötelező.

3. ábra

AZONOSÍTÁS KÉT LEHETŐSÉG KÖZÜL VÁLASZTVÁ

```
<wsp:Policy xmlns:wsp="..." >
  <wsp:ExactlyOne wsp:Usage="wsp:Required" >
    <wsse:SecurityToken wsp:Preference="100">
      <wsse:TokenType>Kerberosv5TGT</wsse:TokenType>
    </wsse:SecurityToken>
    <wsse:SecurityToken wsp:Preference="1">
      <wsse:TokenType>X509v3</wsse:TokenType>
    </wsse:SecurityToken>
  </wsp:ExactlyOne>
</wsp:Policy>
```

- *Ref*="..." – az így hivatkozott kifejezésnek (elemnek) minősített (*QName*) neve van.
- *Digest*="..." – a hivatkozott kifejezés eredeti ujjlenyomata, *base64Binary* alakban. Ellenőrzésre szolgál. Opcionális.
- *DigestAlgorithm*="..." – egy *QName* a használt ujjlenyomatképző (*hash*) algoritmus nevével.

A hivatkozások elég gyakoriak nagyobb stratégiai leírásokban, ezért érdemes bemutatni használatukat. A példában – szintén a 9. jegyzet alatti dokumentumból idézzük – két stratégiai kifejezés használ egy közös harmadikat. A közösen használt elem egy azonosító *ID* attribútummal (ami nem *QName*) adott, a hivatkozások ezt az *ID*-t erőforrás-megjelölés (URI) formában tartalmazzák. A wssx névtér *Audit* eleme írja le az üzenetforrás azonosításának lépéseit. (4. ábra)

4. ábra HIVATKOZÁS EGY STRATÉGIAI KIFEJEZÉSRE URI-VAL

```
<wsp:Policy wsu:ID="audit" xmlns:wsu="..." xmlns:wsse="..." xmlns:wssx="..." >
  <wssx:Audit wsp:Usage="wsp:Observed" />
</wsp:Policy>

<wsp:Policy xmlns:wsse="...">
  <wsp:PolicyReference URI="#audit" />
  <wsse:SecurityToken wsp:Usage="wsp:Required">
    <wsse:TokenType>wsse:X509v3</wsse:TokenType>
  </wsse:SecurityToken>
</wsp:Policy>

<wsp:Policy xmlns:wsse="...">
  <wsp:PolicyReference URI="#audit" />
  <wsse:SecurityToken wsp:Usage="wsp:Required">
    <wsse:TokenType>wsse:Kerberosv5TGT</wsse:TokenType>
  </wsse:SecurityToken>
</wsp:Policy>
```

Nézzük meg ugyanezt a példát minősített nevek használata mellett. (5. ábra)

5. ábra HIVATKOZÁS EGY STRATÉGIAI KIFEJEZÉSRE REF-EL

```
<wsp:Policy Name="audit" TargetNamespace="http://fabrikam123.com/policies"
xmlns:wssx="...">
  <wssx:Audit wsp:Usage="wsp:Observed" />
</wsp:Policy>

<wsp:Policy xmlns:wse="..." xmlns:f123="http://fabrikam123.com/policies">
  <wsp:PolicyReference Ref="f123:audit" />
  <wse:SecurityToken wsp:Usage="wsp:Required">
    <wse:TokenType>wse:X509v3</wse:TokenType>
  </wse:SecurityToken>
</wsp:Policy>

<wsp:Policy xmlns:wse="...">
  <wsp:PolicyReference Ref="f123:audit" />
  <wse:SecurityToken wsp:Usage="wsp:Required">
    <wse:TokenType>wse:Kerberosv5TGT</wse:TokenType>
  </wse:SecurityToken>
</wsp:Policy>
```

Az f123 névtérnév az „audit” névtér lokális neve.

Mód van stratégiai kifejezések egyes részeinek újrafelhasználására is. Ezt az URI használatát bemutató példánál alkalmazott *ID*-nek a kívánt részt magába záró operátorban történő elhelyezésével és később az erre való hivatkozással érhetjük el.

A stratégiai állományok több stratégiai kifejezésből állnak össze. Végpontokhoz, ezen belül tevékenységekhez kapcsolódhatnak. A három alapvető tevékenység az üzenetkezelésben:

- a kérés,
- a válasz és
- a hiba

feldolgozása. Az ismert üzenet-feldolgozó szoftverek – köztük a már hivatkozott WSE is - végpontokra alkalmazottak* és csak a fenti tevékenységekre adott stratégiákat támogatják.

5. Biztonsági modellek a webszolgáltatásokban

Egy webszolgáltatás felhasználásának egyik fő problémája az adatbiztonság. A jelenleg lehetséges megoldásokat néhány éve szabványosították¹¹, de kezelésükre még nincs kialakult metodológia. A biztonságos webszolgáltatások modellezéséhez, tervezéséhez kívánunk segítséget nyújtani azzal, hogy egy definíciós (meta) nyelvet készítsünk. Ebben a hangsúly az ügyfél-szolgáltató kapcsolatába beépülő elemek közti üzenetváltások biztonsági jellemzőinek leírásán van, de szem előtt tartottuk ezen konstrukciók

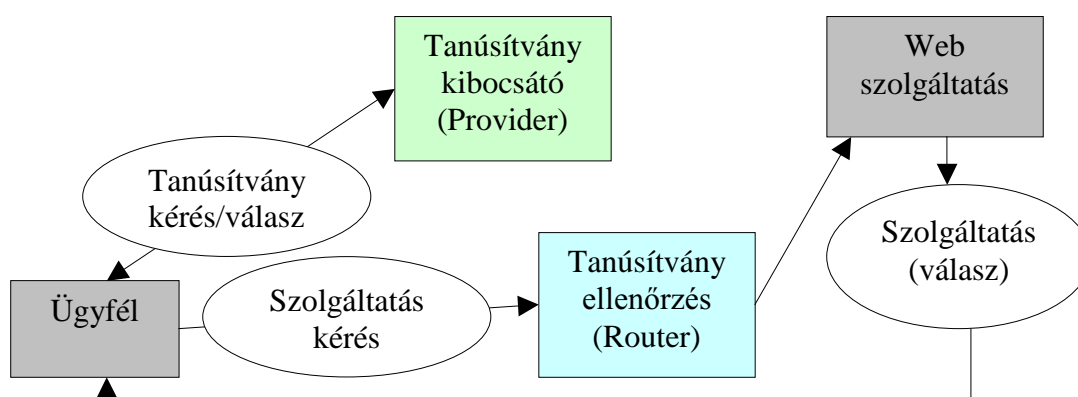
* Minden szolgáltatás egy-egy végpontot jelent, függetlenül attól, hogy azonos vagy különböző szerveren futnak

megvalósíthatóságát (tesztelhetőségét) is. Módszertani szempontból fontos, hogy az így készült modellek biztonsági paraméterei összehasonlíthatóak.

A megoldás jellemzői:

Modelljeink objektum-modellek. A két fő osztály, az ügyfél, illetve a webszolgáltatás mellett – az ügyfélből csak egy példány adható meg –, példányosíthatunk a szervizek (pl. tanúsítvány kibocsátók) vagy az útvonalválasztók (pl. ügyfél hitelesség-ellenőrzés a szolgáltatás teljesítése előtt) osztályaiból is. A kiinduló osztályokhoz tulajdonságok tartoznak, ezek hierarchiát alkotnak. (Programozási értelemben a tulajdonságok zöme is osztály.) Azon tulajdonságok, melyek csak értékekkel rendelkeznek (attribútumok), értékhalmaza kötött, bár bővíthető. Az attribútumok (ahol lehet) alapértelmezett értékkel bírnak, ez a modell-prototípus gyors kialakítását teszi lehetővé. Az üzenetek szerkezetét, felépítését nem kezeljük, ez a megválasztott tulajdonság-értékekből áll elő, a háttérrel alkotó szoftver révén. (SOAP üzenetekről van szó.) A kialakított rendszereket a Microsoft egyik viszonylag friss termékével¹² tervezzük megvalósítani, illetve tesztelni. A szolgáltatás-specifikus részeket természetesen programozni kell. Szemléltető példánk a 6. ábrán látható:

6. ábra
WEBSZOLGÁLTATÁS TANÚSÍTVÁNY ELLENŐRZÉSSEL

Ez a modell egy olyan üzleti kapcsolatot vázol, amelyben a szolgáltató a kienstől egy szabványos X.509-es tanúsítványt kíván személye igazolásához. Ezt az ügyfél egy tanúsítvány kibocsátótól kéri meg (feltéve, hogy nem rendelkezik ilyennel) és így küldi el az üzenetet a szolgáltatóhoz. A szolgáltató tűzfalaként egy router ellenőrzi a tanúsítványt, és ha rendben van, továbbítja a kérést a szolgáltatáshoz.

6. A SWSML (Secure WebServices Modelling Language) metanyelv

SWSML specifikáció

A nyelv hierarchikus felépítésű. A felépítő objektumok két irányból járhatók be: a szolgáltatás kérése (a kienstől indul), illetve a válasz a szolgáltatással (a webszolgáltatatótól kiindulva). A kapcsolat azonban mindig két objektum között jön létre.

A leírásban használt fontosabb fogalmak:

Webmetódus (WebMethod)

A szolgáltatónál futó eljárás, melyet meghívva, eredményül a kért szolgáltatáshoz jutunk.

Ügyfél (Client)

A folyamat kiindulópontja, indítója. *Provider* csak ehhez az objektumhoz adható hozzá.

Webszolgáltatás (WebService)

Webszerveren futó alkalmazás, mely webmetódusai révén szolgáltatásokat (tartalmat) nyújt. Tehát *a szolgáltatáshoz-jutáshoz* nem fájlokat (pl. weblapot) töltünk le, hanem *eljárásokat hívunk meg*.

Kibocsátó, szerviz (Provider)

A modellekben webszolgáltatásként adjuk meg. Van szolgáltatás-leírása (WSDL), de csak egyetlen webmetódusa lehet – ez a szolgáltatása.

Útvonalválasztó (Router)

Az üzenetek továbbítását végzi, bizonyos feltételek ellenőrzésével. Az üzeneteknek csak a fej-információit láthatja. A neki szólót feldolgozza, esetleg újat ad helyette hozzá a következő állomás számára. Webszerveren helyezkedik el, szolgáltatása nem lehet.

Névterek:

A legfontosabb névterek és elérésük az alábbi:

Névtérnév	Névtér URL
s11	http://schemas.xmlsoap.org/soap/envelope/
s12	http://www.w3.org/2003/05/soap-envelope
Wsu	http://docs.oasis-open.org/wss/2004/01/oasis-200401-wss-wssecurity-utility-1.0.xsd
Wsse	http://docs.oasis-open.org/wss/2004/01/oasis-200401-wss-wssecurity-secext-1.0.xsd
Wst	http://schemas.xmlsoap.org/ws/2004/04/trust
Wsc	http://schemas.xmlsoap.org/ws/2004/04/sc
Wsp	http://schemas.xmlsoap.org/ws/2002/12/policy
Ds	http://www.w3.org/2000/09/xmldsig#
Xenc	http://www.w3.org/2001/04/xmlenc#

A modellnyelv

A definíció fentről lefelé halad, a kulcsszó érvényességi köre a következő azonos vagy magasabb rendű kulcsszóig tart. (Nincs definíciós végjel.)

Jelölések:

A jelölésrendszer az objektum-hierarchiát követi ('pontozott' névkapcsolatok):

- keyName* – meta név;
- KeyType* – meta típus;
- name(KeyType)* – *user* által adott név, *KeyType* típusú.
:= - műveleti jel (művelet: választás a lehetőségek közül vagy új megadása
– ha megengedett)

Műveletek:

- < a | ... | h | ... | z > - *legfeljebb egy* választható – az aláhúzott az alapértelmezés
- < a | ... | z | *new* > - választható vagy új adható meg.
- { a | ... | z } - *kötelező egyet* kijelölni.
- [a | ... | z] - *kötelező legalább egyet* kijelölni.
- new* := *name(KeyType)*
- KeyType* := { **string**, **base64encode**, **URI**, **UUID** }

A nyelv hierarchiája:

A modell (*model*) neve:

model.name := *name(string)*

Végpont (endpoint) definiálása:

endpoint.type := { client | server | provider | router }

endpoint.name := *name(string)*

endpoint.ID := *name(UUID)*'generált !

A kapcsolat /message definiálása:

```

endpoint.relationship := name(string)
endpoint.message := [request | response ]
endpoint.message.action := name(URI)
endpoint.message.to := { endpoint.name | name(URI) }
endpoint.message.replyto := { endpoint.name | name(URI) }

```

A kapcsolat biztonsági (security) jellemzői – jelenleg:

```

endpoint.message.security := { yes | no }

```

Biztonsági előírások – ha *yes*-t választott:

Szimmetrikus kulcsú titkosítást (*secure conversation*) alkalmaz – ennek a kulcsát (HMAC) titkosítja majd a végpont publikus kulcsával.

```

endpoint.message.security.secureconv := { yes | no }

```

’ jelenleg csak *no* lehet!

Titkosítás – ha alkalmaz. (Ha *yes*-t adott a *secureconv*-ra, kötelező!) Jelenleg a teljes üzenet-törzsre történik!

```

endpoint.message.security.enc.encrypt := <username | X509v3 >

```

Ha a *username-token*-t választja, kötelező:

```

endpoint.message.security.enc.username := name(string)
endpoint.message.security.enc.password := name(string)
’ a username Role funkcióját (authorization) nem kezeljük.

```

Ha a tanúsítványt választja, kötelező:

```

endpoint.message.security.enc.certstore := { CurrentUser | LocalMachine }
endpoint.message.security.enc.KeyID := name(base64encode)
endpoint.message.security.enc.issuer := name(string)

```

Aláírás – ha alkalmaz. Aláírásra kerülnek: a fejből az *action*, a *message ID*, a *to* és a *timestamp*, valamint a teljes törzs. Jelenleg csak a megadott lehetőségekkel élünk:

```

endpoint.message.security.sign.sigtype := <username | X509v3 >

```

Ha egyáltalán aláír (*encrypt* nem *NULL*):

```

endpoint.message.security.sign.canonmethod := { c14n } ’kanonizálás
endpoint.message.security.sign.digestmethod := { sha1 } ’ujjlenyomat

```

Ha a *username-token* használatát választja, kötelező:

```

endpoint.message.security.sign.username := name(string)
endpoint.message.security.sign.password := name(string)

```

Amennyiben az *x509v3* típusú tanúsítványt kívánjuk alkalmazni, meg kell adni:

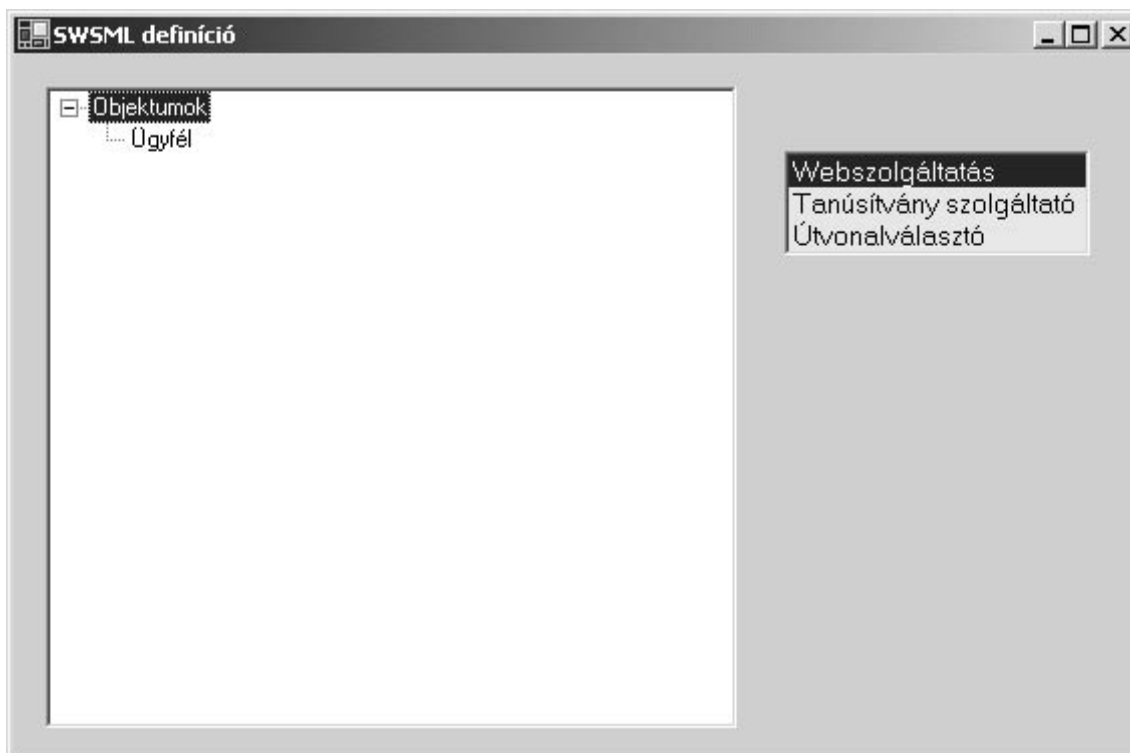
```

endpoint.message.security.sign.certstore := { CurrentUser | LocalMachine }
endpoint.message.security.sign.signmethod := { rsa_sha1 } ’jelenleg
endpoint.message.security.sign.keyID := name(base64encode)
endpoint.message.security.sign.issuer := name(string)

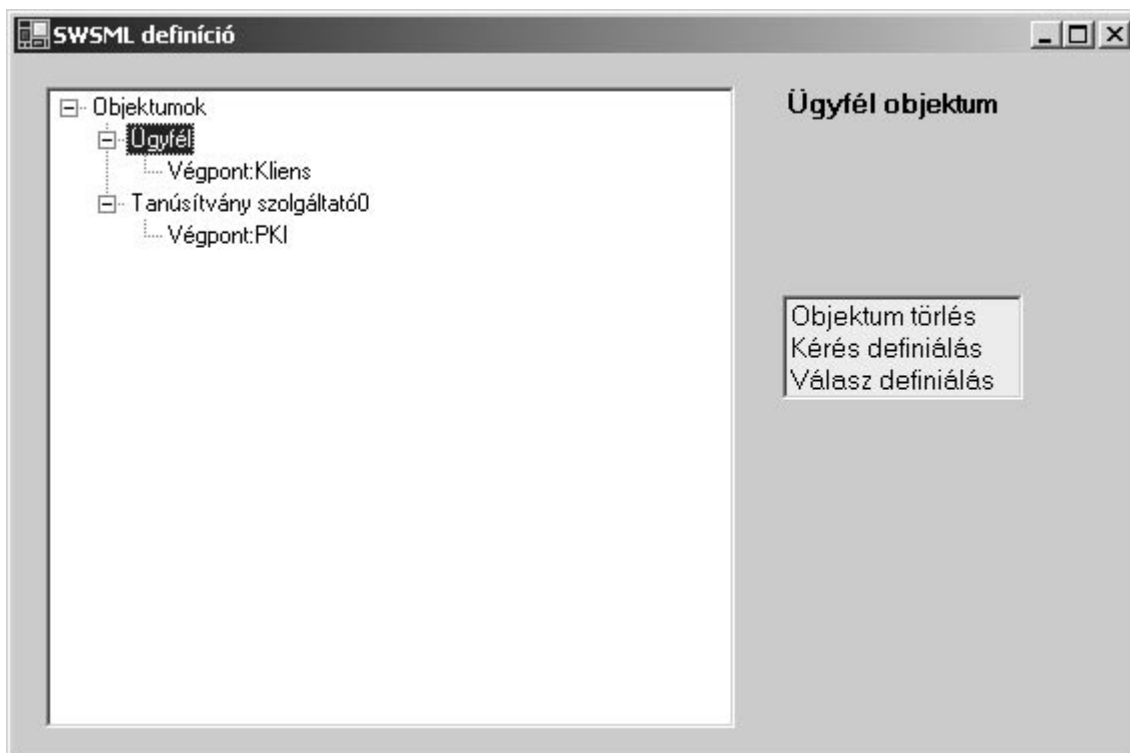
```

Elkészült az SWSML definíciós szoftver prototípusa. A modell-leírás lépéseit szemléltető példánk egy részének, a tanúsítványkérésnek a folyamatán mutatjuk be. A képernyő ábrákat nem számozzuk, a rövid magyarázatokat mindig az aktuális követi.

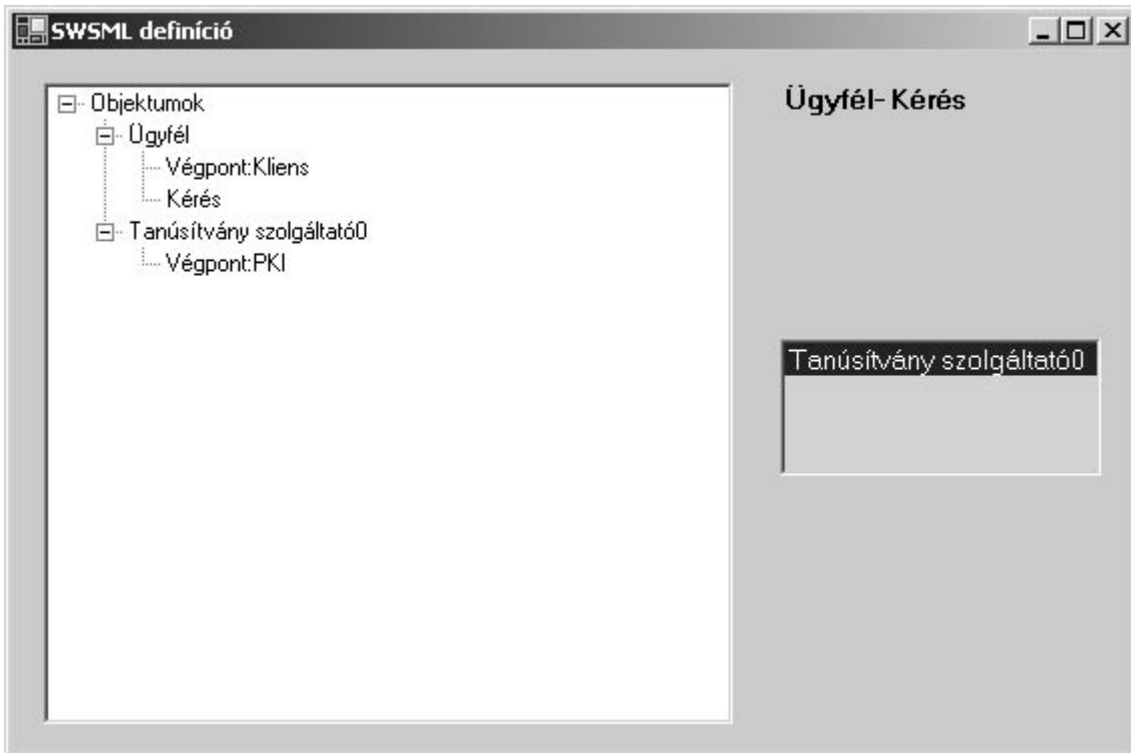
A definíciós fában a gyökérellem (Objektumok) alatt az Ügyfél adott, ehhez fűzhetünk végpontokat a jobboldali listából. Ezeket a rendszer folyamatosan sorszámozza.

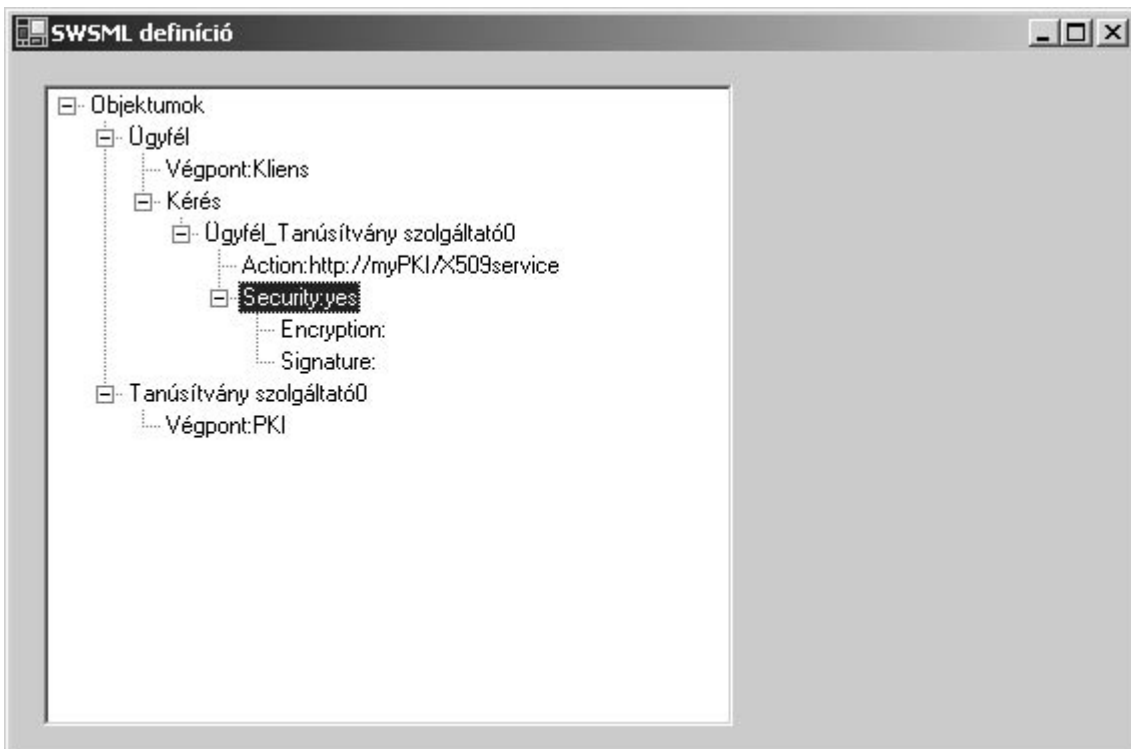
A kiválasztott végpontokra kattintva először a végpont nevét kell megadnunk, majd egy listából jelölhetjük ki a törlés, kérés vagy válaszkészítési funkciókat. (Az Ügyfél végpont természetesen nem törölhető, csak kapcsolatai.)

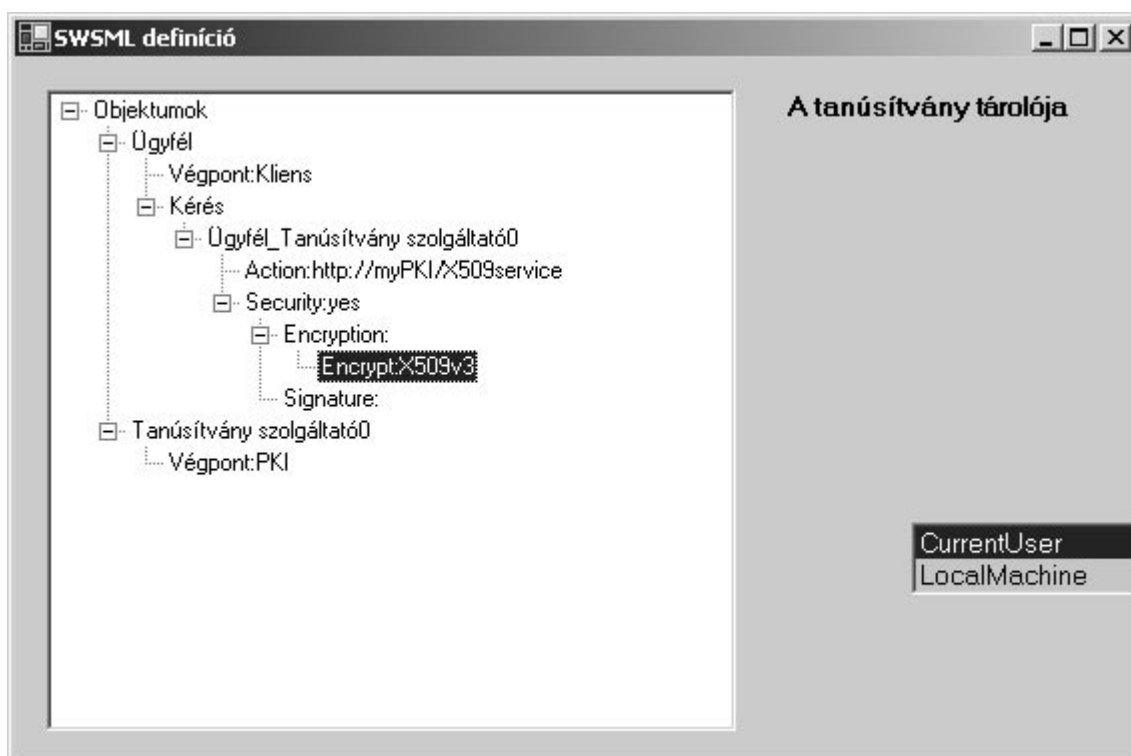
Az Ügyfélnél a 'kérés'-t választva, a listában az eddig felvett végpontokhoz definiálhatunk szolgáltatás-kérés üzenetet.

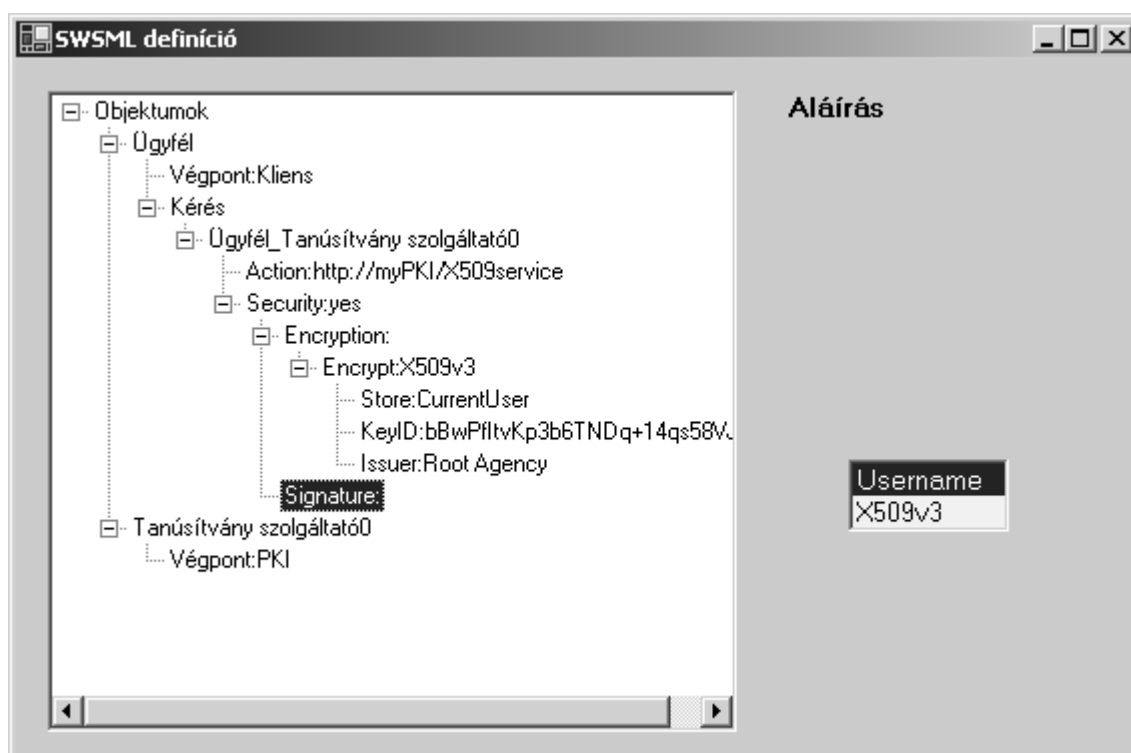
Az Ügyfél-Tanúsítvány szolgáltató viszonylatban a kért szolgáltatást kell megadnunk (*Action*), majd döntenünk kell, hogy alkalmazunk-e biztonsági stratégiát? Ha igen, rejtjelezés és a digitális aláírás specifikálása következik. (Amelyiket nem részletezzük, az nem kerül alkalmazásra.)

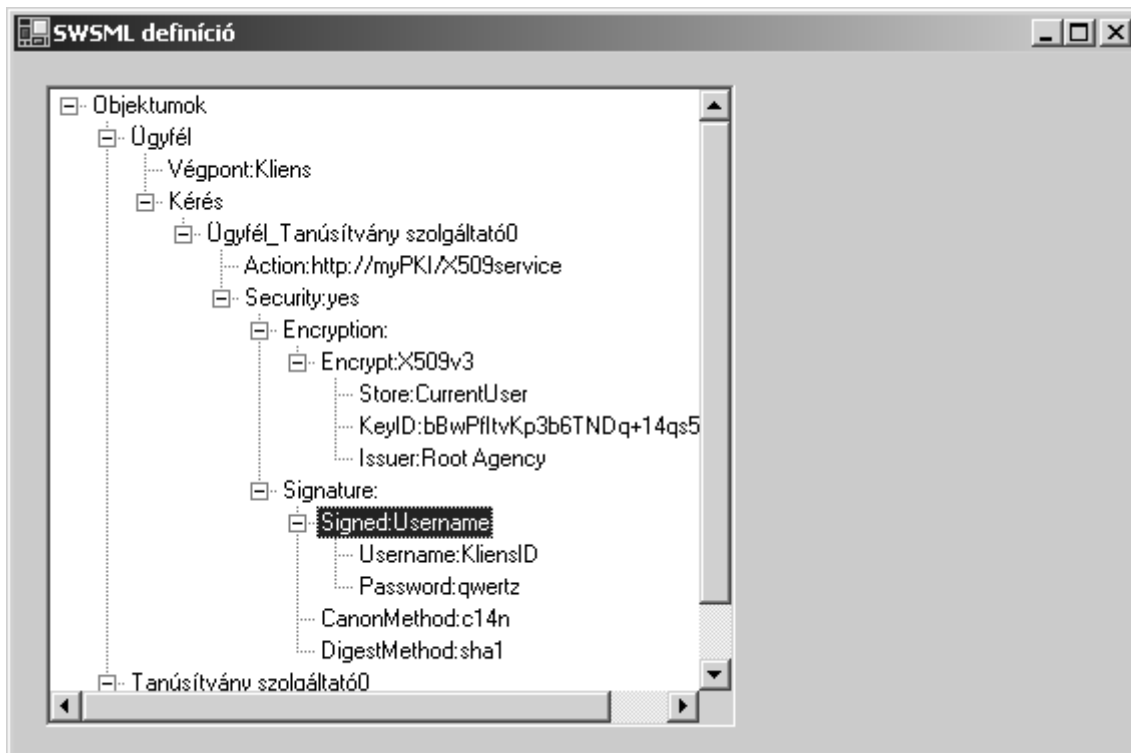
A titkosításra kattintva, jelenleg a *Username*, illetve az X509-es tanúsítvány használata lehetséges. A PKI szerver publikus kulcsa rendelkezésünkre áll, ezt választjuk.

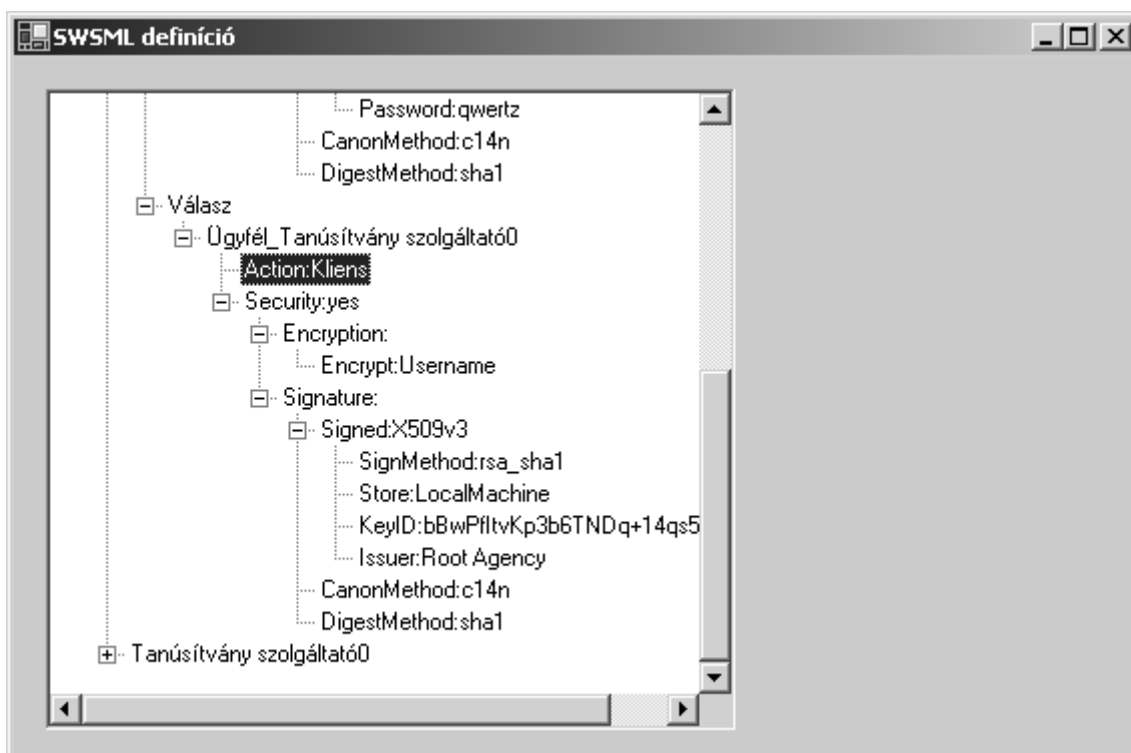
Az említett publikus kulcsnak a *CurrentUser/Other Peoples* tárolóban kell lennie. (Példánkban a WSE teszt-tanúsítványait használjuk.) Kitöltjük a kulcsazonosítót és a kibocsátót.

Az aláíráshoz – mivel tanúsítványt csak most kérünk – egyedül a *usernév/password* lehetőséggel élhetünk. Rákattintva be kell gépelnünk a felhasználói nevünket és a *password*-öt. (A kanonizációs eljárás és a *bash* függvény jelenleg csak alapértelmezett, ezeket a program generálja a definíciós listába.)

A továbbiakban a PKI szervertől az Ügyfélhez küldött 'válasz'-t definiáljuk. A képernyőn az eredmény látható:

Itt a tevékenység (*Action*) formális, csak a címzett azonosítását célozza, a végpont nevét adtuk meg. A lépéseket nem részletezzük. A képernyő tartalmából látjuk, hogy a szerver a küldött tanúsítvány titkosításához a *Usernév/password* eljárást alkalmazta, és titkos kulcsával írt alá, ami ilyenkor a *LocalMachine/Personal* tárolóban található. Az aláírás-készítő algoritmus, a kanonizációs és az ujlenyomatképző *hash* függvény jelenleg alapértelmezett, nem választható.

A modellt leíró definíciók fa XML leírásként kerül tárolásra, a modell nevét a fájlnevével adjuk meg. A fenti definíció-részlet látható a 7. ábrán.

7. ábra
A SZEMLÉLTETŐ PÉLDA ÜGYFÉL-TANÚSÍTVÁNY SZOLGÁLTATÓ RÉSZLETÉNEK LEÍRÁSA

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8" ?>
<model>
  <endpoint>
    <type name="Kliens" >Ügyfél</type>
    <ID>A720E3CE-9BAA-4b99-9AE4-7F609FC6C9B2</ID>
    <relationship name="Ügyfél_Tanúsítvány szolgáltató">
      <message>
        <request>
          <action>http://myPKI/X509service</action>
          <to>PKI</to>
          <replyto>Kliens</replyto>
          <security>yes</security>
          <yes>
            <secureconv>no</secureconv>
            <enc>
              <enctype>X509v3</enctype>
              <X509>
                <certstore>CurrentUser</certstore>
                <keyId>bBwPfltvKp3b6TNDq+14qs58VJQ=</keyId>
                <issuer>Root Agency</issuer>
              </X509>
            </enc>
            <sign>
              <sigtype>username</sigtype>
              <username>
                <userId>KliensID</userId>
                <password>qwertz</password>
              </username>
              <canonmethod>c14n</canonmethod>
              <digestmethod>sha1</digestmethod>
            </sign>
          </yes>
        </request>
        <response>
          <action>Kliens</action>
          <to>Kliens</to>
          <replyto>PKI</replyto>
          <security>yes</security>
          <yes>
            <secureconv>no</secureconv>
            <sign>
              <sigtype>X509v3</sigtype>
              <X509>
                <certstore>LocalMachine</certstore>
                <keyId>bBwPfltvKp3b6TNDq+14qs58VJQ=</keyId>
                <issuer>Root Agency</issuer>
              </X509>
            </sign>
          </yes>
        </response>
      </message>
    </relationship>
  </endpoint>
</model>
```

Stratégia leíró állomány mindig egy kapcsolatra (kérés/válasz relációban) készül. A modell XML dokumentumból a benne megadott kapcsolatoknak megfelelő számú stratégia-fájl generálunk. A 8. ábrán bemutatott minta-részlet a WSE eszköztárának Policy generátorával készül. Azért közöljük, mert a leírásban található megjegyzések jól magyarázzák a szerkezetet. A felépítés igazolja definíciós lépéseinket.

8. ábra AZ ÜGYFÉL STRATÉGIA-ÁLLOMÁNYA AZ ÜGYFÉL/PKI RELÁCIÓBAN

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>
<policyDocument xmlns="http://schemas.microsoft.com/wse/2003/06/Policy">
  <mappings xmlns:wse="http://schemas.microsoft.com/wse/2003/06/Policy">
    <!--The following policy describes the policy requirements for all services who do
    not have a mapping in this file.-->
    <defaultEndpoint>
      <defaultOperation><?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>
<policyDocument xmlns="http://schemas.microsoft.com/wse/2003/06/Policy">
  <mappings xmlns:wse="http://schemas.microsoft.com/wse/2003/06/Policy">
    <!--The following policy describes the policy requirements for all services who do
    not have a mapping in this file.-->
    <defaultEndpoint>
      <defaultOperation>
        <request policy="#Sign-Username-Encrypt-X.509" />
        <response policy="#Sign-X.509-Encrypt-Username" />
        <fault policy="" />
      </defaultOperation>
    </defaultEndpoint>
  </mappings>
  <policies xmlns:wsu="http://docs.oasis-open.org/wss/2004/01/oasis-200401-wss-
  wssecurity-utility-1.0.xsd" xmlns:wsp="http://schemas.xmlsoap.org/ws/2002/12/policy"
  xmlns:wssp="http://schemas.xmlsoap.org/ws/2002/12/secext"
  xmlns:wse="http://schemas.microsoft.com/wse/2003/06/Policy"
  xmlns:wssse="http://docs.oasis-open.org/wss/2004/01/oasis-200401-wss-wssecurity-
  secext-1.0.xsd" xmlns:wsa="http://schemas.xmlsoap.org/ws/2004/03/addressing">
    <wsp:Policy wsu:Id="Sign-Username-Encrypt-X.509">
      <!--MessagePredicate is used to require headers. This assertion should be used along
      with the Integrity assertion when the presence of the signed element is required. NOTE:
      this assertion does not do anything for enforcement (send-side) policy.-->
      <wsp:MessagePredicate wsp:Usage="wsp:Required"
      Dialect="http://schemas.xmlsoap.org/2002/12/wsse#part">wsp:Body()
      wsp:Header(wsa:To) wsp:Header(wsa:Action) wsp:Header(wsa:MessageID)
      wse:Timestamp()</wsp:MessagePredicate>
      <!--The Integrity assertion is used to ensure that the message is signed with
      Username. Many Web services will also use the token for authorization, such as by
      using the <wse:Role> claim or specific Username claims.-->
      <wssp:Integrity wsp:Usage="wsp:Required">
        <wssp:TokenInfo>
          <!--The SecurityToken element within the TokenInfo element describes which
          token type must be used for Signing.-->
          <wssp:SecurityToken>

<wssp:TokenType>http://schemas.xmlsoap.org/ws/2004/04/security/sc/dk</wssp:Token
Type>
        <wssp:Claims>
          <wse:Parent>
            <wssp:SecurityToken>
              <wssp:TokenType>http://docs.oasis-open.org/wss/2004/01/oasis-200401-
              wss-username-token-profile-1.0#UsernameToken</wssp:TokenType>
            </wssp:SecurityToken>
          </wse:Parent>
        </wssp:Claims>
      </wssp:SecurityToken>
    </wssp:TokenInfo>
  </wssp:MessageParts
  Dialect="http://schemas.xmlsoap.org/2002/12/wsse#part">wsp:Body()
  wsp:Header(wsa:Action) wsp:Header(wsa:FaultTo) wsp:Header(wsa:From)
  wsp:Header(wsa:MessageID) wsp:Header(wsa:RelatesTo) wsp:Header(wsa:ReplyTo)
  wsp:Header(wsa:To) wse:Timestamp()</wssp:MessageParts> ...
```

JEGYZETEK

- ¹ A W3C 1994-ben alakult, az XML-el kapcsolatos első ajánlásai 1998-ban jelentek meg.
- ² Lásd a 12. jegyzetet
- ³ Diffie W., Hellman M.: New Direction in Cryptography, 1976.
- ⁴ A legismertebb szimmetrikus eljárás a DES (Data Encryption Standard), a nyilvános kulcsúak közül a Rivest, Shamir és Adelman nevéhez fűződő RSA.
- ⁶ Egy USA szabvány szerint a titkosításhoz más kulcspárt kell használni, mint az aláíráshoz.
- ⁷ <http://www.w3.org/TR/2002/REC-xmlenc-core-20021210>
- ⁸ <http://www.w3.org/TR/2002/REC-xmlsig-core-20020212>
- ⁹ <http://www-128.ibm.com/developerworks/webservices/library/specification/ws-polfram>, 2005-ben a WS-SecurityPolicy nevet kapta.
- ¹⁰ egy ilyen szoftvercsomag a 12. jegyzet alatti WSE.
- ¹¹ lásd a 7. és 8. jegyzetet, továbbá **Oasis**: WS-Security, 2004.
- ¹² Microsoft: Web Services Enhancements (WSE) 2.0/SP2 (2005).

Nógrádiné Kiss Magdolna*

A HALLGATÓK NYELVTANULÁSI ÉS NYELVVÁLASZTÁSI MOTIVÁCIÓI AZ ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLÁN**

Hazánkban a rendszerváltás óta a nyelvtudás, nyelvismeret és a nyelvtanulással kapcsolatos kérdések az érdeklődés előterébe kerültek. Az Európai Unió csatlakozás lehetőségével, majd a belépéssel a nyelvismeretnek mind a társadalmi, mind az egyéni szükségessége még az eddigieknél is nyilvánvalóbbá vált. Az ország politikai és gazdasági kapcsolatrendszerének megváltozása, a nyugati orientáció, a gazdaság megnyitása a nemzetközi tőke számára, a különböző együttműködési szervezetekhez való kapcsolódás, az európai országokban adott utazási, tanulási és munkavállalási lehetőségek, valamint a modern információs és kommunikációs technológiák használatának megnövekedett igénye megváltoztatta a nyelvekkel, nyelvismerettel kapcsolatos elvárásokat. Az uniós csatlakozással elviekben és egyre inkább a gyakorlatban is lehetővé vált, hogy a fiatalok külföldön folytassanak hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat, szakmai gyakorlatokon vegyenek részt vagy munkát vállaljanak. Ezen lehetőségek kihasználásának egyik legfontosabb feltétele a magas szintű, a gyakorlatban is használható, elsősorban a nyelvi kommunikációra képes tudás. Ennek elsajátítása, elsajátíttatása érdekében előtérbe került az idegen nyelvek iskolai oktatásának hatékonyabbá tétele, az idegennyelv-tudás iskolarendszeren belüli megszerzésének biztosítása.

Az Európai Unió dokumentumai hangsúlyozzák, hogy a nyelvismeret célja nemcsak az eltérő anyanyelvűek közötti kommunikálás, hanem a különböző népek nyelvi, etnikai, kulturális megismerése is. A rendszerváltással megváltozott körülmények, az új kihívásoknak és elvárásoknak való megfelelés nemcsak az oktatáspolitikánknak adott új irányt, sürgető, megoldandó feladatokat, hanem a nyelvtudással, a nyelvoktatással kapcsolatos kutatások fontosságára is rávilágítottak.

Tanulmányomban röviden ismertetem a nyelvismeret területén végzett legfontosabb kutatások fő irányvonalait és eredményeit, különös tekintettel a nyelvválasztás motivációira. Saját felmérésemet mutatva be értékelem az eredményeket. Az adatokat a nemzetközi és a hazai kutatások eredményeivel összehasonlítom.

Az idegen nyelvek tanulásával és tudásával kapcsolatos attitűdök és motivációk kutatása külföldön és Magyarországon

Az idegen nyelvek tanulásával és tudásával kapcsolatos attitűdök és motivációk nemzetközi kutatása az 1970-es években került előtérbe a kanadai *Gardner–Lamber* kutatópáros 1972-es *Gardner* 1985 és *Gardner–Tremblay* 1994-es munkájával fémjelezve. (*Gardner–Lamber*, 1972 – *Gardner–Tremblay* 1994)

A kilencvenes években a motivációkutatás tudományterülete kibővült. *Crookes–Schmidt* 1991, *Dörnyei* 1990, 1994, 1998, 2001, *Dörnyei–Schmidt* 2001-es kutatásai szociolingvisztikai aspektusokból vizsgálják a nyelvtanulás motivációit.

* *Főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

** *A felmérés statisztikai feldolgozását Kuti Éva és Lipécz György végezte el. Az adatok számítógépre vitele Somogyvári Gyuláné és Margittai Brigitta munkája.*

Az iskolás korosztály nyelvtanulási attitűdjét és motivációját először 1993-94-ben vizsgálták, majd *Csiszer–Dörnyei–Clément* 1996-ban, *Csiszer–Dörnyei–Nyilasi* 1999-ben és *Dörnyei–Clément* 2001-ben végeztek felméréseket. *Nikolov Marianne* 1995-ben és 2000-ben vett fel reprezentatív mintákat általános iskolások körében. (Csiszer–Dörnyei–Nyilasi, 1999) A kutatások folytatódnak a nyelvészet, a pedagógia, a szocio- és etnolingvisztika, valamint a metodológia és a pszichológia területén is. Egyes elméleti munkák általános kérdésekkel, mások bizonyos készségekkel foglalkoznak. Viszonylag elhanyagolt az iskolai nyelvtanulás vizsgálata, de még ritkább a felsőfokú oktatási intézmények keretei között folyó nyelvoktatást, nyelvismeretet vizsgáló kutatás.

Magyarországon már 1979-ben készített a Tömegkommunikációs Kutatóközpont felmérést „A Magyar Köztársaság nyelvi állapota” címmel [3218-as számú OTKA-kutatás (témafelelős: Szép György tanszékvezető egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudomány Egyetem MTA Nyelvtudományi Intézet)], amelyet 1982-ben szinte ugyanazokkal a kérdésekkel megismételtek. A felmérések az idegennyelv-tudás elterjedtségéről, a lakosság nyelvi, etnikai összetételéről, az idegennyelvi-kultúra változásairól, a hazai idegennyelvoktatás eredményességéről szolgáltatott adatokat. Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutató Csoport 1994-95-ben végzett kérdőíves vizsgálatot az idegen nyelvi ismeretek magyarországi elterjedtségéről és szintjéről, a nyelvtudás megszerzésének módjáról és hasznosításáról, a nyelvi preferenciákról.

Kutatásomat a nemzetközi és a hazai kutatások nyomvonalát és módszerét követve a felsőoktatás területén végeztem. A 2005 februárjában az Általános Vállalkozási Főiskola hallgatói közül 1356 hallgató által önkéntesen kitöltött kérdőív alapján vettem a meghatározott szempontok szerint valamennyi szakon, valószínűleg egyedülállóan nagyméretű reprezentatív mintát az intézmény hallgatóinak nyelvi állapotáról.

A legfontosabb nemzetközi és hazai kutatások

A motiváció szerepe az idegen nyelvek tanulási folyamatában

A nyelvtanulási motiváció tudományos igényű kutatását kanadai szociálpszichológusok *Gardner, Lambert* (1972) alapozták meg (*Gardner és Clément*, 1990; *Gardner és Mac Intyre*, 1993). Kutatásaikban a kétnyelvű Kanada francia és angol anyanyelvű lakossága körében vizsgálták a második nyelv elsajátítását. Abban a környezetben a tanulók elsősorban nem osztálytermi körülmények között tanulják a nyelvet. Természetes módon könnyen kapcsolatba kerülhetnek a célnyelvet beszélőkkel, akár személyesen, akár a nyomtatott, akár az audiovizuális média útján. Ezek a körülmények hozzájárulnak a célnyelvi közösséggel szembeni pozitív attitűdök kialakulásához, pozitív tapasztalatok szerzéséhez, a nyelvhasználat motivációs erejének felerősödéséhez. Elméletükben az idegen nyelvek tanulásának két orientációját állapítják meg.

Integratív orientáció

A nyelv választás és tanulás fő motívuma a célnyelvet beszélő közösséghez való pozitív viszonyulás, a célnyelvi országok kultúrájával való szimpatizálás, a célnyelvet beszélő országok, népek megismerése.

Instrumentális orientáció

A nyelv választás fő motívuma racionális. A nyelvtanulás célja valamilyen személyes célkitűzés, egyéni érdek megvalósulása. Iskolás korban ilyen például egy jó osztályzat, felmentés az érettségi alól vagy a felvételihez szükséges pontszám, a nyelvvizsga megszerzése a főiskolai kimeneteli követelmény teljesítéséhez. Negatív instrumentális motívum lehet például valamilyen büntetéstől (rossz jegy, szülői szigor) vagy esetleg a munkahely elvesztésétől való félelem.

Gardner a nyelvtanulásban megjelenő egyéni különbségek kialakulását befolyásoló tényezők között megemlíti az életkort, a nemet, a korábbi tanulási tapasztalatokat, az elért eredményeket, az oktatási eltéréseket, valamint olyan egyéni jegyeket, mint a nyelvérzék, a tanulási stratégia, szorongás attitűdök és motivációk. Ezek a tényezők alapvetően meghatározzák a nyelv választást és a nyelvtanulásra fordított energiát, így végső soron az eredményességet. A pszichológiai elemek mellett az intelligencia, az érzelmi és személyiségbeli jellemzőkön kívül a kilencvenes évektől fokozottabban vizsgálat alá vontak egyéb teljesítményt meghatározó faktorokat, biológiai (pl. egészségügyi állapot), társadalmi (pl. család, iskola), valamint pedagógiai indikátorokat. *Dörnyei* 1990-ben angol nyelvet tanuló fiatal felnőttekkel, kérdőíves módszerrel végzett felméréseinek eredményeként megállapítja, hogy ezt a korosztályt az idegen nyelvek elsajátítását motiváló tényezők közül az instrumentális elemek, így a diplomaszerezés, a karrier jobban befolyásolják. (Dörnyei, 1990) Ugyanakkor *Coleman* 1995-ben brit, német és osztrák egyetemisták körében végzett vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy ezeknél a fiataloknál az integratív orientáció, azaz a célnyelvet beszélők megismerése, az idegen nyelv szeretete, valamint egyéb érzelmi befolyásoló tényezők (mint pl. barátok, szülők) voltak jelentősebbek.

Az 1990-es évek elején (Brown, 1990, Crookes és Schmidt 1991, Shaban, 1989, 1991) egy új irányvonal inkább az oktatásra fókuszált a nyelvtanulási motivációkutatás területén. A Gardner-i szociálpszichológiai kutatás eredményeit elismerve konkrét osztálytermi tapasztalatokat és a pedagógiai, pszichológiai kutatások eredményeit felhasználva fejlesztették tovább a motivációkutatást, különös tekintettel a tanulási motiváció kognitív aspektusaira. A kilencvenes évek második felétől a kutatások az instrumentális motiváció jelentőségét emelik ki, és az olyan pedagógiai feladatokat hangsúlyozzák, mint a tantárgy, a tanulási folyamat iránti érdeklődés felkeltése, a személyes szükségletek felismertetése, a magas fokú sikerorientáltság kialakítása, a világos, elérhető célok kijelölése és a teljesítmény visszajelzése. Dörnyei Zoltán 1994-es tanulmányában a motiváció három szintjét különíti el:

1. *Nyelvi szint:* Gardner integratív és instrumentális orientációjának megfelelően a célnyelvi kultúrához és annak beszélőjéhez való viszonytal, valamint a célnyelv hasznosságával (karrier, ambíció) írható le.

2. *A nyelvtanulás szintje:* két személyiségvonás – az eredményesség szükséglete és az önbizalom – különíthető el.

3. *A tanulási helyzet szintje:* elkülöníthetők a tananyaggal és a módszerekkel kapcsolatos tényezők, a tanár személyiségéhez és a tanulókkal való viszonyához kapcsolódó tényezők, valamint a tanulói csoport jellemzői, úgymint dinamika, célok, normák. (Dörnyei, 1994)

Gardner elméletéből kiindulva további kutatások folytak a motivációs irányultság és a tanulási környezet összefüggéseinek feltárására. Így további, a környezettől függő alrendszereket állítottak fel a kutatók, melyekben a tudásra, az utazásra való irányultság mellett például az angol médiákra való irányultságot is megjelölik. A motivációs elméletekben megjelenik az *intrinzikus* és az *extrinzikus motiváció* megkülönböztetése (Brown, 1994). Míg az elsőt a belülről eredő kíváncsiság, érdeklődés, a külső tanulási környezet pozitív hatása nyomán létrejövő tanulási folyamat eredményezi, az extrinzikus motiváció külső célokra irányul: nyelvvizsga, diploma, jobb állás megszerzése vagy éppen a sikertelenség elkerülése. A belülről eredő motivációt kiolthatja vagy gyengítheti a külső hatás, így a teljesítményközpontú gyakori számonkérésekre alapozó iskolai oktatás (Deci és Ryan, 1985).

A felmérések és tapasztalatok szerint Magyarországon a nyelvtanítás még nem kommunikatív, nem nyelvtudás-központú. A sikeres nyelvtanulás és nyelvtanítás mércéje a teljesítmény, előbb a jó osztályzatokkal, később a nyelvvizsga megszerzésével mérhető a nyelvismeret. A gyakorlati tapasztalat pedig az, hogy ma már egy jobb állás megszerzésének csak egyik feltétele a diploma és a nyelvvizsga. A döntő szempont az állásinterjúkon és munkavégzés során nyújtott nyelvismeret, a gyakorlatban alkalmazott biztos nyelvhasználat.

Az idegen nyelvek választásával kapcsolatos attitűdök változása Magyarországon

Az idegen nyelvek oktatása szempontjából a társadalmi, gazdasági és politikai szerkezet meghatározó. A külső környezet befolyásolja a nyelvválasztás alakulását is. Magyarországon 1949-ig hagyományosan a német nyelv ismerete volt általános. Történelmi kapcsolataink a német nyelvterület államaival meghatározóak voltak, a német nyelv és kultúra hatása erősen befolyásolta a magyar művelődést és oktatást. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a soknemzetiségű Magyarországon jelentős volt a németajkú kisebbség. A francia nyelv a diplomácia és az arisztokrácia nyelve volt. Az angol nyelvismeret a harmadik helyen állt. Főleg a liberális polgárok körében terjedt el, akik az angol nyelvterületeket, mint a demokrácia országait tartották számon.

1949-től a megváltozott politikai helyzet hatására ezeknek az idegen nyelveknek az oktatását erősen korlátozták vagy diszpreferálták. Az orosz nyelvet tették kötelezővé. Míg iskolai keretek között csak 1960-tól lehetett korlátozott mértékben újra nyugati nyelvet oktatni, az orosz nyelv kötelező jellegét csak a nyolcvanas évektől kezdték feloldani. (104/1980. (M.K.5.) O.M. számú utasítás.) Az orosz nyelv népszerűtlenségének legfőbb oka a motiváció hiánya volt. Kötelezővé tételének közismerten politikai okai voltak. A két nép közeledését, az orosz kultúra elfogadását a nyelvtanítás nem tudta elérni. A két nép kapcsolata formális és alacsony szintű volt. A szigorúan ellenőrzött csoportos turizmus, az orosz nyelvű média népszerűtlensége és nem hiteles hírtartalma gátolta és nagyon leszűkítette a kapcsolatteremtés lehetőségét, a nyelvtudás használhatóságát. Az orosz nyelv bizonyos értelemben összekötő nyelv volt a kelet-közép-európai szocialista államok szövetségi és kapcsolatrendszerében. A motiváció mélyebb és fontos elemei, mint amilyen a célnyelv anyanyelvi használóival való kulturális, politikai azonosulás vagy akár csak a szakmai hasznosság elismerése, az emberek közötti kapcsolat, a nyelvi készségek gyakorlásának lehetősége, melyek pozitívan befolyásolják a nyelvtanulás sikerét, igen gyengék voltak.

Az 1980-as évektől egyre nagyobb lett a nyugati nyelvek iránti igény. Az évtized közepétől az ország fokozatos politikai nyitásának eredményeként a nyelvtudás egyre hasznosabbá vált. Az 1982-es felmérés kimutatta, hogy a német nyelvet választók szerint ez a nyelv volt a legjobban felhasználható az emberek közötti kapcsolatban. A Magyarországra látogató turisták jelentős része német nyelvterületről, főleg az NDK-ból érkezett. Sok nemzetiségi családnak voltak családi, baráti kapcsolatai a kitelepítések következtében német nyelvterületen élőkkel. Az ország gazdasági és kulturális kapcsolatai is jelentősek voltak a német nyelvterület országaival. A magyarok által elérhető Európában a német nyelvvel számos helyen boldogulni lehetett.

Az angol nyelvet választók többsége a szakmai hasznosságot és a nyelv nemzetközi elismertségét említette fő érvként. Még az 1994-95-ös felmérések szerint is a megkérdezetteknek majdnem a fele – az 1982-es felméréshez hasonlóan – a német nyelvet választotta első idegen nyelvként, ugyanakkor az angol nyelvet választók részaránya több mint 50%-kal nőtt ez alatt az idő alatt.

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején bekövetkezett gazdasági, politikai és kulturális változások hatására az idegen nyelvet beszélők száma fokozatosan növekedett. 1988-tól az orosz nyelv visszaszorult az oktatási rendszerben. Az ELTE Angol Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének 1993-as általános iskolások körében végzett adatgyűjtése szerint már az angol volt a legnépszerűbb idegen nyelv. Második helyen a német, majd a francia, az olasz, az orosz, a spanyol, a latin, a japán, a kínai és a portugál nyelv következett. Ugyanakkor az 1993-as adatfelvétel kimutatta a nyelvválasztás – belső, motivációs okai mellett – olyan külső meghatározó tényezőit is, mint a nyelvtanulási lehetőségek, ezen belül például a lakóhely, a település típusa, annak turisztikai jelentősége, földrajzi helyzete, az iskola által kínált feltételek, oktatási és társadalmi források stb. (*Csizér-Dörnyei-Nyilasi, 1999; Dörnyei-Nyilasi-Clément 1996; Dörnyei-Clément, 2001*).

Az 1999-ben megismételt vizsgálatban kimutatták, hogy míg az angol nyelv maradt az első helyen a népszerűségi listán, a német nyelv iránt csökkent az érdeklődés, a spanyol az ötödik helyre, az orosz nyelv pedig még hátrébb került. A nyugati nyelvekre való átállás a kilencvenes évek végére fejeződött be. Az Oktatási Minisztérium 1997/98. és 1999/2000. tanévekre vonatkozó adatai szerint az általános iskolákban még mindig több diák tanult németül, mint angolul, de az angolul tanuló 14 éves aluliak száma 44%-ról 48%-ra nőtt, míg a német 51,7%-ról 49%-ra csökkent. A középiskolákban ez az arány angolból 46,6%-ról 48,2%-ra, a német 39,8%-ról 39,6%-ra módosult. (*Nikolov, 2003.*)

A magyarországi felmérések eredményeit elemezve a kutatások megállapítják, hogy a nyelvtudáshoz, nyelvtanuláshoz az adatszolgáltatók hozzáállása pozitív. A világnyelvek közül elsősorban az angolt, másodjára a német nyelvet részesítik előnyben. Az angolt hasznosabbnak tartják. Ezek után előbb a francia következik, majd a többi – elsősorban nyugati – idegen nyelv.

Az oktatási rendszerben bekövetkező változások

A kilencvenes évek során kialakult új igényekhez az oktatási rendszernek gyorsan és hatékonyan kellett alkalmazkodnia. A nyolcvanas évek végén még az iskolán kívüli, elsősorban a megszorodó nyelviskolák keretei között folyó nyelvtanulási lehetőségek mellett az 1987-től beinduló kéttannyelvű iskolai nyelvoktatásra volt kereslet. 1998-1990-es tanévtől minisztériumi rendelet lehetővé tette az alap- és középfokú oktatási intézményeknek a kötelezően választható tantárgyként oktatott idegen nyelvek megválasztását. Egy újabb rendelet értelmében a nyelvvizsgálóval rendelkező tanulók az idegen nyelv további tanulása alól felmentést, az érettségien jeles osztályzatot szerezhettek. Az egyetemi felvételinél beszámított nyelvvizsga pontérték még a középiskolai tanulmányaik alatt ösztönözte a továbbtanulni vágyókat a nyelvvizsga megszerzésére. Ez a rendelkezés rövidtávon motiváló erő volt, de hosszú távon azzal a káros következménnyel járt, hogy a tanuló nem volt érdekelt a nyelvismeret további fejlesztésében vagy szintfenntartásában, esetleg második idegen nyelv tanulásában. A nyelvoktatás irányát a nyelvvizsgára való sikeres felkészítés felé terelte, az oktatás teljesítmény-, vizsgaközpontú lett. A kommunikatív nyelvismeret elsajátíttatása a mai napig háttérben szorult.

A demográfiai helyzet miatt a tanulólétszám és ezzel az intézményfinanszírozás megtartása érdekében az iskolákban lehetővé vált az idegen nyelvek csoportbontásban való oktatása, a nyelvoktatás óraszámának növelése – természetesen más tantárgyak rovására –, a nyelvoktatás terén a közoktatásban a piaci viszonyok kialakulása. (*Vágó, 2001.*) Az Oktatási Minisztériumban 1999 végére elkészült egy fejlesztési stratégia a nyelvpolitikával foglalkozó európai dokumentumok figyelembevételével. A dokumentumban célul tűzték ki, hogy a középiskolák az első idegen nyelvből legalább az Európa Tanács hatfokú (A1, A2, B1, B2, C1 és C2) skálájának küszöbszintjére (B1), a második kötelezően oktatott idegen nyelvből A2 szintre készítsék föl a tanulókat. Az érettségi reform bevezetésével az idegen nyelvi érettségi kerüljön be az elismert nyelvvizsgák rendszerébe. Az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeként 2004 szeptemberétől a középiskolák első évfolyamán bevezették a nyelvi előképzést, melynek során az első évben főképp idegen nyelvet tanulnak a diákok. Így rövid idő alatt tehetnek szert angol vagy német nyelvtudásra.

Az Általános Vállalkozási Főiskola hallgatói nyelvismeretének, nyelvtanulási orientációjának és motivációs tényezőinek vizsgálata

2005 februárjában az Általános Vállalkozási Főiskola 1354 hallgatójától az intézményben folyó valamennyi képzési területen és szakon gyűjtöttem adatokat kérdőíves felméréssel. A kérdőív kitöltése önkéntes volt. Összeállításakor figyelembe vettem a nyelvtanulási attitűdökre és motivációikra vonatkozó magyarországi vizsgálatok eddigi irányvonalát, építve az általános- és középiskolákban végzett kutatásokra, eredményekre. A válaszadó nappali tagozatos hallgatók az a korosztály, amely korábbi felmérésekben az általános- és középiskolásokra vonatkozó adatokat szolgáltatta. Így lehetőség adódik az összehasonlító munkára.

A kérdőív felépítése

A kérdőív három részből tevődik össze. Az első részben a kitöltő születési évére, nemére, középiskolájának jellegére és ÁVF-es tagozatára, szakjára vonatkozó adatokat gyűjtöttem. A kérdőív második részének első felében saját bevallás alapján igyekeztem felmérni az adatközlő hallgatók nyelvtudásának mértékét a különböző készségek szerint. Feltüntettem a legtöbb magyarországi középiskolában oktatott világnyelveket, így az angolt, a németet, az orosz, a franciát, a spanyolt és az olaszt, valamint a Magyarországon legnagyobb létszámban élő nemzetiségek nyelveit is. A válaszok nem a tényleges nyelvtudás felmérésén, pl. vizsgatesztek eredményein, hanem önértékelésen alapulnak. Ezután meg kellett nevezniük, mely nyelvekből rendelkeznek állami vagy államilag elismert nyelvvizsgával. Külön meg kellett jelölni, mely nyelvekből van alap-, közép- vagy felsőfokú nyelvvizsgája a válaszadónak és azok milyen típusúak.

A kérdőív harmadik felében a hallgatók nyelvi preferenciájáról, orientációjáról és az általuk megjelölt nyelvek tanulási attitűdjéről és legfontosabb motivációs tényezőiről kaptam képet.

Nyelvismeret a válaszadók önértékelése, illetve a nyelvvizsgák alapján

A hallgatók először a saját megítélésük szerint határozták meg nyelvtudásukat. A középiskolák típusa szerint csoportosított adatokból táblázatot állítottunk össze.

1. táblázat

NYELVTUDÁS SZINTJEI A KÖZÉPISKOLA JELLEGE SZERINT (saját megítélés szerint)

Nyelv-tudás	Középiskola jellege						Végösszeg
	1	2	3	4	5		
1. Alig	2	7					9
2. Többé-kevésbé ért	37	85	1				124
3. Jól ért, alig beszél	177	157	6	2	3	1	346
4. Jól ért, ír, beszél	437	254	57	4	8	1	761
5. Anyanyelvi szinten	56	13	14	8	15		106
Üres	4	6					10
Összesen	713	522	78	14	26	2	1356
Százalék							
Alig	0,3	1,3	0	0	0	0	0,7
Többé-kevésbé ért	5,2	16,3	1,3	0	0	0	9,1
Jól ért, alig beszél	24,8	30,1	7,7	14,3	11,5	50	25,5
Jól ért, ír, beszél	61,3	48,7	73,1	28,6	30,8	50	56,1
Anyanyelvi szinten	7,9	2,5	17,9	57,1	57,7	0	7,8
Üres	0,6	1,1	0	0	0	0	0,7
	100	100	100	100	100	100	100

1. általános gimnázium 2. szakközépiskola 3. kéttannyelvű gimnázium
4. nemzetiségi gimnázium 5. külföldi érettségi

Az „*alig*” és a „*többé-kevésbé ért, de beszélni nem tud idegen nyelven*” kategóriát a szakközépiskolában érettségizettek 1,3%, 16,3%-a, majd az általános gimnáziumban érettségizettek közül 0,3%, illetve 5,2% jelölte meg. A „*jól ért, de a beszéd és az írás nebezen megy*” kategóriát a szakközépiskolában (30%), majd az általános gimnáziumban (25%) érettségizettek jelölték meg legnagyobb százalékban. Ezután a nemzetiségi gimnáziumban (14%), és a külföldön érettségizettek (12%) következtek, ami túl nagy számnak tűnik az utóbbi három intézményben folyó kiemelt nyelvoktatáshoz, speciális körülményeikhez képest. Legkevesebb (8%) százalékban a kéttannyelvű gimnáziumban érettségizettek érzik úgy, hogy „*jól értenek, de a beszéd-, az olvasás- és íráskészségük gyenge*”. A „*jól ért, olvas, ír, beszél*”, tehát a megszerzett nyelvtudást biztosan használni tudók aránya – saját megítélésük szerint – a kéttannyelvű gimnáziumban (73%) és általános gimnáziumban (61%) a legnagyobb. A szakközépiskolában végzettek közel fele véli úgy, hogy „*jól ír, olvas, beszél*”. Ez az arány nem tűnik reálisnak. Azoknak az aránya, akik a saját nyelvtudásukat anyanyelvi szintűnek ítélik, a nemzetiségi gimnáziumban, illetve külföldön érettségizettek között a legnagyobb (57-58%). A kéttannyelvű gimnáziumban érettségizetteknek 18%-a, az általános gimnáziumban (8%) és a szakközépiskolában érettségizettek (2,5%) – véleményem szerint – túl magas százalékban jelölték meg az anyanyelvi szintű nyelvtudást.

Az első három típusú középiskolában végzett hallgatók a legmagasabb százalékban a „*jól ért, olvas, ír, beszél*” értékelést vélik igaznak. Ennek a kiváló nyelvismeretnek tükröződnie kellene a nyelvvizsgák számának vizsgálatánál. Az eredmények viszont azt mutatják, hogy az 1356 válaszadóból 487 főnek, azaz közel 36%-nak nincs semmilyen nyelvvizsgálata. Ezek közül 215 fő (44,1%) kéttannyelvű gimnáziumban, 136 fő (27,9%) nemzetiségi gimnáziumban, 107 fő (21,9%) szakközépiskolában és 9 fő (1,8%) általános gimnáziumban érettségizett. Ugyanakkor tudjuk, hogy az első két típusú gimnáziumban az érettségivel megszerezhető a nyelvvizsga.

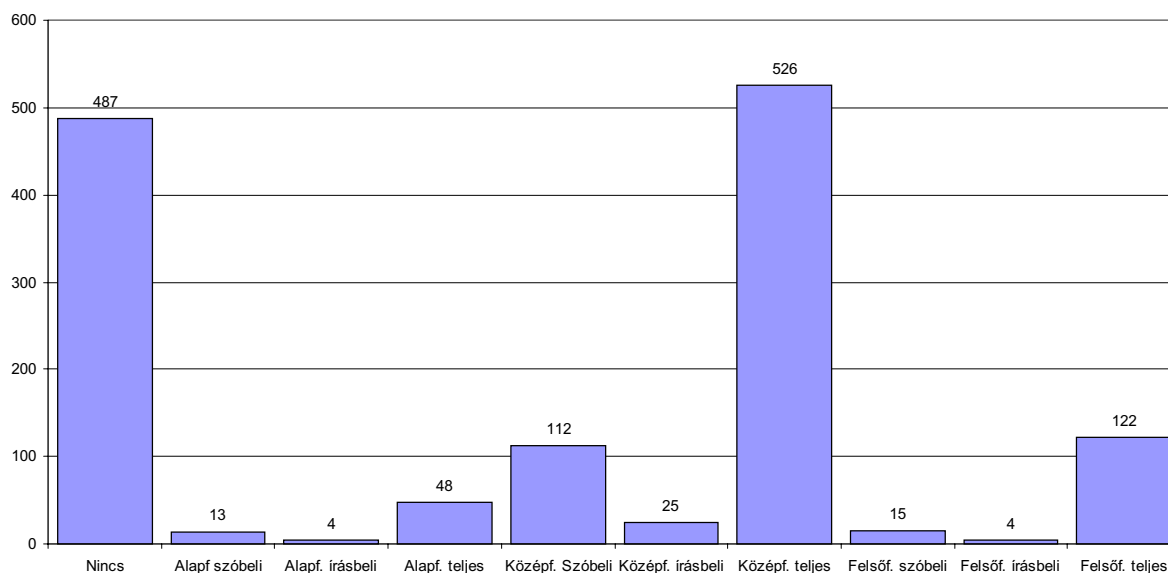
2. táblázat
NYELVVIZSGÁVAL RENDELKEZŐK SZÁMA (saját megítélés)

Nyelvvizsga	1	2	3	4	5	Üres	Összesen
Nincs	9	107	215	136	10	10	487
Alapfokú	0	12	26	26	1	0	65
Középfokú	0	5	100	518	40	0	663
Felsőfokú	0	0	5	81	55	0	141
Összesen	9	124	346	761	106	10	1356

1. általános gimnázium 2. szakközépiskola 3. kéttannyelvű gimnázium
4. nemzetiségi gimnázium 5. külföldi érettségizett

Az utánuk következő két iskolatípusban végzettek nem tudtak sikeres nyelvvizsgát tenni. A nyelvvizsgával rendelkező szakközépiskolások aránya sokkal kisebb az általános középiskolásokénál. Középfokú A, B vagy C típusú nyelvvizsgával a válaszadók 49%-a, összesen 663 fő rendelkezik, ami a saját értékelés szerint 56,1%, nem túl jelentős mértékben tér el, ebből 79,3%-ának C típusú vizsgája van.

1. ábra
NYELVVIZSGÁK (Az egyénileg elért legmagasabb szint, fő)

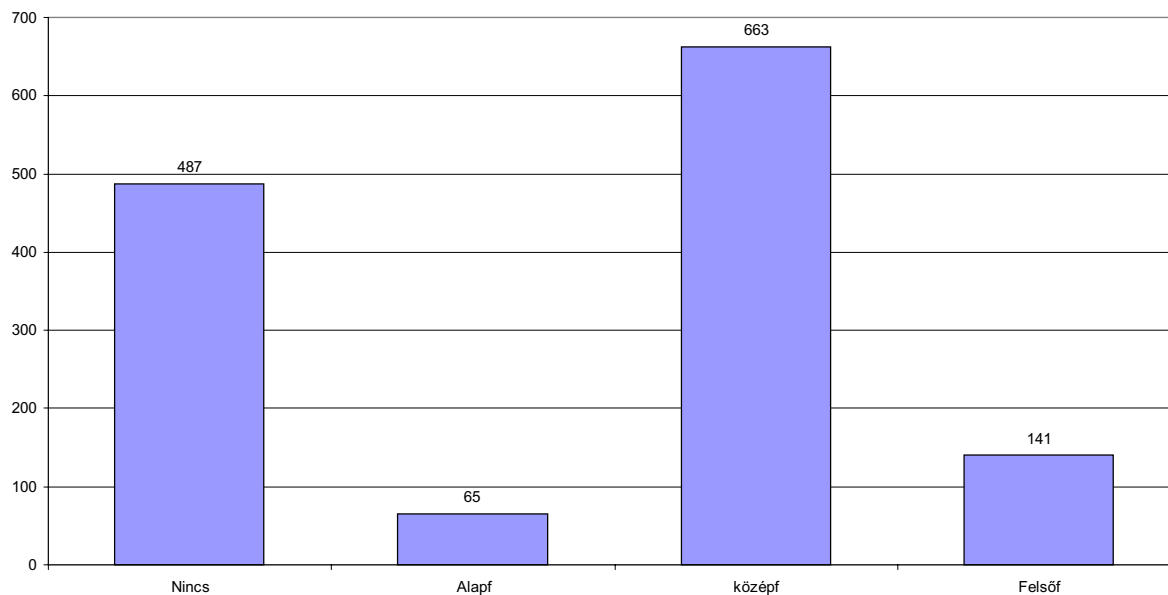

3. táblázat
NYELVVIZSGÁK MEGOSZLÁSA

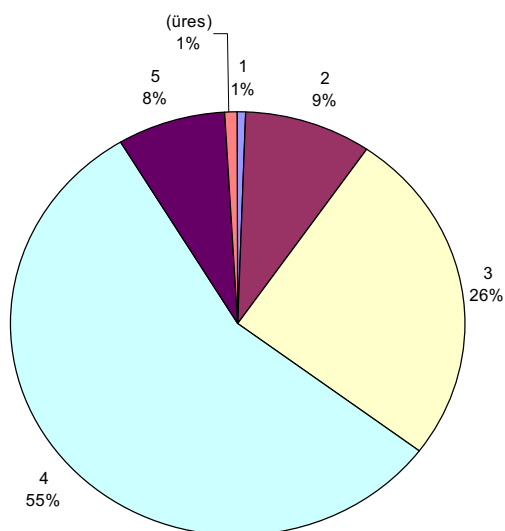
Nyelvvizsga szintje	Fő	Arány (%)
Nincs	487	35,9
Alapfokú	65	4,8
Középfokú	663	48,9
Felsőfokú	141	10,4
Összesen	1356	100,0

Saját megítélés szerint a hallgatók 7,8%-a tud anyanyelvi szinten idegen nyelvet, ezzel szemben 1356 főből 141-nek, azaz 10,39%-ának van felsőfokú nyelvvizsgálója valamilyen nyelvből. Mindhárom szintű nyelvvizsgánál a C típusú, azaz a szóbeli és írásbeli vizsgát tették le sikeresen a legtöbben, tehát alapfokú C típusú nyelvvizsgát 35,4%, középfokút 79,3%, felsőfokút 86% szerzett.

2. ábra
NYELVIZSGÁK MEGOSZLÁS (ÖSSZEVONT VÁLTOZAT)

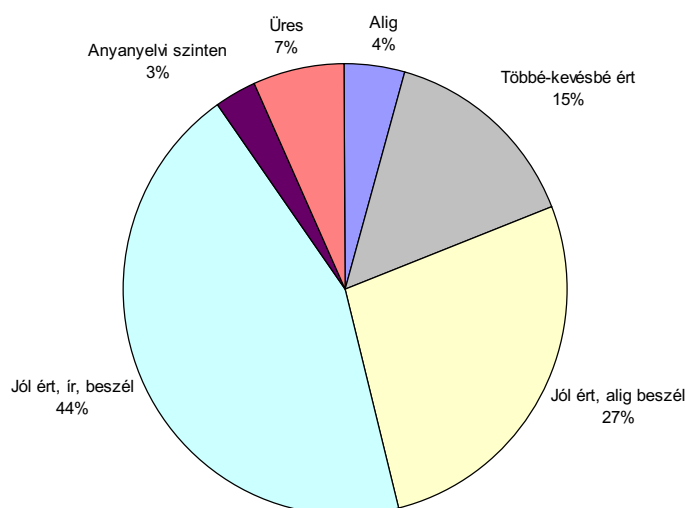

3. ábra
NYELVTUDÁSI SZINT SZERINTI MEGOSZLÁS
(BÁRMELY NYELVEN, SAJÁT MEGÍTÉLÉS ALAPJÁN)

- 1 Alig ért
- 2 Többé-kevésbé ért
- 3 Jól ért, alig beszél
- 4 Jól ért, ír, olvas, beszél
- 5 Anyanyelvi szinten

4. ábra ANGOLNYELVTUDÁSI SZINT SZERINTI MEGOSZLÁS

A főiskolai kimeneti követelmények egyike a szakmai anyaggal bővített C típusú nyelvvizsga. Ennek a követelménynek 2005-ig a vállalkozásszervező szakon 16% nem tudott eleget tenni, azaz 1297 záróvizsgázó közül 200 hallgató nem kapta kézhez diplomáját. A Nemzetközi Kapcsolatok Szakon, ahol a kimeneti követelmény két nyelvvizsga, 108 záróvizsgázó közül 56 nem kapott diplomát, tehát legalább az egyik nyelvvizsgálója hiányzott. Feltettem a kérdést: hány idegen nyelvet tud valamilyen szinten. A válaszadók 20,7%-a egy nyelvet, 59,9%-a két, 14,8% három és 27%-a négy nyelvet jelölt meg. Ez ugyan már irreálisnak tűnik, de volt, aki öt-hat, sőt hét idegen nyelv ismeretét is bejelölte. Egy idegen nyelvet beszél az üzleti szakmenedzser szakosok 38,8%-a, a non-profit szakosok 32,6%-a. Két idegen nyelvet beszél az üzleti kommunikáció szakosok 70,2%-a, a nemzetközi szakosok 67,4%-a, a vállalkozásszervező szakosok 56,2%-a, reklámszervező szakosok 55,7%-a, az üzletviteli szakmenedzser szakosok 51%-a, és a non-profit szakosok 47,8%-a. Tehát az össz válaszadói létszám 60%-a saját bevallás alapján „kétnyelvű”.

Az egy idegen nyelvet beszélők közül a csak angolul tudók száma 210, míg a csak németül tudóké 65 fő. Öten jelöltek meg egyéb nyelveket. A két nyelvet beszélők közül 610-en jelölték meg az angolt és a németet. 193 az angolt és más (nem német) nyelvet, míg a három nyelvet beszélőkből 171 fő az angolt és a németet és egy másik nyelvet jelölt meg.

A válaszoló 1354 fő közül 277 nem érettségizett idegen nyelvből. Csak angol nyelvből 554-en, csak németből 273-an, angol és német nyelvből is 114-en, angol és más nyelvből 57-en érettségiztek. Csak egy, nem angol és nem német nyelvből 65-en érettségiztek, míg két nyelvből, melyek közül egyik sem volt, sem angol, sem német 14-en.

Ezek megoszlása a következő: franciául 28-an érettségiztek, közülük ketten angolból, egy olaszból, egy ukránból is. Spanyolból heten, olaszból 11-en, ebből egy németből is, szlovákból ketten, ebből egy németből is. Románból négyen, ukránból hárman, svédből egy, latinból három válaszadó érettségizett.

Az 1354 válaszadóból nincs nyelvvizsgálója 486 főnek (35,8%). Csak angolból 466 főnek (34,4%), csak németből 190 főnek (14%). Nem angol és nem német nyelvből 41 főnek (3%) van nyelvvizsgálója. A két nyelvvizsgálóval rendelkezők közül 112 főnek (8,2%) van angolból és németből, 43 főnek (3,1%) angolból és egy másik, nem német nyelvből, 10 főnek (0,73%) két másik, sem angol, sem német nyelvből van valamilyen szintű nyelvvizsgálója.

Az 1354 válaszadó hallgató közül 1264 fő (93,3%) tud valamilyen szinten angolul, 901 fő (66,5%) németül, 188 fő (13,88%) franciául, 132 fő (9,7%) olaszul, 93 fő (6,86%) oroszul, 91 fő (6,7%) spanyolul.

A nemzetiségi nyelvek közül 25 fő (1,84%) tud románul, 18 fő (1,3%) szlovákul, 8 fő (0,5%) horvátul, 5 fő (0,3%) ukránul és 3-3 fő (0,2%) szerbül és cigányul. Egyéb nyelvet 9 fő (0,6%) jelölt meg.

A nyelvi preferencia és a motivációs tényezők vizsgálata

A kérdőíves felmérés harmadik részében a hallgatóknak meg kellett nevezniük, mely idegen nyelvet tartják a legfontosabbnak, majd 12 felsorolt pont közül meg kellett jelölniük az indokokat. A választható okok között a motiváció Dörnyei Zoltán által meghatározott nyelvi szintje a gardneri integratív és instrumentális orientáció, valamint az intrinzikus és extrinzikus motiváció néhány eleme volt felsorolva. Ugyanazek az indokok szerepeltek egy választható második idegen nyelv tanulási motivációi között. Arra a kérdésre, melyik idegen nyelvet tartja a legfontosabbnak, a hallgatók 90%-a az angolt jelölte meg. Második legfontosabb idegen nyelvnek 28,4%-a a németet, 18,1%-a a spanyolt, 17,7%-a az olaszt és 15,2%-a a franciát nevezte meg.

A nyelvtanulás céljának 65% egyértelműen a diplomaszerezést jelölte meg, majd 63%-ban a magasabb fizetéssel járó jobb állás reménye szerepelt. Nem sokkal maradt el az az 52%-ban választott érv, miszerint a nyelvismeret az álláshirdetésekből sokszor szereplő feltétel. Az adatokkal kimutatható a hallgatók instrumentális orientációja és extrinzikus motivációja a nyelvtanulásban.

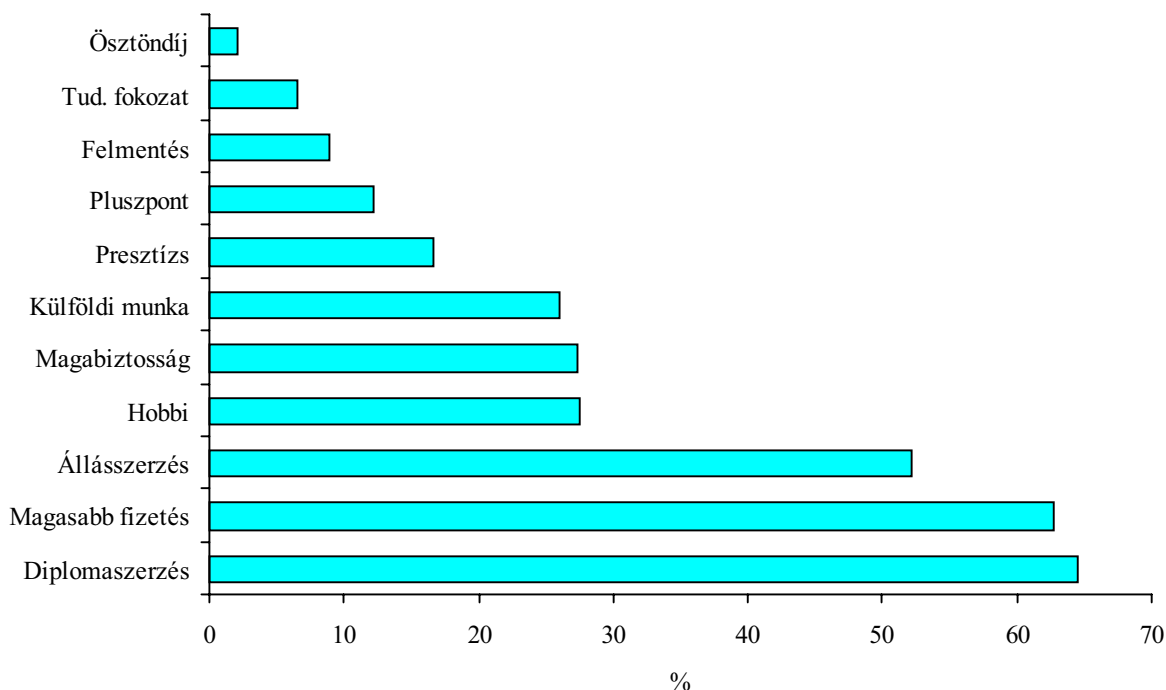
Az érzelmi, nem racionális okok megjelölése – mint a hobbi (28%), a magabiztosság érzete (28%) vagy a presztízs (16%) – szintén jelentős, de nem meghatározó fontosságú érv. Az olyan érveket megjelölő hallgatók alacsony aránya, mint a felmentés vizsgakötelezettség alól vagy az ösztöndíj megszerzése, valószínűleg annak tudható be, hogy az adott körülmények között kevés esélyt láttak ezek elérésére. A tudományos fokozat megszerzése nem szerepel a célok között.

4. táblázat

A NYELVTANULÁS CÉLJAI: AZ EMLÍTÉSEK ARÁNYA, %

Miért tanul nyelvet?	Az említések aránya, %
A diplomaszerezés feltétele a nyelvvizsga	64,5
Magasabb fizetéssel, jobb állással járhat	62,7
Álláshirdetésekből sokszor feltétel a nyelvtudás	52,2
Hobbiból	27,5
Magabiztosabbnak érzem magamat	27,3
Külföldön szeretnék dolgozni	26,0
Presztízsből	16,6
Pluszpontot jelent/ett a felvételi vizsgán	12,2
Felmentést jelent/ett középiskolai és/vagy felsőoktatási vizsgakötelezettség alól	8,9
Tudományos fokozat megszerzéséhez szükséges	6,6
Ösztöndíj megszerzéséhez szükséges	2,1

5. ábra
A nyelvtanulás célja

Az első és a második idegen nyelv tanulási motivációt összehasonlítva figyelemre méltó következtetések vonhatók le. Míg a 90%-ban legfontosabb nyelvnek megjelölt angolnál szignifikáns az instrumentális orientáció és az extrinzikus motiváció, a második idegen nyelvénél az integratív orientáció és az intrinzikus motiváció megjelenése egyértelmű.

A másodikként választott idegen nyelvként a válaszadók közül a németet 28,4%, a spanyolt 18,1%, az olaszt 17,7%, míg a franciát 15,2% nevezte meg. Az orosz nyelvet 3,0% jelölte meg. Valószínűleg a 140, az 1998 előtt érettségizett levelezős hallgató közül ők azok, akik még iskolai keretek között tanulták a nyelvet. A németen kívül felsorolt nemzetiségi nyelvek közül (szlovák, szerb, horvát) egyiket sem jelölték meg 1%-nál nagyobb arányban. Előfordul még a svéd és a latin nyelv.

A megkérdezett hallgatók 95,5%-a indokolja az angol nyelvválasztást azzal, hogy az angolt értik a legtöbb helyen a legszámosabban. Csak 56,9%-uk indokolta azzal, hogy a munkában, szakmai előmenetelben ez a leghasznosabb nyelv, valamint 50,2% azzal, hogy ez a gazdasági élet, a diplomácia és a tudomány nyelve. Ugyanezek az indokok a második nyelvénél 54,4%, 22,7% és 22,0%-ban szerepelnek.

A második nyelvénél az integratív orientáció és intrinzikus motiváció szembeötlően érvényesül. 33% szeretné megismerni a választott nyelvet beszélő nép kultúráját, illetve oda szeretne utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik. Ez azt is tükrözi, hogy az angol nyelvterület, így az Egyesült Államok, de még Nagy-Britannia is, nem említve Ausztráliát vagy Kanadát, a magyarok számára elérhetetlen úti cél. A német nyelvterület országai mind turisztikai, mind esetleges munkavállalási célszágként sokkal inkább megközelíthetőek. A német tulajdonú vagy befolyású vállalatok nagyobb számban vannak jelen, a német nyelvű TV-csatornák szélesebb körben, nagyobb számban foghatók Magyarországon területén. A kapcsolatok hagyományosan élénkebbek – főleg a nyugati országrészben – a német nyelvet beszélő országokkal, elsősorban osztrák szomszédainkkal. A német nyelvvel Európában még mindig jól el lehet boldogulni.

Negyedik helyen van 31,9%-kal a nyelv szépsége mint a nyelvtanulás fő motivációja. 22,9% azzal indokolta a második nyelv választását, hogy könnyű, gyorsan meg lehet tanulni. Ez különösen fontos szempont lehet a nemzetközi kapcsolatok szak hallgatóinak, akiknek két nyelvből megszerzett középfokú szakmai nyelvvizsga a főiskolai kimeneteli követelmény. A munkában és előmenetelben hasznosíthatóság 22,7%-kal a hatodik helyen álló motívum, ezután következik 22,0%-kal a nyelv hasznosíthatósága a gazdasági életben, a diplomáciában és a tudomány területén.

Érdekes, hogy a barátok szerzése, kapcsolattartás 18,3%-kal csak a nyolcadik helyen áll. Ez valószínűleg abból adódik, hogy – bár a célnyelvet beszélő országokra, népeinek kultúrájára kíváncsiak – ezt a második helyén jelölték motiváló tényezőként. A nyelvtudásukat nem tartják annyira biztosnak, kommunikációképesnek, hogy kapcsolatot tudjanak létesíteni vagy fenntartani a célnyelvet beszélőkkel. A kilencedik helyen 14,3%-kal álló tényező a munkavállalás lehetősége, ami nem eléggé motiváló a második nyelvnél a nyelvtanulás, nyelvválasztás szempontjából. Ez valószínűleg összefügg Magyarország politikai helyzetével, az Európai Unión belül elfoglalt helyével, a magyarok viszonylagos zártságával, de a nyelvismeret színvonalával is.

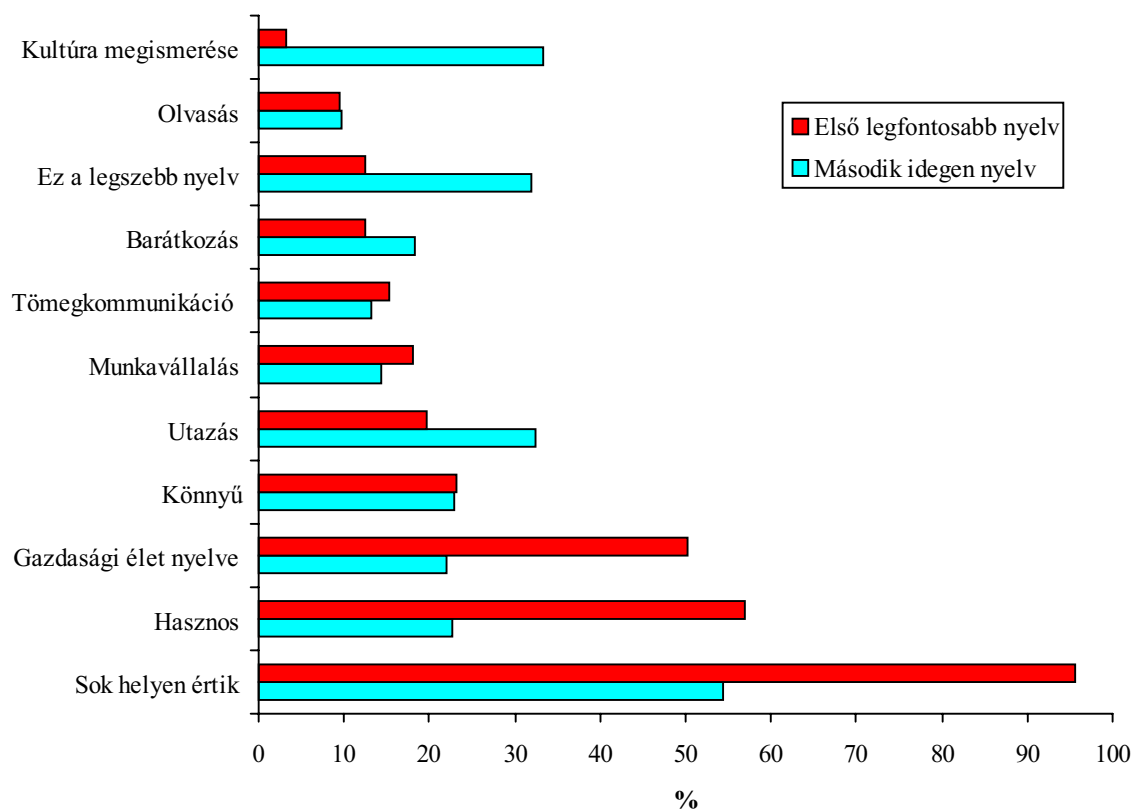
Legutolsó helyen áll a TV-rádió-mozi mint motiváló tényező. Ez tükrözi azt a tényt, hogy Magyarországon minden TV- és mozifilm szinkronizálnak, ami a többletráfordításon kívül azzal a – nyelvtanulás szempontjából kedvezőtlen – következménnyel is jár, hogy a nyelvtanuló elveszít egy nagyon hasznos és kézenfekvő lehetőséget nyelvtudása fejlesztésére, gyakorlására.

5. sz. táblázat

A LEGFONTOSABBNAK TARTOTT ÉS A MÁSODIKKÉNT VÁLASZTOTT IDEGEN NYELV TANULÁSÁNAK INDOKAI: AZ EMLÍTÉSEK ARÁNYA, %

A választás indokai	Első legfontosabb nyelv	Második idegen nyelv
Ezt a nyelvet értik a legtöbb helyen, a legszélesebb rétegek	95,5	54,4
A munkában, szakmai előmenetelben ez a leghasznosabb nyelv	56,9	22,7
Ez a gazdasági élet, a diplomácia, a tudomány nyelve	50,2	22,0
Könnyű nyelv, gyorsan meg lehet tanulni	23,1	22,9
Oda szeretne utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik	19,6	32,4
Ott szeretne munkát vállalni, ahol ezt a nyelvet beszélik	18,0	14,3
Ezen a nyelven szeretne rádiót hallgatni, TV-t és mozi nézni	15,2	13,1
Szeretne ezen a nyelven barátokat szerezni, kapcsolatokat tartani	12,6	18,3
Ez a legszebb nyelv	12,4	31,9
Szeretne ezen a nyelven sajtót, könyveket olvasni	9,5	9,8
Szeretné megismerni a választott nyelvet beszélő nép a kultúráját	3,3	33,3

6. ábra
A LEGFONTOSABBNAK TARTOTT ÉS A MÁSODIKKÉNT VÁLASZTOTT IDEGEN NYELV
TANULÁSÁNAK INDOKAI: AZ EMLÍTÉSEK ARÁNYA, %

* * *

Vizsgálatom eredményei a budapesti Általános Vállalkozási Főiskola 1356 hallgatója körében összhangban vannak az eddigi általános- és középiskolás diákok között végzett hazai kutatásokkal. Megállapítható, hogy a hallgatók hozzáállása az idegen nyelvek tanulásához pozitív. *Nyelvtanulási motivációjukra az instrumentális orientáció jellemző*, ugyanakkor az integratív orientáció és az intrinzikus motiváció elemei is fellelhetőek. A diákok az angol nyelvtudást tartják hasznosabbnak, az angol nyelvterületek kultúráját a legvonzóbbnak. A második idegen nyelv tanulásában főleg az integratív motivációk a jellemzőek.

IRODALOM

Brown, H. Douglas (1994): *Teaching by Principles*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Csizér Kata–Dörnyei Zoltán–Nyilasi Emese (1999): „Az általános iskolások nyelvtanulási attitűdjei és nyelvválasztása Magyarországon. Az oroszról az angolig?”. *Magyar Pedagógia*, 99. évf. 2. szám, 193-204. old.

Deci, Edward L., Richard M. Ryan (1985): *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York, Plenum.

Dörnyei Zoltán (1994): „Motiváció és motiválás az idegen nyelvek tanításában.”. *Modern Nyelvoktatás* II. 4., 5-21. old.

Dörnyei, Z. (1994): „*Motivation and Motivating in the Foreign Language Classroom.*”. *Modern Language Journal*, 78, 273-284. pp.

Dörnyei, Z.–Nyilasi, E.–Clément, R. (1996): „*Hungarian school children's motivation to learn foreign languages: a comparison of target languages.*”. *Nov ELY*, 3.2., 6-16. pp.

Nikolov Marianne (2003): „Az angolul és németül tanuló diákok nyelvtanulási attitűdje, és motivációja.”. *Iskolakultúra*, 2003. augusztus, 61-73. old.

Terestényi Tamás (1985): „*Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudással.*”. *Nyelvtudományi Közlemények* 1. szám, 197-208. old.

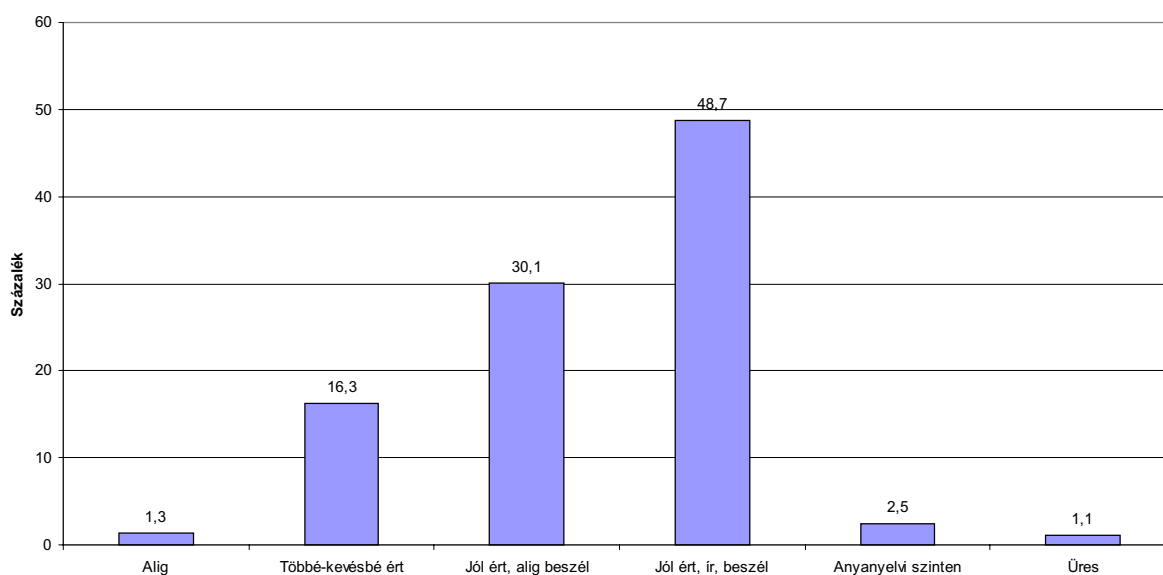
Vágó Irén (2001): „*Ami az átlagok mögött van. Egyenlőtlenségek a nyelvoktatásban.*”. *Iskolakultúra*, 2001. augusztus, 61-70. old.

FÜGGELÉK

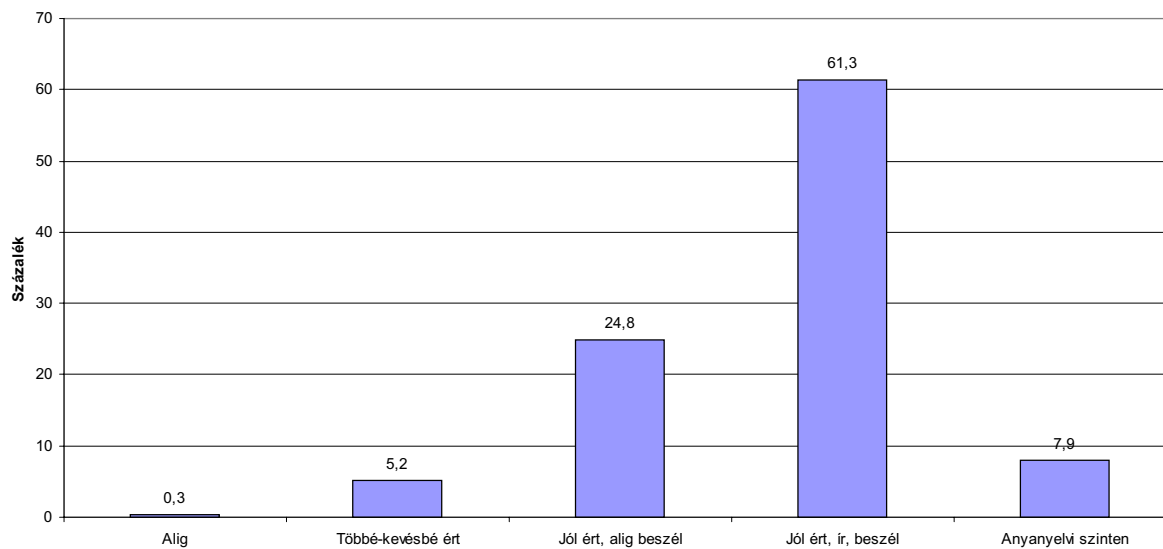
F1. táblázat
A NYELVTUDÁS ÉS A NYELVVIZSGA KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS

Nyelv-vizs max	Nyelv-tudás max					(üres)	Végösszeg
	1	2	3	4	5		
Nincs	9	107	215	136	10	10	487
11	0	2	5	6	0	0	13
12	0	1	3	0	0	0	4
13	0	9	18	20	1	0	48
21	0	1	25	81	5	0	112
22	0	3	8	14	0	0	25
23	0	1	67	423	35	0	526
31	0	0	0	11	4	0	15
32	0	0	0	4	0	0	4
33	0	0	5	66	51	0	122
Végösszeg	9	124	346	761	106	10	1356

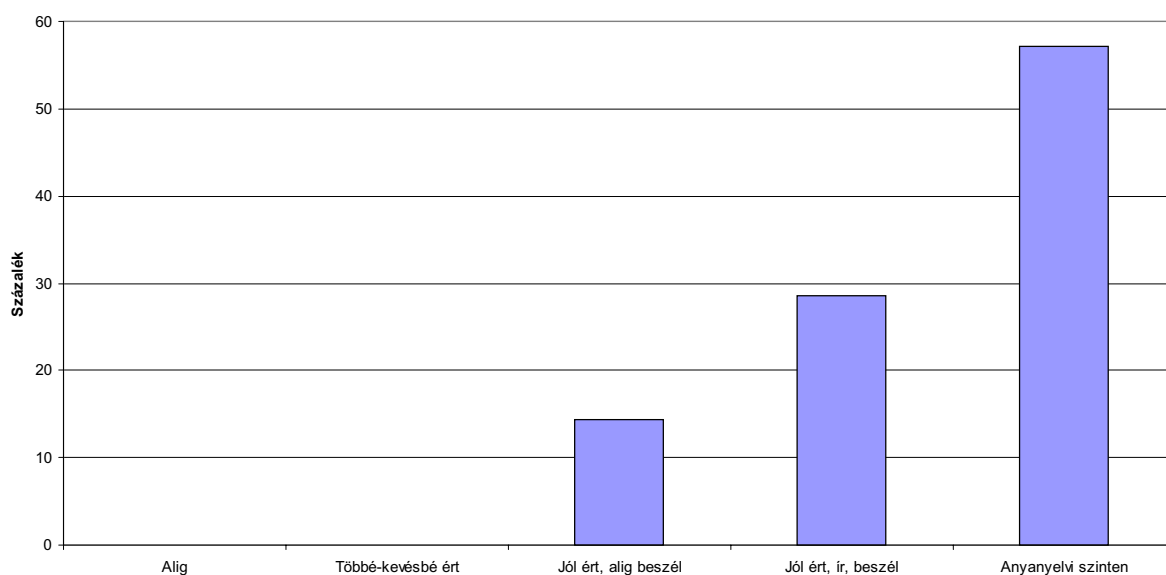
1. Alig tud	11 Alapszint A típus
2. Többé-kevésbé ért	12 Alapszint B típus
3. Jól ért, alig beszél	13 Alapszint C típus
4. Jól ért, ír, olvas, beszél	21 Középfokú A típus
5. Anyanyelvi szint	22 Középfokú B típus
	23 Középfokú C típus
	31 Felsőfokú A típus
	32 Felsőfokú B típus
	33 Felsőfokú C típus

F1. ábra
Szakközépiskolai nyelvtudás (saját megítélés, %)

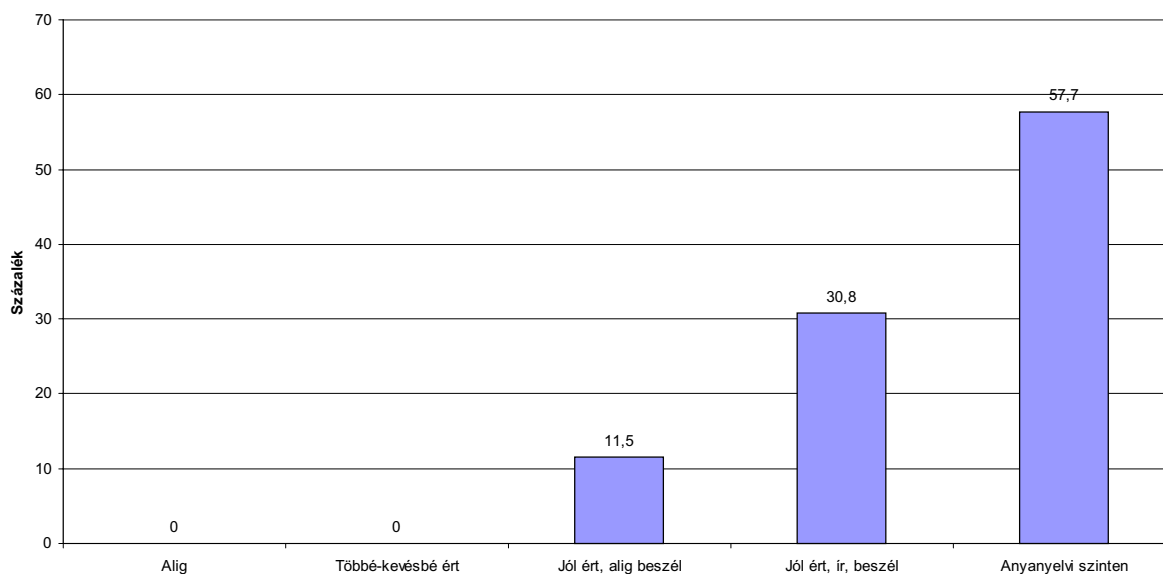
F2. ábra
Általános gimnáziumban végzettek relatív nyelvtudási megoszlása (%)

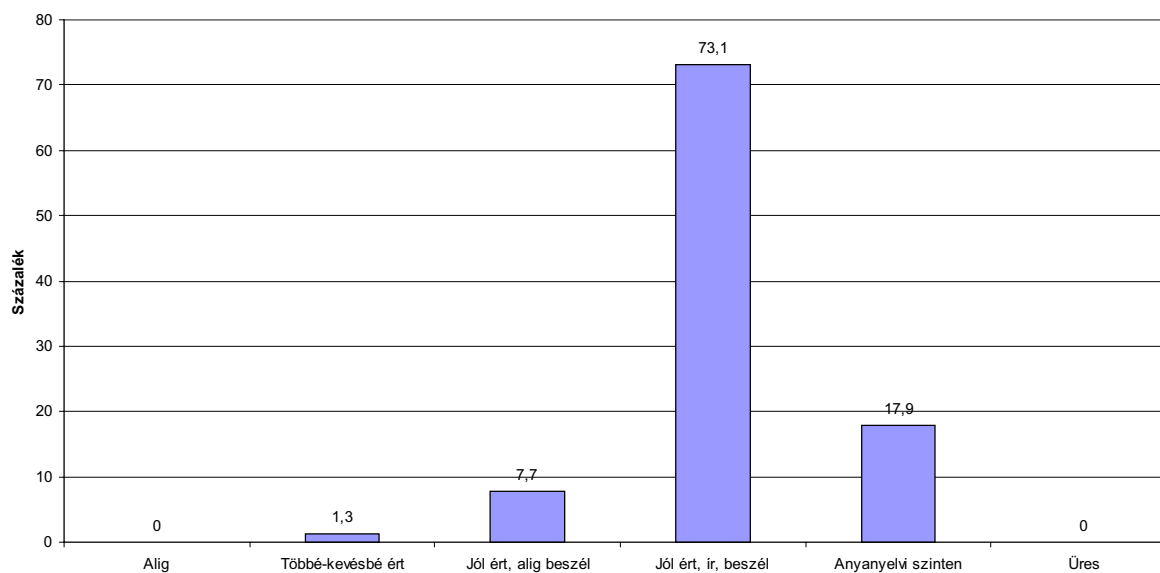
F3. ábra
Nemzetiségi gimnáziumi nyelvtudás, saját megítélés, % (Összesen 14 fő)

F4. ábra
Külföldön érettségizettek nyelvtudása saját megítélés szerint, % (26 fő)

F5. ábra
Kéttannyelvű középiskolások nyelvtudása, %

Papp Ottó* – Hevesi Krisztina**

A TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS ÉS AZ ÉRINTETTEK ÉRDEKEINEK ÉRVÉNYESÍTÉSE A VÁLLALKOZÓI DÖNTÉSEKNÉL

A társadalmi felelősségvállalás és az érintettek („stake-holderek”) érdekeinek figyelembevétele

Az egyoldalú haszonelvűség és kizárólag csak a profit maximalizálására való törekvés olyan káros (néha kóros) tendenciáknak ad(hat) teret, melyek a gazdaság szereplőit hajlamosít(hat)ják arra, hogy *saját költségmegtakarításaikat másokkal* (a társadalommal, a környezet károsításával, a jövő generációival stb.) *fizetessék meg. Egyre több olyan jelenséggel találkozhatunk például a mai „global village (globális falu)” világában, amikor a környezetkárosító iparágakat vagy azok bulladékait áttelepítik (mintegy „exportálják”) egy másik, általában elmaradottabb országba vagy régióba (lásd a Világbank 1991-es úgynevezett „belső memorandumát”) vagy csak egyszerűen „ráengedik” azt – a saját költségmegtakarításuk érdekében – egy másik országra, régióra (lásd például a verespataki aranybányák esetét – és a példákat hosszan folytathatnánk).*

Szükségsszerűvé válik, hogy a *gazdaság szereplői* (állapították meg a társadalmi felelősségvállalással foglalkozó konferencia résztvevői) *saját profitérdekeiken túllépve elkötelezettek legyenek a társadalmi felelősségvállalás mellett*, mivel – szószerinti idézettel – „egyre kevésbé lesz transzparens az a cég, amelyik jogszabályok mögé rejtőzve és a profitérdekekre hivatkozva kibújik a felelősségvállalás alól” (Piac és Profit, 2006).

Az idő sürget és így egyre inkább nyilvánvalóvá válik: további társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltétele, hogy a gazdasági racionalitás mellett az érintettek („stake-holderek”) érdekeit valamint az emberi-össztársadalmi etikai normákat is integráljuk és érvényesítsük a tervezési, döntési és ellenőrzési folyamatokba. Kiemelt jelentősége van ennek a követelménynek az olyan nemzetgazdaságilag is meghatározó és a közeljövőben jelentős változásoknak kitett területeken és döntéseknél, mint például:

- *az állami- és közigazgatási intézmények átalakítása*
- *a termelőinfrastruktúrák (kiemelten a közlekedés, a vízügy, a hírközlés) fejlesztése; és*
- *a nagy ellátó rendszerek (egészségügy, oktatás, kultúra, sport) gazdálkodási, igazgatási rendszereinek átalakítása.*

* Főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

** Pszichológus, közgazdász, Eötvös Loránd Tudományegyetem

A gazdasági racionalitás, *stake-holderek*, valamint az ösztársadalmi-etikai normák értékdimenzióinak összehangolása

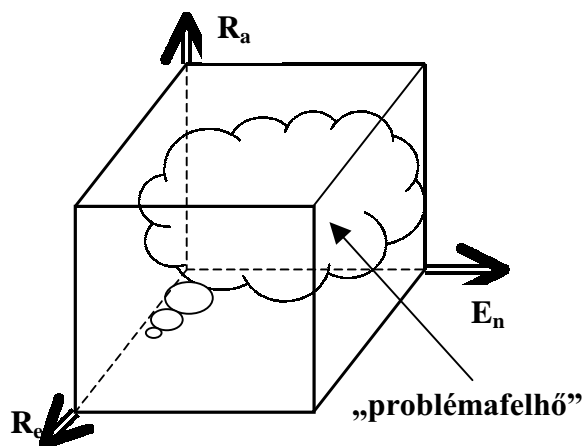
„Nem csak a tegnap múlt el, de a holnap sem fog örökké tartani”
(Naisbitt, 1982.)

P.F. Drucker megfogalmazása szerint a vállalati kultúra két tartóoszlopa („alapvető értéke”):

- A pénzben mérhető *értékközpontúság* (value for money); valamint
- az *etikai elkötelezettség* (a vevők, a partnerek és a társadalom felé egyaránt).

Ennek a felismerésnek az általános megfogalmazását Jane Mansbridge és K.E. Goodpaster „háromdimenziós felelősség modelljének” úgynevezett *értékdimenziói* adják, amelyek (mint ortogonális „főfaktorok”) az:

- R_a : a *gazdasági* (vagy: *cél-racionalitás*)
- R_e : a *respektus* [vagy: *respektivitás*; azaz a „partnerek” (stake-holderek vagy „érintettek”) érdekeinek méltányos figyelembevétele]; valamint az
- E_n : a környezeti és ösztársadalmi *normák* érvényesítése. (In: Kindler, 1993)

A *felelősség* fogalmának jelentése ebben az értelmezésben túlmutat a szokásos (cselekedeteink következménye kapcsán megfogalmazott oksági illetve valamely szerephez kötődő) felelőségen és *egyértelműen etikai értelmet nyer*.

A vállalatok (vállalkozók) etikai felelősségének „klasszikus” *definícióját* a gazdaságetikai szakirodalomban Kenneth Goodpaster és John Matthews adta meg mely szerint *a felelős vállalat döntéshozatalában körültekintően mérlegeli a döntésben megnyilvánuló értékeket, valamint figyelemmel van a döntések várható következményeire; másokra (az „érintettek”, a partnerekre, a társadalomra, a környezetre) gyakorolt hatására.* (Goodpaster, 1982, Kindler, 1993) Ez a definíció két filozófiai hagyomány legfontosabb jellemzőit emeli ki: *a vállalatoknak racionálisan és másokat „tisztelve” kell döntéseiket megbozni. A profit így egészül ki a morállal, a gazdasági racionalitás a „mások” (az érintettek) tiszteletben tartásával. Érdemes megjegyezni, hogy az etika szó jelentéstartalma – az eredeti görög „ethosz” szó általánosabb érvényű jelentése óta – sokat változott és specifikálódott. Így a különböző „szaktetikák” (mint például: üzleti etika, orvosi etika, sajtóetika, reklámetika stb.) értelmezése mellett mintegy „történelmi” átalakuláson is keresztül ment (gondoljunk pl. az angol „gentleman’s agreement”, a német „kreditfahig” vagy „kreditwürdig” kifejezések eltérő jelentéstartalmára stb.)* (Zsolnai, 2000, Pálinkás, 2006).

A *három értékdimenzió beépítése és szinergikus összhangjának megteremtése* a közgondolkodásban, a vállalati kultúrában illetve a döntési folyamatokban meghatározó – és már meg nem kerülhető – feladatot jelent, mivel a társadalmi, emberi, etikai normák devalválódása, a veszjelek szaporodása *már a kényszerítő szükségzerűség szintjére* emelik e problémák megoldását. Különösen nagy a veszélye ennek *restriktív gazdaságpolitika* esetén, ami – szinte biztos következményeként – *destrukatív tendenciáknak*

nyithat szabad utat. Mivel pedig *John Naisbitt* szavaival élve: „A világ egyre szűkebb és egyre drágább lesz”, így ezen jelenségek gyakorisága és veszélyessége – országhatárokon kívül és belül – várhatóan egyre inkább nő.

Érthetően megnő tehát annak a szükségessége, hogy *azok szenvedjék el cselekedetük hátrányait, akik annak az előnyeit is élvezik* (Erről szól a „*Pay your way*” filozófiája: „fizesd meg a magad életmódját”). Ez a norma nemzetközi, nemzetgazdasági, illetve vállalati szinten egyaránt érvényes (illetve érvényesítendő) kötelező szükségszerűséggé válik számukra, különösen az európai integrációs folyamatba való bekapcsolódásunk megvalósítási szakaszában. (Pálinkás, 2005)*

A három értékdimenziós „felelősségmodell” beépítése a vállalkozói/menedzseri döntésekbe

„Amikor egy kérdés mélyébe akarunk hatolni, mindeneelőtt alaposan szembe kell néznünk a problémákkal!”
(Descartes: „Az értelemvezetés szabályai”)

A *P. Drucker* által megfogalmazott *etikai elkötelezettség* beépülése a társadalmi tudatba és a gazdasági döntésekbe szükségszerű, azonban nem egyszerű folyamat. *E.M. Bartee* azt a folyamatot, amíg egy jelentős változás a *perszonalizáció* („egyéni megoldáskeresések”) fázisától eljut a „*társadalmisítás*” (a társadalmi elfogadottság) fázisáig egy többlépcsős, igen nehéz és több helyen is könnyen „megbicsakló” folyamatként írja le és jellemzi. (Pálinkás, 2006) Ha pedig az értékrend és/vagy az etika beépülése a társadalmi tudatba valahol megbicsaklik, és a társadalom nem fogadja be az elképzelt változtatásokat, úgy azt legfeljebb ráerőltetni lehet csak a társadalomra – akkor viszont már nem beszélhetünk etikáról vagy össztársadalmi érdekekről. (Sajnos túl sok példáját láttuk ennek az elmúlt években, évtizedekben.) Nemegyszer szinte egy ellenkező irányú társadalmiasodási folyamat tanúi lehettünk több területen is. (Lásd például a közlekedés- vagy a közbiztonság, az állattartás vagy a környezetvédelem stb. területén hozott – intézményszintű – beavatkozásokkal, rendeletekkel, utasításokkal szemben kialakult „morális elkerülő stratégiák” káros, de mindenképp fékező hatásait.)

A *Pataki–Radácsi* szerzőpáros megállapítja, hogy: „az alternatív kapitalistáknak nevezett cégek pár évtizede ennek a szemléletnek, azaz a *vállalatok társadalmi felelősségvállalásának úttörőiként lettek sikeresek.*” (Pataki–Radácsi, 2000)

Érdeemes megemlítenünk, hogy a vállalatok önkéntes *társadalmi felelősségvállalását és az érintettekkel való együttműködést* szorgalmazó *ENSZ-projekt*, az úgynevezett „*Global Compact*”, valamint az *Európai Unió* hasonló célkitűzéseket képviselő *CSR* (Corporate Social Responsibility) projektje várhatóan igen kedvező hatással lesz a társadalmi felelősségvállalásnak a *vállalati/vállalkozói döntésekben is* megnyilvánuló érvényesülésére (illetve a vállalati kultúrába történő sikeres asszimilálására). Természetesen e folyamatban számos probléma ismert (és még várható), de a megvalósításához szükséges *eszközök* (módszerek és technikák) ma már rendelkezésre állnak ahhoz, hogy a vállalati döntéshozók kvantifikált és operacionalizált műveletekkel végezzék ez irányú munkájukat is és a „*vágyvezérelt gondolat*” *szintjéről* a potenciális partnerek *fogadókészségét* is biztosító alkalmazhatóság *szintjén* integrálják mindennapi munkájukba.

* Megjegyezzük, hogy a megoldás keresésének irányát a *R.J. Herrstein* által megfogalmazott ún. „kiegyenlítő törvénye” [vagy „*matching-law*”] illetve *H. Simon, R. Frisch* (és mások) által felállított ún. „*optimális kompromisszum*” filozófiája alapozza meg. Formalizált változatának kidolgozása felé pedig [ún. *logikai- vagy „gondolati modell” szintjén*] még *K.E. Goodpaster* tette meg az első lépéseket. (Herrstein, 1997, Goodpaster, 1982)

IRODALOM

Goodpaster, K.E. – Matthews, J.B. (1982): „*Can a Corporation Have Conscience?*”.
In: Harvard Business Review, No 1., 132-141. pp.

Goodpaster, K.E. (1991): „*Business Ethics and Stakeholder Analyses.*”
In: Business Ethics Quarterly, No. 1.

Herrstein, R.J. (1997): „*The Matching Law*”. In: Papers in Psychology and Economics. Russel Sage Foundation & Harvard University Press.

Kindler József – Zsolnai László (szerk.) (1993): *Etika a gazdaságban*. Budapest, Keraban Kiadó, 118-134. old.

Naisbitt, John (1982): „*MEGATRENDS: Ten New Directions Transforming Our Lives.*”. New York, Warner Books.

Pálincás Jenő (2005): *Piacfejlesztési döntések*. Budapest, GDF–LSI Oktatóközpont.
(3. fejezet: „A vállalat társadalmi felelősségvállalása”, valamint V/1. fejezet: „Vállalati döntések.”)

Pálincás Jenő (2006): *Üzleti etika*. Budapest, GDF–LSI Oktatóközpont.

Pataki György – Radácsi László (2000): *Alternatív kapitalisták*. Budapest, Új Paradigma Kiadó.

Radácsi László (2006): „*Mindenáron haszon?*”. In: Piac és Profit. Az európai üzlet lapja X. évf., 2006. április, 28-30. old.

„*Versenyfutás az idővel.*” – Társadalmi felelősségvállalás rovat. (Összefoglaló a „Cégek a fenntartható világeért” c. konferenciáról.) In: Piac és Profit az európai üzlet lapja X. évf., 2006. május, 58-60. old.

Zsolnai László (2000): *A döntésbozatal etikája*. Budapest, Kossuth Kiadó.

SZAKDOLGOZATI ANNOTÁCIÓK*

* *Az Általános Vállalkozási Főiskolán a 2006. évben kitűnő eredménnyel végzett hallgatók munkáiból*

Ács Beáta*

EGY INFORMATIKAI CÉG ESETE A KÖZSZFÉRÁVAL**

A cég, melyről írok, az ügyfelek szervezeti berendezkedését modellező, irodaautomatizálási, ügyfélszolgálati valamint irodai háttérrendszereket épít. Problémája profiltól független, hiszen melyik cég nem kerül kisebb-nagyobb válságba az első 5 év során, mikor igyekszik az ötleteit megvalósítani, és eligazodni az üzleti világ útvesztőiben, megkapaszkodni és elindulni a megálmódott úton a siker felé? A szakdolgozatom során vizsgálom a vállalkozás fejlődési életciklusait, eddigi stratégiáját, valamint a jövőre vonatkozó stratégiai javaslatokat dolgozok ki.

A vizsgált cég három divízióra tagozódik: az egyik a CRM-divízió, a másik a versenyszférát, a harmadik a közszférát szolgálja ki. Bár a cég összességében nyereséges, és láthatóan fejlődik, az utóbbi 1-2 évben a közszférát kiszolgáló divíziója nehézségekkel küzd. A vezetés nem fordított kellő figyelmet a szervezet logisztikai folyamatainak megszervezésére, irányítására és ellenőrzésére. A környezeti változások is visszavetették ennek divízióinak a fejlődését. Ez maga után vont likviditási problémákat is.

A szakdolgozat célja felfedni, elemezni a mikro- és makrokörnyezeti hatásokat, az üzletágra jellemző tulajdonságokat, finanszírozási lehetőségeket, valamint a divízió szervezeti, vezetési problémáit. Céлом megtalálni a megoldást a közszférát kiszolgáló divízió működésével kapcsolatos problémákra.

A vállalkozás életképes, olyan programcsomagokat kínál, melyekre igen nagy kereslet van a piacon. Azáltal, hogy mind a versenyszférában, mind a közszférában igyekszik stabilan megvetni a cég a lábát, és vevőit azok teljes körű megalégedettségére kiszolgálni, mindenképp dicséretes.

Arra, hogy a közszférát kiszolgáló divízió a nehézségeit leküzdje, mindenképp látok lehetőséget. Ha a vezetők belátják a változások szükségességének tényét, és a helyzet javítására és megoldására hajlandóságot mutatnak, akkor a következő egy év folyamán már jelentős javulás várható. Ehhez természetesen a szakdolgozatban felsorolt lehetőségekkel, vagy a lehetőségek minél több elemet magában foglaló kombinációjával élni kell. Gondolok itt elsősorban az Európai Unió-s támogatások megpályázására, akár a vállalkozás egyedül – emberi erőforrás fejlesztése céljából például –, akár a vevőkkel együttesen, egy-egy beruházás megvalósításának és gördülékeny pénzügyi rendezésének érdekében. Fontos újragondolni a szervezet létezéséhez szükséges logisztikai és vezetési folyamatokat, a termékfejlesztés, a vevőkörbővítés, valamint az intellektuális tőke fejlesztése és megbecsülése folyamatos követelmény a cég életében, melyre nem csak krízis idején, hanem állandóan figyelni kell.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Salamonné Huszty Anna főiskolai tanár,
Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Eberhardt Zoltán*

Biró Amina*

GLOBÁLIS BESZERZÉSI STRATÉGIA A CHINOIN RT. GYAKORLATÁBAN**

Szakdolgozatomat azon a kötelező szakmai gyakorlatomon szerzett tapasztalatok alapján írtam meg, amelyet a Sanofi-Aventis Rt. csoport egyik tagjánál, a Chinoin Rt.-nél töltöttem. Meg szerettem volna érteni a Chinoin és a Sanofi kapcsolatának kialakulásának történetét. A kutatást azzal kezdtem, hogy feltártam az anyavállalat és a leányvállalat közötti bonyolult kapcsolatrendszer lényegét. A Chinoin 100 éves, hajdani állami tulajdonban lévő vállalat, amelyet a világ harmadik legnagyobb, francia gyógyszergyára, a Sanofi a rendszerváltás után felvásárolt. Ettől kezdve a Chinoint folyamatosan integrálták a konzernbe. A Sanofi rengeteg új beruházást eszközölt és biztosította a Chinoin számára az ehhez szükséges pénzügyi keretet.

A Chinoiban ezért is játszik a Beszerzés rendkívül fontos szerepet. A gyógyszergyár költségvetésének egyébként is jóval átlagon felüli hányadát fordítja anyag- és műszaki beszerzésekre. A műszaki beszerzés szerepe azonban a Sanofi által finanszírozott műszaki beruházásoknak köszönhetően még inkább felértékelődött. A Műszaki beszerzési csoport hat főből áll. Ezek a projektmenedzserekkel közösen a felhasználói igények és a Sanofi elvárásainak kielégítésére törekszenek. Az ő feladatuk a kereskedelmi specifikáció, a kereskedelmi tárgyalás, a szállító kiválasztása, a tendereztetés. A Chinoin a minőséget tartja a legfontosabbnak és csak másodsorban törekszik az alacsony árra.

A Chinoin Rt. berendezéseit, gépeit főként Európából, Svájcban és az USA-ból szerzi be. A beszerzés tevékenysége a gépek jellegéből adódóan is nemzetközi, hiszen azok többsége nem szerezhető be Magyarországon. A Sanofi gyakorlatában az anyavállalat elvárja, hogy leányvállalatai az ő általa preferált beszállítóktól vásároljanak. Ilyenkor a beszállító szinte mindig külföldi. Amikor a Chinoin saját maga dönt, akkor sem elsődleges szempont, hogy a beszállító belföldi legyen. A legjobban a „vegyes” tendereztetésnél figyelhető meg, amikor külföldi és belföldi szállítókat versenyeztetnek és nem tesznek közöttük jelentős különbséget.

A külföldről történő beszerzés elsősorban abban különbözik a belföldi vásárlástól, hogy extra költséget von maga után. Bonyolultabbá válik továbbá a szállítás, az engedélyeztetés, több az adminisztráció, valamint több a kockázat is, ha külföldről importálnak. A beszerzők felkészültsége és rutinja, az anyavállalat támogatása és a szállítmányozási tevékenységek kihelyezése azonban lehetővé teszi a külkereskedelmi ügyletek zökkenőmentes, professzionális lebonyolítását. A rendszer olyan kiválóan működik, hogy a felhasználók semmilyen különbséget nem érzékelnek.

A Chinoin sikere annak is köszönhető, hogy a ma már százéves múltú visszatekintő vállalat, rendkívül jól alkalmazkodott a nemzetközi gazdasági folyamatokhoz.

A rendszerváltás, a Chinoin a Sanofi által történt felvásárlása, a nemzetközi tendenciák, és a Chinoin minőségközpontú szemlélete kellett ahhoz, hogy a vállalat globális szinten is jól operáló, modern, Magyarországon piacvezető vállalattá váljon. Ez biztosítja a háttérét a külkereskedelmi ügyletek ilyen természetes kezelésének és zökkenőmentes lebonyolításának is.

* *Nemzetközi kapcsolatok szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Kerepesi Katalin főiskolai tanár,
Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Skriba Zoltán*

Hordai Zsuzsa*

ENERGIAPOLITIKA ÉS ENERGIADIPLOMÁCIA KÍNÁBAN**

Napjainkban mindig hallani valamit Kínáról. A Föld legnépesebb országában az elmúlt közel harminc év során olyan gazdasági fejlődés ment végbe, amelyet még nem látott a világ. Az 1978-as fordulatot követően, Kína átlagosan évi 8-9 százalékos körüli GDP növekedést produkált. Sok minden változott az elmúlt 30 évben, de még mindig az egypártrendszer uralkodik Kínában. A pragmatikus elveket valló pekingi vezetés legfőbb célja, hogy fenntartsa továbbra is ezt a gazdasági növekedést és ezáltal hatalmát is. Az új vezetés, mely 2002-től folyamatosan vette át a kulcspozíciókat, sokkal fiatalabb és technokratább elődeinél. A számok szintén Kína mellett szólnak; 2005-ben a világ legmagasabb GDP növekedését érte el 9,9 százalékkal, ezzel megelőzte az Egyesült Királyságot és jelenleg a világ negyedik legnagyobb gazdasága a kínai. Ahhoz, hogy fenntartsa ezt a növekedési ütemet, Kína energiaigénye is gyors ütemben bővül. Az ázsiai ország jelenleg a világ második legnagyobb kőolajfogyasztója az Egyesült Államok mögött.

Mialatt „Kína békés felemelkedése” folyik, az ország vezetése a legkülönbözőbb energiaforrások után kutat. Kína energiaszerkezete a nyugati országokhoz képest elmaradott. Az ország még mindig elsősorban a kőszéntől függ, mely energiaigényeinek mintegy kétharmadát fedezi. A kőolaj a második helyen áll, aránya azonban növekszik, elég, ha csak a közlekedés és az autók számának bővülésére utalunk.

Kína szerencsés helyzetben van a kőszéntartalékokkal kapcsolatban, ám az ország nincs ilyen kedvező helyzetben a kőolaját illetően. Ma a kereslet közel felét fedezik importált kőolajból, és ez az arány a jövőben növekedni fog. A pekingi vezetés ezért az 1990-es években úgy döntött, hogy állami olajtársaságait (CNPC, Sinopec, CNOOC) kőolaj-keresésre küldi a világ különböző pontjaira. A külföldi nyersanyag megszerzése érdekében Peking minden lehető segítséget megad vállalatai számára.

Amikor a kínai olajtársaságok beléptek a globális, kőolajért folytatott keresésbe, alapjaiban változtatták meg az addigi „olajjátszmát”, rendszeresen túllítették nemzetközi versenytársaikat a BP-t, a Shell-t és az ExxonMobil-t. Kezdetben olyan piacokon bukkantak fel a kínai befektetők, ahol nem kell versenytársakkal számolni, Kína olajigénye azonban rohamosan növekedett. Így az utóbbi időkben olyan piacokon is megjelentek, melyek korábban az Egyesült Államok érdekeltségi köréhez tartoztak.

Ez nem minden. Washington egyre aggaodalmasabban figyeli Kína jelenlétét olyan „problematikus” államokban, mint Irán, Szudán vagy Üzbegisztán. Ezek az országok Washington szerint nem tisztelik a jelenlegi nemzetközi rendszer normáit. Ezért az amerikai adminisztráció elszigetelésükkel kívánja elérni a változást. Kína energiaüzleteket köt ezen államokkal, akadályozva az Egyesült Államok elszigetelési törekvéseit. Ez értelemszerűen feszültséget idéz elő a két nagyfogyasztó között.

Hosszútávon mindkét félnek fel kell adnia néhány célját annak érdekében, hogy sor kerüljön az együttműködésre. Washingtonnak meg kell tanulnia, hogyan integrálja Pekinget a globális gazdasági rendszerbe, míg Kínának abba kell hagynia az Egyesült Államok biztonsági érdekeinek veszélyeztetését. Végére is mindkét országnak azonos az érdeke; folyamatos kőolajellátás elfogadható és előre jelezhető áron.

* *Nemzetközi kapcsolatok szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Csicsmann László főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Nógrádi György*

Horváthné Karakai Judit*

MOTIVÁCIÓS TÉNYEZŐK, ÉS A MUNKAVÁLLALÓK SZEMÉLYISÉGÉNEK MOTIVÁCIÓS ALAPÚ VIZSGÁLATA A ZALAGAST KFT.-NÉL**

Felgyorsult világunkban a szervezeteknek kitüntetett figyelmet kell fordítaniuk a többi erőforrás működtetéséhez *nélkülözhetetlen* és az egyetlen tartós versenyelőnyt biztosító emberi erőforrásra. Feltétlenül hangsúlyozni kell *különleges* mivoltát is, mely *az élő személyiségében* rejlik. Ennek egyik következményeként képes *belső indíttatás* által vezérelve, magáért a munka kedvéért dolgozni. Ilyenkor azonosul munkájával, pozitív élményei saját jó teljesítményéből származnak.

Az ösztönzési rendszerekben azonban elsősorban az anyagi jellegű elemek dominálnak, melyeket sok esetben a szegénység jellemez.

Véleményem szerint mind a fennmaradásért küzdő, mind pedig a sikerszervezeteknek más-más okból kifolyólag, de egyazon eredmény: a munkavállalók motiváltabbá, elkötelezettebbé, elégedettebbé tétele érdekében fontos lenne felismerniük és kihasználniuk a *belső motivációban* rejlő lehetőségeket. Persze az, hogy kinek milyen erős a belső késztetése, hogyan viselkedik a munkahelyén, milyen teljesítményt nyújt, nemcsak a külső körülményektől, hanem a személyiségtől is függ. Ezért rendkívül fontos, hogy a vezetők belelássanak dolgozóik lelki világába. Ezáltal nagy valószínűséggel megbecsülhető, hogy kitől milyen teljesítmény várható, továbbá megteremthető a munkavállaló és a munka közötti összhang.

Szakedolgozatomban elsősorban a belső motivációra helyeztem a hangsúlyt, illetve igyekeztem a munkavállalók személyiségét a motívumok felől megközelíteni. Azt kutattam, hogy a érvényesek-e a fent megfogalmazott gondolataim egy mai „tipikus” magyar középvállalkozás, – a ZALAGAST Kft. – és annak munkavállalói esetében. Kedvezőbben reagálnak-e a munkavállalók a belső motivációs tényezőkre, vagy külső ösztönzőkkel lehet jobb teljesítményre sarkallni, elégedetté és elkötelezetté tenni őket? Milyen erősek a munkavállalók legfontosabb motivációi a munkavégzés során, és vajon ez mennyiben befolyásolhatja teljesítményüket? Kifejezik-e (ki merik-e fejezni) nyíltan az igényeiket, hihető válaszokat adnak-e? A válaszok valóban a személyiségükre jellemző motívumokat tükrözik-e vissza?

Két hipotézist fogalmaztam meg. *Az első feltevés*em szerint: a belső motivációs tényezők hatékonyabbak, mint a külső motivációs tényezők. Vizsgáltam, hogy a cégnél dolgozókat – igényeikből kifolyólag – *mi bajtja* lelkesebb, hatékonyabb munkavégzésre, mely tényezők azok (a belső vagy a külső motivációs tényezők), amelyekkel növelni lehet motiváltságukat. Céлом a munkavállalók *igényeire* történő rávilágítás volt. Ez a hipotézisem igazolást nyert, de az eredeti várakozásaimhoz képest árnyaltabb, kissé módosított formában. A munkavállalók számára igényeik kielégíthetőségét tekintve nem a belső motivációs tényezők bizonyultak a legdöntőbbnek. Ugyanakkor az első három helyet elfoglaló tényező rendkívül erős érzelmi azonosulást eredményez, ami a belső motiváció egyik fontos alkotó eleme.

*Második feltevés*em szerint: vizsgálatomban érvényesül az „önvallomáson alapuló torzítás”, azaz a dolgozók nem fejezik ki nyíltan igényeiket, igyekeznek magukat a „lehető legjobb színben feltüntetni”, válaszaikat a szociális normáknak való megfelelés irányába terelik. E feltevésem valóságtartamának feltárásához két lépésben jutottam el: elsőként az általam összeállított kérdőív alapján – McClelland logikáját követve – megállapítottam a dolgozók motivációs profilját.

Céлом ezzel egyrészt kisebb csoportok képzése volt, másrészt rávilágítás a dolgozók legfontosabb motivációinak erősségére, feltárva ezek teljesítményre gyakorolt hatását.

Második lépésben megvizsgáltam, hogy a dolgozók kérdésekre adott válaszai *valóban* a személyiségükre jellemző motívumokat tükrözték-e vissza, hogy kifejezték-e nyíltan igényeiket, hihető válaszokat adtak-e a vizsgálat során? Ehhez mérőeszközként a *Tematikus Appercepció*s Tesztet (TAT) használtam.

A munkavállalóknak három TAT képről kellett leírniuk egy-egy történetet, melyekben uralkodó – közvetve – motivációs állapotukat tárták fel. Az eredményeket összehasonlítottam a kérdőív alapján már megállapított motivációs profillal. Előfeltételezésem ez esetben nem vált be. A nem-tudatos válaszokat generáló projektív teszt, a TAT megerősítette az önbeszámolás kérdőívek eredményeit, azaz a munkavállalók hihető, torzítás nélküli válaszokat adtak, kifejezték valódi igényeiket.

A kutatás eredményeiből kiindulva, illetve a cégvezető által rendelkezésemre bocsátott – a cég ösztönzési rendszerével kapcsolatos – információkat figyelembe véve javaslatot tettem a vizsgált cég ösztönzésére vonatkozó esetleges módosításokra.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Siklaki István óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Büki László*

Jenővári Éva*

AZ ÖTVEN ÉV FELETTIEK MUNKAERŐPIACI HELYZETE ÉS LEHETŐSÉGEI – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A PEST MEGYEI MUNKAÜGYI KÖZPONT ELHELYEKEDÉST SEGÍTŐ PROGRAMJÁRA**

Milyen egy 50 év feletti munkavállaló? Egyes vélemények szerint lassú, akinek tudása már elavult, kevésbé terhelhető mint fiatalabb társai, rugalmatlan és nem akar napi 12 órát dolgozni. Mások szerint viszont lojális munkaadójához, már nem feltétlenül akar 4-5 évente munkahelyet változtatni, hosszú évek során felhalmozott tudással és tapasztalattal rendelkeznek. Túl van a gyermekvállalással kapcsolatos nehézségeken, vagyis kevesebbet hiányzik a munkahelyéről.

Melyik álláspont tükrözi a valóságot? Nem egyszerű a kérdés, és valószínűleg mind a kettőre van példa. A tapasztalatok szerint a munkáltatók ma még inkább az első véleménnyel azonosulnak. Ha valaki ötven éves kora után válik munkanélkülivé, különösen nehéz dolga van az újbóli elhelyezkedésnél. A munkáltatók inkább a fiatalabb jelentkezőt választják az idősebbel szemben – természetesen feltételezve, hogy azonos végzettséggel rendelkeznek. Vagyis a fiatalság rendre legyőzi a tapasztalatot.

Meddig maradhat ilyen a munkáltatók hozzáállása? A demográfiai változásoknak köszönhetően – csökkenő születésszám, növekvő átlagéletkor – a munkaadók néhány éven, évtizeden belül kénytelenek lesznek változtatni negatív hozzáállásukon. Egyre csökken a munkavállalási korú népesség, míg az idősek száma jelentősen növekszik. A társadalom számára pedig – a jelenlegi nyugdíjrendszer mellett – egyre nagyobb terhet jelent az idősebb korosztály eltartása. Éppen ezért nemcsak nálunk, de az Európai Unió egészében is cél a nyugdíjkorhatár emelése, a munkavállalók minél tovább történő foglalkoztatása. A legfőbb okok tehát, amiért szakdolgozatom témájának az 50 éven felüliek munkaerő-piaci helyzetének vizsgálatát választottam, éppen a téma aktualitása és összetettsége, valamint a benne rejlő – fentebb leírt – ellentmondások voltak.

Mit lehet tenni? Kiemelt fontosságú feladat az 50 éven felüliek elfogadtatása, sőt keresetté tétele. Ez azonban nemcsak a negatív előítéletek leküzdését követeli meg, hanem a – gyakran valóban hiányzó – szakképzettség biztosítását is.

Az ötven éven felüli regisztrált munkanélküliek iskolai végzettsége ugyanis meglehetősen alacsony, sokuknak semmilyen szakképesítése nincs. Általánosnak tekinthető, hogy sem nyelvtudással, sem számítógépes ismeretekkel nem rendelkeznek. A tartós munkanélküliség és az inaktívvá válás veszélye is fenyegeti őket.

Fenti problémák megoldásában jelenthetnek segítséget a munkaügyi központok által az ötven év feletti regisztrált munkanélkülieknek nyújtott szolgáltatások és támogatási formák. Kérdőíves felmérésben – melyet a váci munkaügyi központban végeztem – a korosztály tudásának és ismereteinek kimutatása mellett arra kerestem a választ, vajon mennyire ismertek, illetve népszerűek ezek a szolgáltatások és támogatási formák. Előzetes feltételezésem az volt, hogy az ötven éven felüliek elhelyezkedését segítő program valóban hozzájárul a korosztály foglalkoztatottságának növeléséhez. Felmérésem azonban nem igazolta hipotézisemet.

Problémát jelent az érintett korosztály nehéz motiválhatósága, mozgósíthatósága. A szolgáltatások és támogatási formák iránt meglehetősen alacsony az érdeklődés. Sokan már túl „öregnek” érzik magukat, céljuk sokszor inkább a nyugdíjba vonulás, semmint az elhelyezkedés. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a munkáltatókat, hanem magukat az idősödő munkavállalókat is meg kell győzni saját – és egyben az elhelyezkedésük elősegítését célzó programok – hasznosságáról. Nagyobb nyilvánosságot kell biztosítani az igénybe vehető lehetőségeknek és mind a munkáltatók, mind a korosztály igényeinek megfelelő támogatásokat kell nyújtani.

Meggyőződésem ugyanakkor, hogy az ötven éven felüliek segítése csak egy része a feladatnak: biztosítani kell, hogy ha a ma fiataljai lépnek idősebb korba, már ne küzdjenek ezekkel a problémákkal. Az élethosszig tartó tanulás lehetősége és követelménye révén legyenek egyenrangú társai a fiatalabb generációnak. Alkalmazásuk pedig ne kényszer legyen, hanem – értékeik, tudásuk felismerése révén – logikus választás.

* Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató

** Belső konzulens: Karcsics Éva főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Tas Attiláné

Kollár Nikolett*

AZ ÉRTÉKESÍTÉSI CSATORNA VÁLTOZÁSAINAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE**

(Egy primer kutatás tapasztalatai)

Az értékesítési csatornát választottam szakdolgozatom témájának, mert a benne végbemenő folyamatok, esetleges változások ismerete nagyon fontos egy leendő kereskedő számára. A teljes szakdolgozatot öt főfejezetből építettem fel, körüljárva a disztribúciós csatorna főbb kérdéseit.

Az első fejezetben bemutattam az értékesítést a közgazdaságtan és a marketing fogalomrendszerén keresztül. Ennek első alfejezetében a piaci szereplők és a piaci tényezők segítségével, valamint ábrák felhasználásával alapösszefüggéseket tártam fel. Az ezt követő alfejezetben a marketing oldaláról közelítettem meg az értékesítési folyamatot. Az eladási tevékenység jelentőségét mutattam be a vállalkozások szempontjából.

A következő szakaszban az értékesítési csatorna ismertetésére tértem rá. Ez a szakdolgozat legfontosabb témája, amelyet három alfejezetben fejtettem ki. Az elsőben tisztáztam magát a fogalmat, hogy mi is az az értékesítési csatorna. Felvázoltam legfontosabb feladatát és a benne áramló tényezőket. A második részben az értékesítés csatornaszintjeit határoztam meg, az indirekt és a direkt értékesítés főbb kérdéseit is tisztázva. A fejezet utolsó alfejezetében az értékesítési rendszer kialakításáról próbáltam egyfajta képet kialakítani.

A harmadik főfejezetemet a kiskereskedelem és a nagykereskedelem bemutatásának szenteltem. E két közvetítő jelentős részét képezheti a kereskedelmi csatornának. Mindkettő esetében a fogalmak tisztázásával kezdtem, amit a lehetséges típusok meghatározása követett. Végül a velük kapcsolatos kérdések, döntési helyzetek megfogalmazásával zártam ezt a szakaszt.

Negyedik főfejezetemben az internetről írtam. Várható, hogy megjelenése jelentős hatással lesz az értékesítési csatornára is. Ezt a fejezetet öt önálló tartalmi egység segítségével építettem fel. Az elsőben az internet fogalmát és működési elvét tisztáztam. Az ezt követő rész egy, a fejlődési szakaszokra is kitérő történelmi áttekintés. A harmadik alfejezet az internet-szolgáltatókról és az általuk a felhasználók felé kínált szolgáltatásokról szól. A negyedikben az internet-kereskedelmet fejtettem ki. Ezen belül kitértem az internetes áruházak működésére és a biztonságtechnikai kérdésekre. Az ötödik főfejezetem utolsó szakaszában az online-marketinget emeltem ki.

Szakdolgozatom utolsó fejezetében egy összetett vizsgálatot mutattam be. Ennek első részében a szakirodalomra támaszkodva bemutattam a kereskedelmi csatornában történt változásokat és azok okait. Ezt követően egy általam elvégzett kutatással felmértem a fogyasztói és a felhasználói szokásokat. Ennek eredményéről és az abból levont következtetésekről adtam tájékoztatást a második alfejezetben. Ezt egy gondolati összefoglaló követte, amelyben saját tapasztalataimat és kérdőíves kutatásom eredményeit is felhasználtam. Sikerült alapösszefüggéseket tisztáznom és felmérnem a fogyasztói és felhasználói szokásokat.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Papp Ferenc főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Schiff Judit*

Kolozsiné Méhes Edit*

PÉNZÜGYI FOGYASZTÓVÉDELEM**

A fogyasztóvédelem követelményei között rendkívüli fontosságú az, hogy a fogyasztók vagyoni biztonságát miképpen garantálja a pénzügyi szolgáltatásokkal összefüggő fogyasztói jogok és intézmények rendszere. Dolgozatom bevezetőjében bemutattam azt a fejlődési folyamatot, amely az Európai Unió mai fogyasztóvédelmi politikájához vezetett. A hazai fogyasztóvédelmi jog- és intézményfejlesztő munka az EU jogharmonizációs kötelezettségek teljesítésének vállalásával indult meg, melynek során létrejöttek a szakdolgozatban is bemutatott hatóságok, intézmények, szervezetek. A szakdolgozat a fogyasztóvédelmi alapvetések között tárgyalja a legfontosabb pénzügyi szolgáltatásokat. Kitér arra az információs aszimmetriára is, amelyet a pénzügyi vállalkozások és a fogyasztók közötti egyensúlyhiányos helyzet okoz, s indokolja a fogyasztóvédelem erősítését.

A munka bemutatja a témakörben elengedhetetlenül említendő hatóságok, azaz a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete, a Gazdasági Versenyhivatal és a Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség tevékenységét, ezen túl a legfontosabb civil fogyasztóvédelmi szervezetek munkáját, majd pedig a követelés-biztosítás intézményeit is. Ezek a betéteseknek, befektetőknek és a pénzügyi piac működésének a biztosítékai.

A fogyasztók fokozottabb védelmére van szükség. A fogyasztók ezreinek sérelméhez vezettek a tisztességtelen hozamokat ígérő szövetkezetek, a hitelezési tevékenység hamis látszatában megjelenő fogyasztói csoportok, amelyek károsító tevékenységével szemben a közjogi előírások megerősítésére van szükség. A szakdolgozat része a fogyasztói panaszkezelés lehetséges fórumainak, ezek között is a bírósági eljárást megelőző alternatív vitarendezési lehetőségeknek a bemutatása. Az EU egységes belső piacára tekintettel a határon átnyúló panaszkezelés ismertetése is fontos része a dolgozatnak.

A pénzügyi fogyasztóvédelem intézményrendszerének áttekintését követően arra az álláspontra helyezkedtem, hogy a preventív felvilágosító munka és a tájékoztatás segítségével, a fogyasztók eddigiekhez képest biztonságosabb helyzetbe kerülését előmozdító szabályozás megalkotásával, a hatóságok szorosabb együttműködésével a pénzügyi fogyasztóvédelem előmozdítása feltétlenül indokolt.

Kozma Mónika***

KIÁLLÍTÁSSZERVEZÉS AZ EZREDFORDULÓ UTÁN****

Az Uniplan Hungary Kft. tevékenységi körének és marketingtevékenységének bemutatása

Szakdolgozatom célja a kiállításépítők piacának bemutatása, valamint egy konkrét kiállításkivitelező cég, az Uniplan Hungary Kft. bemutatása és marketingtevékenységének – ezen belül is főleg a 4.P – elemzése. Ezenkívül céloom a cég gyenge pontjainak megvilágítása, valamint a vállalat által kitűzött célok megvalósításához szükséges javaslatok megfogalmazása.

Jelenleg tíz nagy kiállításépítő cég uralja a hazai piacot. Az árbevétel éves szinten összesen 4 milliárd forint, amelyből a 3 piacvezető cég 3 milliárd forintos árbevételt tudhat magáénak. A három piacvezető cég közül a Hungexpo Expotech a legkisebb. Speciális helyzetéből adódóan rá nincs hatással a piac többi szereplője, hiszen kizárólagos beszállítói a vásár területén megrendezendő kiállításoknak. A második

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Varga István óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Katbi Attila*

*** *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

**** *Belső konzulens: Szalai Ibolya főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Szabó Edit*

legnagyobb, jelen szakdolgozatom tárgya az Uniplan Hungary Kft. A hazai piacvezető a Trifolium Kft., amely alacsonyabb logisztikai költségekkel működve az itthoni és a nemzetközi piacon is az Uniplan legveszélyesebb versenytársa.

Az Uniplan Hungary Kft. 1985 óta van jelen a hazai piacon. Az egyik első vegyesvállalatok közé tartozott, amelyek Magyarországon létrejöttek. Már a kezdetektől az Uniplan International biztosította a megalkuláshoz és működéshez szükséges külföldi tőkét. Egészen 1993-ig Interart Kft. néven szerepelt, amikor is teljesen felvásárolta a német anyacég a vállalkozást és ezzel Uniplan Hungary Kft. néven csatlakozott az Uniplan Csoporthoz. A kerpeni központú cég a világ számos országában képviselteti magát ügynökségein keresztül. Európától Ázsiáig összesen nyolc fiókirodája működik.

A vállalat fő célja, hogy öt éven belül megháromszorozva forgalmát a legnagyobb kiállításkivitelező céggé váljon, valamint, hogy a három legnagyobb élő kommunikációs ügynökség közé emelkedjen.

Ezen célok elérése érdekében elsődlegesen árbevétel növekedésre van szüksége. Ennek több módja létezik, melyek közül az első a vállalat költségeinek – logisztikai költségek, anyag költségek, selejt – csökkentése. További költségcsökkentés lenne elérhető, a cégen belül kialakított ellenőrzési pontok, azaz Balance Scorecard-ok bevezetésével. A munkakörök pontos meghatározása és betartatása csökkentené a kommunikációs problémákból adódó hibákat. A hibák által ugyanis az ügyfél gyakran árengedményt követel, ez pedig újabb bevételkiesést jelent a cég számára. Másik módja az árbevétel növelésnek a forgalom növelése, mely főleg a marketing hatékonyságának javításával, a minőség javításával, valamint az ügyfelek versenytársaktól való elcsábításával érhető el.

Ahhoz, hogy a cég a három legnagyobb élő kommunikációs ügynökség közé emelkedjen elsősorban jóval több figyelmet kellene fordítania az általa alkalmazott hirdetési formák hatékonyságának felmérésére. Fontos lépés lenne, ha a marketingigazgató olyan marketing tervjavaslatot készítené, mely részletesen tartalmazná a javasolt hirdetéseket, rendezvényeket, bemutatókat stb. az adott program kalkulált költségeivel együtt. Azt is fel kellene mérni, hogy az adott reklámeszköz a múltban milyen hatékonyságot ért el, érdemes-e folytatni. Hirdetések esetében például mérlegelni kellene, hogy megtartsák-e az előző év hirdetésmennyiségét, vagy csökkentsék esetleg növeljék azokat, és ha a csökkentés mellett döntenek, akkor az mely lapokat érintse. Ezenkívül különböző vizsgálati módszereket – médiahatékonysági vizsgálatokat – kellene alkalmaznia a cégnek, annak érdekében, hogy megállapíthassák, hogy egyáltalán szükség van-e újabb reklámeszközök bevezetésére.

Kukta Ibolya*

AVIS BUSINESS SUPPORT CENTRE KFT.**

Egy középvállalkozás kontrolling rendszerének áttekintése

A kontrolling szakterület iránti érdeklődésem és az AVIS Business Support Kft.-nél folytatott munkaviszonyom határozták meg szakdolgozatom témáját. Szakdolgozatom első fejezetében összefoglaltam az elméleti ismereteket, röviden ismertettem a kontrolling fogalmát, kialakulásának történetét. Kiemeltem legfontosabb három feladatát: a tervezést, a terv-tény elemzést és az információszolgáltatást. Bemutattam a stratégiai és az operatív kontrolling alá-fölérendeltségi kapcsolatát, majd rátértem az alkalmazható információs eszközökre. Ennek keretében összehasonlítottam a vezetői és pénzügyi számvitelt, felvázoltam alapvető különbségeiket. Bemutattam az alkalmazható felelősségi központokat és költségelszámolási objektumokat. Ezt követően a szervezeteknél alkalmazható speciális kontrolling részrendszereket vázoltam fel.

A következő fejezetben az AVIS vállalatcsoport történetét mutattam be, majd – szűkítve a kört – a megosztott szolgáltatási központ megalakítását, az AVIS Business Support Centre Kft. működését. Külön kitértem a központ székhelyének megválasztását befolyásoló tényezőkre. Ezt követően a vállalat tevé-

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Léderer Tamás óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Tóth Gabriella*

kenységét, feladatait, stratégiáját, küldetését, valamint jövőképét tekintetem át. A vállalat külső lehetőségeit, veszélyeit, valamint belső erősségeit és gyengeségeit áttekintve összeállítottam a vállalat SWOT analízisét. Szervezeti ábrán keresztül bemutattam a vállalat különböző osztályait, legfontosabb feladatait.

Ezután rátértem a pénzügyi csoport működésének bemutatására. A megrendeléstől a számla feldolgozásáig ismertettem a legfontosabb könyvelési és pénzügyi feladatokat, majd a vállalatnál alkalmazott könyvelési rendszert, fő moduljait, kapcsolódásait. Bemutattam a vállalat költségeinek tagolását költségnemek szerint, az alkalmazott költséghelyeket, a havi és éves zárasi teendőket, határidőket. Ezután ismertettem a pénzügyi kontrolling feladatokat, a vállalati tervezést, a terv-tény összehasonlítást és az információszolgáltatást a költségekre és bevételekre vonatkozóan. Majd a vállalatnál alkalmazott speciális kontrolling folyamatokat mutattam be a humán és a tevékenységkontrolling keretében.

A következő fejezetben a folyamatok áttekintése után két javaslatot dolgoztam ki a kontrolling rendszer hatékonyságának növelése érdekében. Az egyik egy integrált vállalatirányítási rendszer bevezetése, a másik pedig a szolgáltatási folyamatok és ügyfelek nyereségességének kalkulációját lehetővé tevő fejlesztés.

Losánszki Csilla*

„B” KATEGÓRIÁS IRODÁK HAZÁNK INGATLANPIACÁN**

Szakmai gyakorlatomat egy ingatlanbefektetéssel foglalkozó részvénytársaságnál, az Indotek Befektetési Rt.-nél – s azon belül is annak könyvelő és tanácsadó részlegénél – töltöttem. Ily módon kerültem kapcsolatba a magyar ingatlanpiaccal. Szakdolgozatomban elemzésem alapjául két „B” kategóriás ingatlant választottam. Azt vizsgálom, hogy egy erős túlkínálat uralta piacon, a magyar irodapiacon hogyan alakult a manapság tipikus projektcégek (azaz egy-egy ingatlant magukban foglaló cégek) működése, jövedelmezősége, hatékonysága, likviditása az elmúlt 3 évben.

A társaságok beszámolóit lehetőséget nyújtottak mind az egyes cégek fejlődési trendjeinek és mutatószámái változásainak bemutatására, mind pedig a két társaság egy adott időszakban elért eredményeinek összehasonlítására.

A dolgozat elkészítése során az érdekelt elsősorban, hogy egy régebbi építmény hogyan volt képes működőképes maradni az egyre több modern szolgáltatást nyújtó iroda mellett.

Az elkövetkező öt év távlatában a feltevéseim az alábbiak voltak:

- 1) A régebbi építésű, ill. saját használatú irodaházakból az új építésűek felé áramlik a kereslet.
- 2) A túlkínálat miatt a bérleti díjak stagnálása majd csökkenése várható.
- 3) Az intézményi befektetők érdeklődése a Váci úti folyosó mellett a budai központi régiók felé fordul.
- 4) Az uniós csatlakozás következtében hazánkba áramló külföldi tőke még két-három évig felélénkítheti a keresletet, de a kelet-közép-európai régió más országai fokozottan konkurenciát jelentenek támogató gazdasági környezetük révén.
- 5) A jó fekvésű ingatlanok továbbra is gyorsan eléri a 80-100 %-os töltöttséget.

Irodapiaci elemzésem során felállított hipotézisek többé-kevésbé igazolódtak :

1) Relatíván nagy mennyiségű az elavult irodaállomány. Az ezek felújításához igényelt bankhitelek nem vagy csupán minimális hasznot eredményeznének a tulajdonosok számára. Egyre csökken a különbség az irodahasználati díjakban, sőt, alacsonyabb fajlagos díjak is elérhetők az új építésű irodákban. Mindezek alapján a cégek ma már a modernebb épületeket keresik.

2) A bérleti díjak az utóbbi négy évben nem változtak, az elkövetkező 5 évben stagnálásukkal lehet számolni.

3) A számba vehető helyszínek közül a legtöbb fejlesztés és bérbeadás a Váci-úti folyosón és Buda központi részén történt, illetve történik. Véleményem szerint a külföldi ingatlanbefektetők is a budai

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Böcskei Elvira főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Dienes Attila*

oldalt fogják előnyben részesíteni az M7-es autópálya dél-balatoni szakaszának 2006 elejére, a Zamárdi-Balatonszárszós a Nagykanizsa-Becsehely közötti szakaszának 2006 negyedik negyedévére tervezett átadását követően.

4) Keresletet indukálhat a következő években az újonnan betelepülő külföldi és a magyar cégek saját hazai és regionális adminisztrációs központ iránti igénye. A régió országai illetve fővárosai (pl. Prága, Pozsony, Bukarest, Belgrád) azonban komoly konkurenciát jelentenek.

5) 2007-2008-ig a modern irodapiaci kínálat egyértelmű bővülése várható a kedvező hangulat hatására ismét felfutó spekulatív fejlesztések következtében. Ezzel a kereslet egy ideig várhatóan még lépést tud tartani, de 2007-2008-ra már az átlagos üresedési ráta stagnálása, sőt átmeneti növekedése prognosztizálható. Ez a folyamat azonban 2010-ig megfordul, és az üresedési ráta ismét az alacsony nyugat-európai szint felé közelít. A jó fekvésű, és megfelelően árazott ingatlanok gyorsan elérik a 80-100 %-os töltöttséget.

Mannah Szeuszen*

A NEMEK KÖZÖTTI ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS EGYENLŐ BÁNÁSMÓD KÉRDÉSE AZ EURÓPAI UNIÓ MUNKAERŐPIACÁN, AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG JOGGYAKORLATÁNAK TÜKRÉBEN, 2004 ELŐTT**

Szakedolgozatomban az Európai Uniónak egy olyan problémájára fókuszáltam, amellyel már az 1957-es Római Szerződés is foglalkozott és az elmúlt ötven évben egyre jobban a figyelem középpontjába került, de ennek ellenére még mindig van mit tennie a Közösségnek ezen a téren. Témám a nemek közötti esélyegyenlőség és diszkrimináció a tagállamok munkaerőpiacán. A dolgozatban bemutatom azt az ívet, hogy hogyan nyert egyre inkább teret a nemek közötti egyenlőség elve. Kezdetben még csak a bérezés tekintetében mondták ki az egyenlő elbánás követelményét, majd fokozatosan, az irányelveknek köszönhetően egyre több területen vált kötelezővé. Ismertetem a témában hozott irányelveket, ezeknek a tagállamokban való, egymástól eltérő megvalósulását, valamint az irányelvekkel kapcsolatosan felmerülő problémákat.

Az irányelvek tételes jogi ismertetése mellett, törekedtem arra, hogy bemutassam az irányelvek gyakorlatban történő megvalósulását az Európai Bíróság esetjogán keresztül. A döntések nagyban hozzájárultak az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód elvének újabb és újabb területekre való kiterjesztéséhez. Igyekeztem statisztikával is igazolni a nők hátrányosabb helyzetét, és próbáltam megadni a választ arra a kérdésre, mi annak az oka, hogy még most is olyan híreket olvashatunk, mi szerint a nők 15%-al kevesebb bért kapnak, mint a férfiak.

A szakedolgozatomban a tíz új tagállamnak a csatlakozását megelőző állapotot ismerteti.

A dolgozat végén, ismertetem az Európai Uniónak a problémával kapcsolatos elképzeléseit, terveit annak érdekében, hogy a fent említett 15% lecsökkenjen, és tényleg megvalósuljon az egyenlő bánásmód a nemek között a munkaerőpiacon.

* Nemzetközi kapcsolatok szakos végzős hallgató

** Belső konzulens: Lattmann Tamás óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Mannah Kinán

Mázásné Dinnyés Hajnalka*

A VÁLASZTHATÓ BÉREN KÍVÜLI JUTTATÁSOK RENDSZERE A MAGYAR POSTA ZRT.-NÉL**

Szakedolgozatomban a kompenzációs rendszerek megvalósulásának és működésének egy konkrét példáját mutattam be a Magyar Posta Zrt. (továbbiakban Magyar Posta) gyakorlatában. A hangsúlyt a Választható Béren Kívüli Juttatások rendszerére helyeztem.

A Magyar Postánál SAP HR támogató munkatársként munkaadói oldalról szereztem tapasztalatot a szociális-jóléti juttatások rendszeréről, a hagyományos béren kívüli juttatásokról. A munkavállalók nagy száma és változatos összetétele (beosztás, végzettség, lakóhely, életkor) lehetővé tette, hogy reális képet alkothassak a juttatások rendszeréről, szembesülve annak előnyeivel, hátrányaival, a munkavállalókra gyakorolt hatásával és a rendszer működése során tapasztalt anomáliákkal. A Magyar Posta a nemzetgazdasági foglalkoztatásban jelentős szerepet tölt be, közel 40.000 embernek ad munkát. Hatalmas szervezetről van szó, a személyi jellegű kiadások az összes kiadás közel 70 %-át teszi ki. A béren kívüli juttatások rendszere több évtizedes hagyományokra épül.

A hagyományos béren kívüli juttatási rendszer ellentmondásait nem minden esetben sikerült feloldani, az igazságosság, az esélyegyenlőség és a rászorultság követelményének érvényt szerezni. A dolgozói elégedetlenség a negatív visszajelzések, különösen az utóbbi három-négy évben erősödtek fel. Ezt a körülményt nem csupán vállalati okoknak, hanem a tágabb környezetben zajló folyamatoknak is tulajdonítom.

A hagyományos juttatási rendszer elvei nem állnak összhangban az eltérő jövedelmű, beosztású és életkorú emberek érdekeivel, szükségleteivel. A hagyományos béren kívüli juttatási rendszer hátrányainak ismerete és a kafetéria rendszer postai bevezetése keltette fel érdeklődésemet e téma iránt. Feldolgozásához forrásul szolgáltak a szakirodalmi tanulmányok, kutató intézetek felméréseinek eredményei és a szakterületen szerzett személyes tapasztalataim, megfigyeléseim.

A Magyar Posta humán stratégiájának egyik elemeként, összhangban a modernizációs folyamatokkal, a jóléti-szociális juttatási rendszer keretében 2005. január 1-jével bevezette a Választható Béren Kívüli Juttatások (VBKJ) rendszerét. *Felmérésem célja az volt, hogy megállapítsam a 2005. január 1-vel bevezetett és 2006. évben továbbfejlesztett Választható Béren Kívüli Juttatások rendszere megfelel-e, illetve mennyire felel meg a postai munkavállalók igényeinek, elvárásainak.*

Az elemzéshez szükséges adatokat, információkat kérdőíves formában gyűjtöttem össze. A felmérésben résztvevő munkavállalók kiválasztásánál a posták területi elhelyezkedésére is hangsúlyt fektettem. Országos szinten nézve ugyan ez a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak, de a postákon foglalkoztattak körében a reprezentativitás fő követelményeinek megfelel.

A munkavállalói elégedettséget több dimenzió mentén is vizsgáltam, ezek:

- munkavállalói tájékoztatás,
- a csomagok közötti választás nehézségei,
- csomagválasztás szempontjai,
- a csomagok összeállítása és azok tartalma.

Felmérésem eredményei igazolták, hogy a megkérdezettek alapvetően elégedettek a Választható Béren Kívüli Juttatások rendszerével. A választáshoz szükséges tájékoztatást megkapták, a választható juttatási elemek, a csomagok összeállítása a munkavállalók igényeinek megfeleltek. A rendszer 2006. évi továbbfejlesztése a megkérdezettek körében elégedettséget eredményezett.

A rendszer esetleges továbbfejlesztéséhez szükség van a munkavállalók igényeinek további megismerésére is.

* Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató

** Belső konzulens: Bacsur Kálmán mestertanár, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Horváth Margit

Nagy Brigitta*

KISVÁLLALKOZÁSOK KÖNYVVIZSGÁLATÁNAK SAJÁTOS SÁGAI A HAZAI GYAKORLATBAN**

A vállalkozások által készített beszámolók célja, hogy tájékoztatást adjanak az éves működésükről, vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetükről, és az abban bekövetkezett változásokról. Az éves beszámoló közzétételének köszönhetően a piac szereplői a beszámolóból kaphatnak információkat az adott vállalkozás éves gazdasági helyzetéről. Ahhoz, hogy a tulajdonosok, befektetők, hitelezők, szállítók lényeges hibáktól mentes beszámolóhoz jussanak, szükség van a nyilvánosságra hozott információk megbízhatóságának és hitelességének, valamint a törvényi előírások betartásának ellenőrzésére. Ez a könyvvizsgáló feladata. A könyvvizsgálat előre jelezhet olyan pénzügyi tendenciákat amelyekkel csökkenthető a cégnél kialakult esetleges csőd- vagy válsághelyzet kialakulása. A könyvvizsgálat növeli a közzétételre kerülő beszámoló hitelességét, de a beszámoló elkészítéséért és bemutatásáért a vállalkozás vezetése felel, tehát a könyvvizsgálat nem mentesíti a vezetést a felelősség alól.

Szakdolgozatomban a kisvállalkozásokra vonatkozó könyvvizsgálati tevékenységet, annak kereteit, tartalmát és folyamatát mutatom be a Metál-Szer Kft 2005.évi beszámolójának könyvvizsgálata alapján. Azért tartottam különösen fontosnak kiemelni a kisvállalkozásokat, mert a kis- és középvállalkozások jelentős szerepet képviselnek a magyarországi gazdasági életben. Méretük és minőségi ismerveik alapján a beszámoló összeállításánál jelentős kockázattal szembesülnek. Mindazonáltal a hazai törvényi előírások szerint a kisvállalkozások nagy részénél nem kötelező a könyvvizsgálat.

Fontos problémának tartom, hogy a kisvállalkozások általában szükséges rosszként kezelik a könyvvizsgálatot, mert nem tudják, hogy mi is a könyvvizsgáló feladata, mi rejlik a könyvvizsgáló által feltett kérdések mögött, illetve, hogy hogyan és miként tudnák azt hasznosítani.

Főként a kisvállalkozások könyvvizsgálatára vonatkozó sajátosságok bemutatására törekedtem. A kisvállalkozások könyvvizsgálattal szembeni érdektelenségével kapcsolatos problémákra is választ kerestem.

A dolgozat első fejezetében a könyvvizsgálat általános jellemzőit tekintem át. A könyvvizsgálói tevékenységet számos általános és speciális törvény, rendelet szabályozza, mely a második fejezetben kerül bemutatásra.

A szakdolgozat fő fejezetét egy konkrét kisvállalkozás könyvvizsgálatának gyakorlati bemutatása alkotja. Szükségesnek tartottam, hogy megismerkedjünk a hazai kisvállalkozások általános jellemzőivel, illetve a könyvvizsgálatukra vonatkozó törvényi előírásokkal.

A könyvvizsgálati tevékenység folyamatát a Metál-Szer Kft 2005.évi beszámolójának könyvvizsgálata alapján ismertetem.

Az utolsó fejezetben egy saját felmérés alapján mutatom be azokat a problémákat, amelyek alapján ez a rossz kép kialakulhatott a kisvállalkozásokban a könyvvizsgálatról.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Böcskei Elvira főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Nagy Istvánné*

Németh Balázs*

A TERMÉKMENEDZSEREK MUNKÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉGÉNEK VIZSGÁLATA EGY HAZAI INFORMATIKAI DISZTRIBÚCIÓS VÁLLALKOZÁSNAI**

Szakedolgozatomban kérdőíves kutatást végeztem egy hazánkban piacvezető informatikai disztribúciós cégnél, a CHS Hungary Kft-nél. Céлом az volt, hogy feltárjam a cég humánerőforrás-politikáját érintő egyik visszatérő problémának, a termékmenedzserek magas munkaerő-fluktuációjának okait.

A felmérésnek három célja volt:

- Elsőként a CHS Hungary Kft alkalmazottainak munkával való elégedettségét érdemben befolyásolni képes faktorok felderítése, vizsgálata.
- Másodsorban a vállalat számára fejlesztendő területek kijelölése, ezekkel kapcsolatban javaslatok tétele a vezetőség számára.
- Harmadsorban pedig az egyénekenként mért elégedettség szerint próbáltam szegmentálni a sokaságot, megállapítva az egyes szegmentumba esők közös tulajdonságait.

A kutatást megelőzően áttanulmányoztam a motiváció elméleteit. Úgy gondoltam, hogy ezek – főleg Maslowé és Herzbergé – relevánsak, hiszen magyarázatot adhatnak a munkavállalók elégedettségét érintő kérdéseinkre. A 52 kérdést tartalmazó kérdőívet tényezőcsoportokra bontottam, ügyelve arra, hogy azok egyaránt érintsék az öt maslow-i hierarchia-szintet, illetve foglalják magukba Herzberg motivátorait és higiéniai tényezőit. Ezeket az attribútumokat 1-től 5-ig kellett értékelnie a kitöltőknek.

A kapott válaszokat statisztikai eszközök felhasználásával értékeltem, az eredményeket grafikonokon ábrázoltam. A kutatás mindhárom eredeti célját teljesítette. Ezután megtettem a vizsgálat által feltárt problémás területeket érintő javaslataimat a cég vezetősége számára, melyek segítségével reményeim szerint növelhetik a CHS megtartó-képességét és csökkenthetik a fluktuációt.

Pándi Gyöngyvér***

A NON-PROFIT SZÉKTOR LEHETSÉGES SZEREPVÁLLALÁSA A PSZICHÉS BETEGEK SZOCIÁLIS ELLÁTÁSÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SKIZOFRÉN BETEGEK ELLÁTÁSÁRA****

A dolgozat arra próbál választ keresni, hogy a skizofrén betegek hatékony, pszichoszociális szemléletű kezelése hogyan valósul meg Magyarországon. Álláspontom szerint a pszichiátriai betegek kezelése túlságosan egészségügyi intézmény központú, holott sokkal inkább szociális kérdésnek kellene kezelni. Az egészségügyi intézményekben tartósan bent fekvő betegek nagyobb része ugyanis szociális indokok és az ellátórendszer kiépítetlensége miatt kényszerül a számára egyetlen elérhető formát igénybe venni.

Milyen szerepet vállalhatnak a civil (non-profit) szervezetek a pszichiátriai betegek szociális szemléletű gondozásában, ellátásában?

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Opitz Éva főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Diószeghy Zoltán*

*** *Non-profit szakos végzős hallgató*

**** *Belső konzulens: Hegyesi Gábor óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Szabó Katalin*

Bemutatom egy civil szervezet, a Soteria Alapítvány működését, párhuzamba állítva két vidéki egészségügyi intézmény, a Baranya Megyei Mentálhigiénés Intézet, és a pécsi Lelki Egészségvédő Intézet működésével.

A közösségi pszichiátria hazánkban új szolgáltatás. A szociális szakma is csak ismerkedik vele. A non-profit szektor országos szinten alig képviselteti magát e területen, annak ellenére, hogy egyes szociális ellátásokra sok szervezet vállalkozik (pl. hajléktalan-, és idősellátás, támogató szolgálat).

A közösségi pszichiátriai ellátások elterjedésének előmozdítására a pszichiátriai szakma paradigma-váltása – ha nem is teljes mélységében – már nálunk is megtörtént. Nagy hiányok mutatkoznak azonban az állami, az önkormányzati szervek, intézmények és a civil szervezetek partneri együttműködése terén. A szemléletváltás még várat magára.

Petró Zsuzsanna Olívia*

TERVEZÉS ÉS KONTROLLING RENDSZER EGY SIKERESEN MŰKÖDŐ NAGYVÁLLALAT ÉLETÉBEN**

Szakedolgozatomban szeretném bemutatni a Szerencsejáték Rt.- 2005. október. 1-től zártkörű részvénytársaság – (továbbiakban Társaság) controlling rendszerét, melyet 10 évvel ezelőtt alakítottak ki. A Társaságnak a szerencsejáték-piacon nincs monopol helyzete, mert a piac majdnem másik felét a nyerőautomatákat üzemeltető cégek foglalják el. Mégis kizárólagos kibocsátási és forgalmazási joggal rendelkezik a szerencsejáték egyes típusaival kapcsolatban, mint például a számsorsjátékok. A részvénytársaságnak a jövőben a nemzetközi piacra is kell koncentrálnia, hogy lépést tudjon tartani a hazánk közelében elhelyezkedő, néha kedvezőbb kínálattal előrukkoló, potenciális versenytársakkal. A Társaság mindennapi sikeres működését egy átfogó pénzügyi és számviteli rendszerrel biztosítja. Ezért alakították ki a controlling rendszert, melyet a folyamatosan változó gazdasági élethez igazítanak.

Szakedolgozatomban elsőként bemutatásra kerül a Társaság története röviden, mely szinte évről évre bemutatja a szerencsejátékok megjelenését és mind sikeresebbé válását, az új igények miatt új játékok megjelenését Magyarországon. Szó esik a Társaság piaci környezetéről, gazdasági és nemzetközi helyzetéről.

Ezentúl a controlling és a Társaság kapcsolata van vizsgálatom fókuszpontjában. Szóba kerül a controlling, mint fogalom, tisztázódik a Társaság életében felmerülő controlling rendszer alapfunkciója és eszközei. Említést teszek a controlling rendszer kialakulásáról, a Társaság controlling alapelveiről, a controlling szervezetről, valamint a kontrollerekről.

A következő fejezet a controlling szabályozóköri első fázisa, a tervezési rendszer: a stratégiai tervezés, valamint az éves tervezés, az évközi operatív tervezés és az éves tervprognózis.

Az ezt követő részben a tervek konkrét megvalósításáról esik szó. A témán belül szóba kerül a kötelezettségvállalás. Továbbá megemlítszem a vezetői számvitel. Röviden leírom a szerencsejáték-vállalkozás önköltségszámítását is, mely a fedezet elvére épül.

A hatodik fejezet a beszámolási rendszerről szól, mely a controlling szabályozóköri következő szakasza. Ebben a részben kerülnek összehasonlításra a terv- és a tényadatok, valamint ebben a fázisban kell jelentéseket küldeni a menedzsment részére. A controlling szabályozóköri utolsó fázisaként bemutatásra kerül a tervezési cikluson belüli beavatkozás.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Böcskei Elvira főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Kánási Erika*

Prokop Pál Péter*

A PANDHY'S SZŐRTELENÍTŐ CUKORPASZTA PIACI SIKERTÖRTÉNETE**

Szakedolgozatomban a Pandhy's szőrtelenítő cukorpaszta piacra lépéséről és intenzív növekedéséről írtam. A témaválasztás oka az volt, hogy a Cosmed Korlátolt Felelősségű Társaság a fogyasztói igények vizsgálatával felismert egy új piaci lehetőséget. A cukorpaszta 2003-as megjelenését, illetve eddigi életútját folyamatosan nyomonkövettem. A vállalat jelenleg 19 európai országban van jelen termékével.

Hipotézisem az, hogy az igényeknek és a környezetnek megfelelően, a marketing-mix elemeinek hatékony kidolgozásával jelent meg a cukorpaszta a piacon, s a növekedési életciklusban is az alternatívák közül a leghatékonyabbat választotta a vállalat. A piacon nemcsak egy eddig nem ismert új lehetőség jelent meg, hanem olyan innovatív termék bevezetéséről van szó, melynek piaci környezetére évek óta a stagnálás jellemző. A cukorpaszta konkrét célcsoportját a (kozmetikai szalonokban szőrtelenítést végző) kozmetikusok alkotják. Az hagyományos gyantával végzett szőrtelenítő eljárás ódivatú, és minőségileg nem közelíti meg a cukorpasztát. Ez az innovatív termék egyszerre természetes, fájdalommentes és bőrbarát. Olyan higiénikus ápoltságot nyújt, mely alapján a piacon nincsen versenytársa. A szalonokban használt hagyományos gyantákat mégis a termék helyettesítői között tartják számon. A minőségbeli különbség miatt a gyantánál magasabb árat állapított meg a vállalat. Az optimális ár/érték arány ezt megalapozza. A belföldi árszint így is elmarad a nemzetközitől. Ennek oka a hazai piac védelme.

A Cosmed Kft. az elosztási csatorna kialakításában egyszerűsége és költséghatékonyaságra törekszik. Míg Magyarországon zérószintű, addig az országhatáron túl egyszintű szerkezetet alakított ki.

A marketingkommunikációnak kiemelkedően nagy szerepe van. Alapvetően vásárlásösztönzési (kiállítás, tréning), reklám (újsághirdetés) és PR (szakiskolák hallgatóinak képzése) eszközök jelennek meg.

A főiskolai tanulmányaim során elsajátított elemzéseket felhasználtam, s a fentiekben említett marketingstratégiai elemek mellett a vállalat makro- és mikrokozonyezetét is vizsgáltam. Míg az előbbinél a környezeti elemeket részenként vettem sorba, addig a közvetlen környezetet a Porter-féle öttényező modellel elemeztem. A SWOT módszer is helyet kapott a külső és belső tényezők analízisénel. A fogyasztók konkrét véleményéről kérdőív alapján szereztem tudomást, s e mellett a társaság cégvezetőjével személyes interjút készítettem.

A cukorpaszta bevezetése sikeres volt. A nagyobb hatékonyság elérése miatt viszont egyes környező országokban is zérószintű elosztási csatornát kellett volna kialakítani. A piacralépés óta eltelt időszak alatt az árszint megemelése mindenféleképpen szükségessé vált. E mellett a képzések struktúrájának átalakítása, az online-áruház létrehozása, valamint a létszám bővítés mind-mind fontos lépés. Így hipotézisem nem igazolódott.

Ahhoz, hogy a vállalat a továbbiakban egyre nagyobb piaci részesedést könyveljen el, az egy termékre való összpontosítás elhagyásával cukorpasztát használó, egyedülálló szőrtelenítő szalonok kialakítására, valamint további földrajzi terjeszkedésre van szükség.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső Konzulens: Szalai Ibohya főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Borbíró Gertrud*

Ridlyné Misziosz Andrea*

A SPIRATEST ALKOHOLSZONDA JELENLEGI HELYZETE ÉS LEHETŐSÉGEI A HAZAI PIACON**

A szakdolgozat témájául választott Spiratest alkoholszonda a Reanal Finomvegyeszergyár Rt. által – több mint húsz éve – gyártott és forgalmazott termék. A közúti ellenőrzések során, illetve a munkahelyi ellenőrzések alkalmával többen találkozhattak már ezzel a termékkel. A Spiratest szonda ez idáig kiállta az idő próbáját. A piacon kezdetben monopolhelyzetben lévő termék csekély mértékben, de veszített a népszerűségéből. A Reanal Rt.-nek tudomásul kellett vennie, hogy a Spiratest alkoholszonda monopolhelyzete megszűnt, hiszen a konkurencia, azaz az elektromos szondák gyártóinak/forgalmazóinak erőteljes, intenzív jelenléte nyilvánvalóan érzékelhető. A dolgozatban arra kerestem a választ, miként lehet ezzel a termékkel a stabil piaci pozíciót megtartani, és milyen lehetőségek adódhatnak a magyar piacon.

Az 1. fejezetben bemutatom a Spiratest alkoholszondát gyártó és forgalmazó Reanal Finomvegyeszergyár Részvénytársaságot. A 2. fejezetben taglalom a cég tevékenységi körét és termékcsoportjait. Bemutatom, hogy a Spiratest alkoholszonda az adott kategórián belül az összes belföldi forgalom hány százalékát jelenti, valamint elemzem az előző három év Spiratest szonda forgalmát. A 3. fejezet tartalmazza a termék működési elvét, valamint a jelenlegi és a potenciális felhasználók kategóriáit. Bemutatom – az utóbbi három évre vonatkoztatva – a jelenlegi vevőcsoportok forgalmát, ezen belül a legnagyobb forgalmú vevőcsoportokat, valamint a kétféle kiserelés forgalmának alakulását. A rendőrség kategória a legnagyobb forgalmú vevőcsoport, amely a Spiratest éves belföldi forgalmának kb. 60 százalékát adja.

A 4. fejezetben piacelemzést végzek, amelyben BCG-mátrixot és SWOT analízist készítek. A BCG-mátrix segítségével a terméket a piac növekedési üteme és a relatív piaci részesedés függvényében értékelem. A SWOT analízis során pedig a lehetőségek és a veszélyek megállapítása a környezet vizsgálata alapján történik, az erősségek és a gyengeségek meghatározása pedig a belső helyzetfelméréssel.

Az 5. fejezetben a rendőrség mint elsődleges célcsoport piaci igényeinek felmérése következik. Mivel a rendőrség kategóriába tartozó megyei rendőr-főkapitányságok, városi kapitányságok és határőrségek jelentik a Spiratest legnagyobb forgalmú vevőkörét. Igényeiket felmérve és a tapasztalataikat felhasználva közelítem meg a termékkel kapcsolatos további teendőket a marketingmixen keresztül. Ennek eredményeként „testre szabjuk” az alkoholszondát, és nemcsak a rendőrség, hanem az eddigi, illetve a potenciális vevőcsoportjaink felé is meg tudunk újulni. Első lépésként kétféle kérdőívet állítottam össze a szakirodalomban megismert primer piackutatás kvantitatív módszerének segítségével. A visszaküldött kérdőíveket vásárlók és felhasználók szerint rendszereztem, feldolgozás után pedig elkészítettem az elemzést.

A 6. fejezetben a marketingmix (4P) Spiratestre vonatkozó elemeit mutatom be. A termék kapcsán kiemelem a termékjellemzőket, ismertetem a konkurens termékeket mind az elektromos, mind a hagyományos szondák piacán. Az ár vizsgálatokor rátérek a termék árának meghatározására a bér munka figyelembevételével. A konkurens termékek árainál a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében megnézem az egy darab szondára jutó költséget. A disztribúció tárgyalásakor bemutatom, hogy a Spiratest szonda terítése közvetlen, illetve közvetett úton történik a meghatározott vevőcsoportok felé. A promóció kapcsán, sajnos csak a honlapon történő hirdetésről tudok beszámolni.

A 7. fejezet tartalmazza a javaslatokat a marketingmix elemzésére az igények felméréséből származó információk alapján. A vásárlói és a felhasználói kérdőívek összegzésekor azt állapítottam meg, hogy a megkérdezettek mindkét köre azonos véleményen van a Spiratest alkoholszondáról, ami előrevetíti a szondával kapcsolatos változtatási lehetőségeket. Ezeket vettem figyelembe a marketingmix elemeinek újabb vizsgálatánál. Kiemelt szerep jut a termékmodernizálásnak és a kiserelésnek, csekélyebb mértékű a csomagolásnak. A Reanal Rt. bér munkában készítetteti el a szonda oldatvezető csövének megtöltését, és a félig kész szonda így kerül további megmunkálásra a céghez. Az ár elemzésekor felmerült bennem a bér munka Reanal Rt.-hez történő áthelyezése, költségcsökkentés céljából. Az erre vonatkozó vizsgálatok nem hozták meg a várt eredményt.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Szánthó Zsuzsanna főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Orosz György*

A kérdőíves felmérés alapján felmerült az igény 100 db-os kiserelésű alkoholszondára. Ennek árát összehasonlítva a konkurencia hagyományos szondáinak áraival megállapítottam, hogy az egy darab szondára jutó költség alapján a termék így is versenyképes. A disztribúció témakörében nem javaslok változtatási lehetőséget, mert a jelenlegi rendszer megfelel a megkérdezettek körének. A promóció területén viszont szükségeszerű az intenzívebb fellépés. Mind a jelenlegi, mind a potenciális vevőkört tájékoztatni kell a modernizált és új kiserelési egységgel bővült Spiratest alkoholszondákról. A promóciós eszközök közül a reklámozás, személyes eladás és az értékesítés, ösztönzés témakörében tettem javaslatokat.

Az összefoglalásban kifejtettem: a Spiratest szondában látok fantáziát, annak ellenére, hogy az elektromos szondák egyre korszerűbb kivitelben jelennek meg. Elérheti a cég, hogy a jelenlegi és a potenciális vásárlók felé meg tudjon újulni, és a Spiratest szonda a régi fényében tündököljön, biztosítva ezáltal a stabil piaci pozíciót.

Sáfrányos Tamás*

BEVÁSÁRLÓKÖZPONTOK LÉTESÍTÉSÉNEK TENDENCIÁI ÉS LÉTJOGOSULTSÁGUK KÉRDÉSEI NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN**

A szakdolgozat keretében bemutatom a Magyarországon jelenleg működő bevásárlóközpontok helyzetét, a bevásárlóközpontok helyzetét nemzetközi összehasonlításban. Vázolom a közeljövő várható tendenciáit a kiskereskedelem, a vásárlói szokások és a bevásárlóközpontok területén.

A bevezetőben leírom a bevásárlóközpontok kialakulásának folyamatát az Egyesült Államokban valamint Európa nagyobb országaiban, és sor kerül a hazai bevásárlóközpontok kialakulásának bemutatására, végül leírok néhány a témával kapcsolatos fogalmat. A következő fejezetben a hazai kiskereskedelem jelenlegi helyzetét elemzem. Összehasonlítom a magyar vásárlóerő adatait a környező országokéval, elemzem a magyarok vásárlási szokásait, és röviden bemutatom bevásárlóközpontok terén közelmúltban bekövetkezett változásokat. A negyedik fejezet tartalmazza a bevásárlóközpontok hatásait. Vázolom hatásukat a városképre és várospolitikára, valamint vásárlási szokásokra.

Az ötödik fejezetben bemutatom a bevásárlóközpontok néhány alaptípusát. A hatodik fejezet részletes elemzést tartalmaz a nemzetközi vásárlási szokásokról, a bevásárlóközpontok helyzetéről a környező európai országokban valamint az Egyesült Államokban.

Néhány európai ország példáján keresztül leírom a bevásárlóközpont-iparág kialakulását, jelenlegi helyzetét, hatását a vásárlási szokásokra és a várható tendenciákat. A hetedik fejezetben bemutatom az aktuális és közeljövőben induló bevásárlóközpont-beruházásokat Magyarországon. Részletesen elemzem a jövőbeni helyzetet, a bevásárlóközpont-iparág hazai létjogosultságát, a várható változásokat. Rövid kitekintéssel leírom az internetes kereskedelem helyzetét és várható térnyerését. Az utolsó fejezetben összefoglalom az elemzésekből levont következtetéseket.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Papp Ferenc főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Csorba Andrea*

Szabóné Baranyai Bernadett*

LOGISZTIKAI OUTSOURCING**

Egy logisztikai közép vállalat élete egy multinacionális nagyvállalat árnyékában

Szakedolgozatom fókuszában tehát a logisztikai szolgáltatást nyújtó vállalatoknak az elosztási láncban betöltött szerepének vizsgálata áll. A Magyarországon található sok logisztikai szolgáltató vállalat közül kiemelten foglalkozom a Boy Szállítási és Szolgáltató Kft.-vel. Párhuzamot vonok – a gyakorlati alátámasztást szem előtt tartva – a DHL Logisztika Magyarország Logisztikai és Szállítmányozási Kft.-vel.

Kutatásaimnak, egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a gazdaságnak, illetve a vállalatoknak szüksége van logisztikai szolgáltató vállalatokra, tehát létjogosultságuk megkérdőjelezhetetlen.

Egyrészt az áruáramlás felgyorsulása, valamint a termékhez kapcsolódó szolgáltatások iránti igények növekedése következtében a logisztika stratégiai jelentőségűvé vált, hiszen a logisztikai szakterület a szállítás, a beszerzés, a készletgazdálkodás, a szállítmányozás, a kapcsolódó információs rendszerek témaköreit igyekszik átfogni és ezek költségeit optimalizálni.

Másrészt, a logisztikai szolgáltatások napjainkban a gazdasági élet minden területén megtalálhatók. A logisztikai szolgáltatások összehangolása rendkívül összetett feladat, hiszen sokszor egyik szolgáltatás elvégzése előfeltétele a másik szolgáltatás létjogosultságának.

Harmadrészt, a logisztikai szolgáltatók alapkompenciáját lényegében a logisztikai feladatok jelentik, ezeket sokkal hatékonyabban tudják végezni, mint az erre nem specializálódott szervezetek.

A logisztikai szolgáltatók „termékei” iránti kereslet ma már nem pusztán mennyiségi keresletet jelent. A vásárlók komplex logisztikai szolgáltatást várnak a szolgáltatótól, és a vásárlói elégedettségben egyre nagyobb hangsúlyt kap a szolgáltatás minősége. Miután a szolgáltatások piacán nagyon erős a verseny, a szolgáltatóknak vállalniuk kell az egyéni kívánások teljesítését, ha versenyben akarnak maradni.

A szolgáltató akkor eredményes, ha a megbízót olyan helyzetbe képes hozni, hogy az a saját piaci szférájában versenyelőnyhöz jut és fogyasztóinak igényét ki tudja elégíteni, hiszen az ellátási lánc irányításának fejlesztését a fogyasztói igény indukálja.

Az ellátási rendszer akkor eredményes, ha a megbízónál költségcsökkenés, a szolgáltatónál profit realizálható

A kutatás másik, a fenti eredményhez kapcsolódó megállapítása, azt volt, hogy nálunk is egyre erősebben érvényesül a logisztika jelentőségét igazoló tétel, miszerint ma már nem a nagy bal eszi meg a kis balat, hanem a gyors bal a lassút, logisztikai közép vállalat élete egy multinacionális nagyvállalat árnyékában.

A szakdolgozatomban megvizsgált tényezők adták az alapját a logisztikai tenderek vizsgálatának illetve a választásnak a dilemmáját. A kiválasztás végső soron arról szól, az utolsó fázisban más szempont szinte fel sem merül. Elemzésem megmutatta, hogy természetesen a jó ár kiemelkedően fontos egy tender megnyerésénél, illetve bármilyen más módon megnyert megbízónál, de nem ez az egyetlen szempont.

Több olyan példa is volt a Boy Szállítási és Szolgáltató Kft. életében, ahol végül nem a legjobb árat adott pályázó lett a nyertes. Az viszont lényeges, hogy az árak a legjobbak között legyenek. Az ár szerinti listán utolsó helyet elfoglaló cégnek szinte semmi esélye nincs, bármilyen jók is szolgáltatásai. Ebből tanulsgként leszűrhető, hogy az árak legyenek a jobbak között. Mi is az a jó ár, hogyan lehet ezt elérni? Nehéz kérdés, hiszen a tendereztetőtől illetve a leendő megbízótól lehetetlen ilyen információt szerezni. Itt egyértelmű előnyt élvez a kisebb vagy a tulajdonos által közvetlenül irányított cég – mint jelen esetben a Boy Kft. a DHL Kft.-vel szemben –, mert gyors döntéssel el lehet térni az azonnal adódó gazdasági racionalitástól egy-egy üzlet megszerzése érdekében.

Ebben látom a Boy Kft sikerének kulcsát, hiszen a megvizsgált logisztikai piaci verseny elvárásokat – új raktár, RFID technológia, saját kifejlesztett informatikai háttér, saját korszerű flotta – ezzel tudja kom-

* Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató

** Belső konzulens: Duma László óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Havasiné Dobány Ágnes

penzálni. Ezen korszerű technológiát egy közép vállalat saját erejéből nehezen tudja megvalósítani tőkehiány miatt. Természetesen megvizsgáltam más tényezőket is, mint például *crossdocking* kiépítettsége, flottamenedzsment, informatikai megoldások (EDI), logisztikai teljesítménymutatók, amelyek tekintetében a Boy Kft. ugyanolyan szintű szolgáltatást tud nyújtani, mint a DHL Logisztika Magyarország Kft., Európa és a világ legnagyobb logisztikai szolgáltatója. Az általunk használt logisztikai kiszolgálási színvonal-elemek teljesítménye alapján a Boy Kft. illetve a DHL Logisztika Magyarország Kft. egy csoportba sorolhatóak, hiszen mindkét cég sikerének kulcsa más. Sajátos szempontok döntenek, hogy melyik cég nyeri el a „pályázó kezét”.

A dolgozatban a logisztikai szolgáltató vállalatok létjogosultságának bebizonyítására törekedtem. A cél Boy Kft. működőképes és egy eredményes logisztikai szolgáltató bemutatása és párhuzamok vonása a DHL Magyarország Kft-vel –mint egy multinacionális nagyvállalat-, azzal a céllal, hogy a gazdasági változásokhoz igazodva versenyelőnyhöz juttassanak a folyamatban résztvevő vállalatokat, meggyőzzék arról, hogy mint logisztikai szolgáltatót ők válasszák.

A versenyképesség javítása szempontjából jelentős előnyöket érhetnek el azok a vállalatok, amelyek képesek elsajátítani a logisztikai szemléletmódot, és ezzel teljes tevékenységükre nézve képesek az optimum elérésére.

Tóth Petra*

AZ EURÓPAI ÉPÍTŐ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG VAGYONI, PÉNZÜGYI ÉS JÖVEDELMI HELYZETÉNEK ALAKULÁSA 2001. ÉS 2004. KÖZÖTT**

Szakedolgozatom témája az Európai Építő Rt. gazdasági elemzése. A 2001 és 2004 közötti vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmezőségi mutatószámok segítségével értékelem a vállalatot. Az elemzéshez azért választottam ezt a nagy múltú részvénytársaságot, mert úgy gondolom, hogy nagyon rugalmasan és gyorsan képes alkalmazkodni a változásokhoz.

Az elemzéssel és annak értékelésével két célt volt. Az egyik az volt, hogy megmutassam, az Európai Építő Rt. hogyan tudott (és tud jelenleg is) hatékonyan és eredményesen működni. A második célkitűzésem annak bebizonyítása volt, hogy az Európai Építő Rt-t a jövőben is számon kell tartani az építőiparban, mint erős, megújulni képes, tiszteletet érdemlő versenytársat. A dolgozat során először a vállalatértékelés fő lépéseit tekintettem át a szakirodalom alapján. Ezt követően bemutattam az Európai Építő Rt-t.

Megállapítottam, hogy a részvénytársaság vagyonának összetétele kedvezően alakult, azonban az eredménye – főleg az árbevétel kapcsán – romló tendenciát mutatott a vizsgált négy év alatt. A mérleg és az eredménykimutatás vizsgálatát követően áttértem a vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmezőségi helyzet mutatószámok segítségével történő elemzésére. A társaság vagyoni helyzetét megfelelőnek találtam. A pénzügyi helyzet elemzése során részletesen kitértem a likviditási helyzetre, mivel ezt a vállalat gyenge pontjának találtam. Az Európai Építő Rt. adósságállományára vonatkozó mutatók azonban igen jó eredményeket adtak.

Összefoglalóan megállapítottam, hogy az Európai Építő Rt. működését – néhány romló eredményű mutató mellett – valóban a hatékony és eredményes gazdálkodás jellemzi. Stratégiájuk hozzá fog járulni a további eredményes működéshez.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Váróczi Violetta főiskolai tanársegéd, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Saxinger Balázs*

Túri Ildikó*

INFORMÁCIÓ – SZÁMVITEL – VEZETÉS?*

Avagy milyen információkra kíváncsi egy dinamikusan növekvő vállalkozás vezetője? Vezetői és számviteli információs rendszer az IMAGEMENT cégcsoportnál

Dolgozatomban egy dinamikusan fejlődő konkrét vállalkozás által használt integrált számviteli és vezetői információs rendszert mutatok be. Ismertetem az alkalmazott software-t, moduljainak szerepét a gazdasági folyamatokban, bemutatom a használt mutatószámokat, amelyek alapján értékelem is a vállalkozást, valamint a tulajdonosnak és a vezetőknek készülő riportokról ejtek szót. Feltárok a rendszerekkel kapcsolatosan néhány hiányosságot, és igyekszem ezekre használható megoldásokat javasolni.

A vállalkozás számviteli információs rendszere megfelel a törvényi előírásoknak, és maradéktalanul kielégíti az eltérő vezetési szintek igényeit is. A vezetői információs rendszer a számvitel nyújtotta információkat kiegészíti egyéb forrásokból gyűjtött adatokkal és információkkal, hogy a cég vezetése megalapozott döntéseket tudjon hozni. Elmondható, hogy a szervezet rendelkezik egy a XXI. század követelményeinek megfelelő számviteli információs rendszerrel. Némi módosítással a vezetői információs rendszere is átalakítható egy korszerű és megbízható rendszerré.

Várhegyi Erika***

A REGIONÁLIS POLITIKÁTÓL AZ INTERREG KÖZÖSSÉGI KEZDEMÉNYEZÉSIG****

Magyarország 2004. május 1-től az Európai Unió teljes jogú tagja. A tagállamok számára a legnagyobb kihívást az elmaradott térségek és társadalmi csoportok számára nyújtott támogatások, azaz a Strukturális Alapok felhasználása jelenti. Magyarország az EU-tagság első napjától fogva jogosult uniós támogatások igénybevételére. A támogatandó tevékenységek területét és célcsoportját Magyarország a Nemzeti Fejlesztési Tervben (NFT) határozza (határozta) meg. A Strukturális Alapok felhasználásának fő célkitűzése abban áll, hogy az ország polgárai egy versenyképes, megújult és modern Magyarországon éljenek.

A dolgozatban az Európai Unió regionális politikájával ismertetem meg az olvasót, mert a közösségi regionális politika a közösségi strukturális politika részeként jelentős szerepet vállal a Közösség előtt álló akadályok leküzdésében. A Közösség a Strukturális Alapok alkalmazásával kiemelkedő fontossággal bíró, több országot érintő problémák megoldásában vesz részt. E feladatok, valamint az Unió egészét érintő problémák megoldására hozták létre az ún. Közösségi Kezdeményezést.

A Közösségi Kezdeményezések, hasonlóan a Strukturális Alapokhoz a gazdasági és társadalmi kohéziós célok érdekében működnek. Azonban lényeges eltérés van az alkalmazott munkamódszerek között. A Strukturális Alapok fejlesztéseit nemzeti szinten koordinálják, a Közösségi Kezdeményezéseket pedig központilag irányítják Brüsszelből.

A következő fejezetekben a Közösségi Kezdeményezéseket, azon belül is az INTERREG Közösségi Kezdeményezést mutatom be. Kevés olyan összefoglaló munka található, amely részletesen bemutatja az

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Böcskei Elvira főiskolai adjunktus, Általános Vállalkozási Főiskola*

*** *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

**** *Belső konzulens: Balázs Ágnes főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Mabler István*

Interreg programokat és azok pénzügyi lebonyolítását. Szükségesnek láttam a regionális politikából kiindulva bemutatni a Strukturális Alapokat.

A Közösségi Kezdeményezések olyan programok, amelyek a Strukturális Alapok működését hivatottak kiegészíteni, de ugyanúgy társadalmi és gazdasági kohéziós célok érdekében működnek. E céloknak megfelelően az INTERREG Közösségi Kezdeményezés az Unió külső vagy belső határán való elhelyezkedésük miatt hátrányos helyzetű régiókat támogat határon átnyúló projektek finanszírozásával. A célok megvalósítását a Közösségen belül az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, míg a Közösségen kívül egyéb pénzügyi eszközökkel (Phare, Tacis, Cards) támogatják. Az INTERREG III Közösségi Kezdeményezés három – egymástól elsősorban az együttműködési területében különböző – formája: az INTERREG IIIA, IIIB és IIIC. A három komponensnek bemutatom a céljait és prioritásait, majd a hatályos és alkalmazandó jogszabályokat, valamint az INTERREG IIIA végrehajtásának intézményrendszerét.

A pénzügyi menedzsment című fejezetben folyamatára és szöveges magyarázat segítségével mutatom be a pénzügyi előkészítéstől a pénzügyi zárásig azt a folyamatot, ahogyan egy kedvezményezett – a VÁTI Kht., mint Közreműködő Szervezet segítségével – megkapja támogatását az általa megnyert pályázatra.

Megoldandó problémaként említem meg a támogatások folyósításának megnövekedett időigényét. A kedvezményezettek által hibásan kitöltött számlaösszesítők, valamint az egyes melléletek hiányosságai hosszabbítják meg a kifizetés idejét. A kedvezményezetteknek nyújtott személyes konzultáció mellett a pályázati írók kibővített tevékenységének keretében a kedvezményezettek pénzügyi elszámolásának támogatására van szükség.

A VÁTI Kht. az utóbbi 10 évben kialakult szakembergárdára építve alakította ki koordinációs és végrehajtási rendszerét. Ezért foglalkozom a 6. fejezetben azzal az elképzeléssel, hogy a kormány egy egységes intézményrendszer létrehozásával a VÁTI Kht.-t is beolvasztaná a Magyar Fejlesztési Bankba. Véleményem szerint gazdasági oldalról racionális a költségcsökkentés, szakmai oldalról viszont nem. A szakmai és gazdasági tárgyalások közepette nem szabad megfeledkezni arról, hogy a VÁTI esetében az EU által is többszörösen auditált, döntően önkormányzati ügyfélkörrel rendelkező szervezetről van szó.

Az utolsó fejezetben a következő programozási időszak által kínált lehetőségekre hívom fel a figyelmet. Hazánk a jelenleginél nagyságrendekkel nagyobb fejlesztési forrásokhoz jut, amelyet átgondoltan és hatékonyan kell majd felhasználnia.

A jelenlegi INTERREG Közösségi Kezdeményezés tapasztalatainak köszönhetően és a résztvevő országok széleskörű támogatottságát tekintve a több országot érintő programokat 2006 után is finanszírozni fogják a Strukturális Alapok.

Vatai Gabriella*

A KONTROLLING ÉS A FRANCHISE ÖSSZEFONÓDÁSA A DIEGO RENDSZERÉBEN**

Tíz évvel ezelőtt jószérivel alig tudták néhányan Magyarországon, mi is az a franchise. Napjainkban pedig, a felgyorsult gazdasági eseményeknek és a kiéleződött piaci versenynek köszönhetően, mint a kor egyik nagy lehetőségét emlegetik. Dolgozatomban, ezt a hazánkban igen népszerű üzleti formát fogom kontrollínges szemmel megvizsgálni.

Egy olyan sikeres magyar „kölcsonfortélyt”, a DIEGO szőnyegáruházat, mutatok be, mely viszonylag rövid idő alatt jól felépített és sikeresen működő rendszert hozott létre, sok tekintetben megfelelvén a XXI. század követelményeinek. Ez a magyarországi viszonyok között, idegen tőke bevonása nélkül, egyedülálló teljesítmény.

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Váróczi Violetta főiskolai tanársegéd, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Kis Jenő*

Az első fejezetben a franchise-ot, mint fogalmat, majd pedig a DIEGO-ra vonatkozó néhány fontos franchise szabályt fogom bemutatni. A fejezetben megismertetem az olvasót a DIEGO hálózat egyik franchise partnerével, Kis Jenővel, aki Budapesten a III. kerületben működtet két DIEGO áruházat. Az általa biztosított információk alapján vizsgálom dolgozatomban a DIEGO hálózatát.

Ahhoz hogy a rendszer egy részéről tudjak beszélni, ahhoz az egész szervezetet meg kell ismerni. A második fejezetben a DIEGO szőnyegáruház bemutatását tűztem ki célul. A DIEGO kialakulásának rövid, átfogó történetét, termékeinek bemutatását fogom megtenni, a konkurencia vizsgálatával elhelyezem a magyar piacon, majd a termékek megismerése után a szerkezeti, tehát a szervezeti felépítést és a szervezetben működő információs rendszert, a Microsoft Axaptát, fogom tanulmányozni.

A kontrolling szakirodalmi és egyéb források alapján történő bemutatása kapcsán bemutatom, hogy hazánkban milyen a kontrolling megítélése, elterjedtsége.

A dolgozat következő részében a DIEGO kontrolling, tehát a DIEGO-ban zajló kontrolling tevékenység bemutatása és a partnereket érintő kontrollinges feladatok értelmezése a fő célom. A tervezést, a tervek és a tények összehasonlítását és az eltérések korrigálását emelem ki.

A dolgozat ötödik fejezetében, arra a kérdésre próbáltam meg választ keresni, hogy mi ösztönzi a jogilag és pénzügyileg független vállalkozót (franchise partnert), hogy egy tőle független központi tervezés alapján működjön. Erre a problémára dolgozta ki a DIEGO 4 M visszatérítési rendszert, melynek részleteivel, azaz a Mennyiség, a Minőség, a Marketing és a Monetáris feltételekkel és azok ellenőrzésével ismertetem meg az olvasót. A vizsgálataim összegzése során derült fény arra, hogy az általam vizsgált egyik áruházat a tulajdonos több okból kifolyólag bezár. Az okok bemutatásával és egy jövőre vonatkozó ötlettel zárom le a dolgozatomat.

A dolgozatban megismert DIEGO hálózat jó példája lehet egy eredményes vállalati működésnek, hiszen a jövőben, a sikeres Magyarország sikeres és kiváló emberekből, intézményekből, vállalatokból, egyebek mellett önálló vállalkozásokból, s akár franchise rendszerekből áll, melyek központilag eredményesen tervezhető és irányítható szervezetekként üzemelhetnek.

Magyarország fejlődésének a bázisát a következő évtizedben a minőség jelentheti. A versenyképesség többé már nem az olcsó, hanem a magas minőségű termelésen, szolgáltatáson múlik. E cél eléréséhez segíthet hozzá a DIEGO rendszerének példája, amely a működési kiválóság stratégiáját alkalmazva, egy jól kialakított kontrolling rendszerre építve, piacvezető vállalkozásként működik.

Vilim Tamás*

LOGISZTIKAI FOLYAMATOK AZ FMCG-SZEKTORBAN A SPAR MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI KFT. PÉLDÁJÁN KERESZTÜL**

Szaktervezésben a SPAR Magyarország példáján keresztül vizsgáltam a kiskereskedelmi logisztikai folyamatokat. A vállalat főként gyorsan forgó napi cikkeket forgalmaz, ezért a logisztika története és általános bemutatása után a szektor többi szereplőjének helyzetét valamint a versenytársak által alkalmazott logisztikai megoldásokat ismertettem.

Az FMCG-szektorban mára olyan éles versenyhelyzet alakult ki, melyben a vállalatok csak úgy tudnak hatékonyságukon és eredményességükön javítani, ha logisztikai rendszerüket átfogóan kezelik. A verseny egyre kevésbé az árszínvonalról szól. A vásárlók inkább a kiszolgálás hatékonyságát, az elérhető termékek skáláját és a minőséget veszik figyelembe a napi bevásárlásoknál. Ahhoz, hogy az üzletláncok lépést tudjanak tartani a vásárlók újabb igényeivel, nagy hangsúlyt kell fektetniük elosztó rendszerükre.

A SPAR nemcsak Magyarország egyik meghatározó vállalata, hanem a világ számos országában is ismert és sikeres üzleti modellt képvisel. Ezért fontosnak tartottam, hogy bemutassam az áruházlánc kialakulását. Ebben a fejezetben írtam az anyavállalat és a SPAR Magyarország kapcsolatáról. Továbbá itt ele-

* *Vállalkozásszervező szakos végzős hallgató*

** *Belső konzulens: Vértés Edit óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola
Külső konzulens: Bata Béla*

meztem, hol helyezkedik el a cég versenytársaihoz képest, és ez alapján milyen növekedés várható az elkövetkezendő három évben.

A következő fejezetekben végigkövettem a termék útját attól a ponttól, ahol az belép a SPAR ellátási láncába, és eljut az áruházon keresztül a vásárlóhoz, addig amíg majd esetleg visszajut az elosztó központba. Megvizsgáltam, hogy a vállalat beszerzéseire milyen hatást gyakorol a közös beszerzési társaság és az anyavállalat. Továbbá összegyűjtöttem azokat a fogyasztói csoportokat, amelyeket a cég beszerzési stratégiájában megcélzott.

A szektor szereplői központosított beszerzéseiket egy részletesen megtervezett elosztó hálózaton keresztül juttatják el vásárlóikhoz. Ez azt eredményezte, hogy az ellátási láncban a nagykereskedő helyét a központi raktár vette át, ahonnan a termék az áruházba jut. Ezért a SPAR elosztó raktárának fizikai és irányítási folyamatait is elemeztem. Azonban az áru- és információáramlás biztosításához nélkülözhetetlen egy olyan integrált informatikai háttér, amelyből minden felhasználó bármikor az aktuális adatokhoz juthat. A SPAR-nál ez a WAMAS áruigazdálkodási és raktárirányító valamint az ALF gazdarendszer együttműködésével valósul meg. Így mind a boltok, mind a központi raktár működése folyamatosan követhető és kontrollálható.

Ezt követően az áru áramlásával párhuzamosan haladva a szállítási folyamatokat ismertettem, ahol a saját vállalkozásban megvalósított, illetve a kiszervezett tevékenység mellett szóló érveket vizsgáltam. Majd az áruk és az információ áramlásának megfordulását mutattam be. Javaslataimban ehhez kapcsolódóan, a bolti reklamációk hatékonyabb kezelésének és mennyiségi csökkentésének lehetőségeit tanulmányoztam.

Olyan technikai újítások, a rádiófrekvenciás termékazonosítás és a hang alapján megvalósuló kommissiózás felhasználási lehetőségeit is elemeztem, amelyek alkalmazása még hatékonyabbá teheti a vizsgált logisztikai folyamatokat. A fejlesztési lehetőségekből látszik, hogy a rohamos technikai fejlődés a logisztikát sem kerüli el. Az újabb vívmányok alkalmazásának azonban egyelőre a megvalósítás magas költsége szab határt.

Dolgozatomban rámutattam arra, milyen szoros kapcsolatban áll egymással a beszerzés, a készletigazdálkodás, a raktározás és a szállítás tevékenysége. Ezért csak úgy tehető eredményesebbé és jövedelmezőbbé egy vállalat, ha a különálló folyamatokat és ezek költségeit átfogóan kezelik. A logisztika a vállalatok fejlődésének mozgatórugójává vált.

A Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány jubileumi tanulmánykötete

A fennállásának tizenötödik évfordulójáról megemlékező „Villányi úti Alapítvány” Kuratóriuma felkérte az alapítvánnyal szoros kapcsolatban álló tudósokat, tanárokat és közéleti szereplőket, hogy küldjenek el egy-egy hozzájuk közelálló alkotást, abból a célból, hogy azt egy jubileumi antológiában publikálhassuk. A beküldött munkákból állt össze az a tanulmánykötet, amelyet az Alapítvány 2005 decemberében adott nyomdába:

Tizenöt év az európai Magyarországért

A TARTALOMBÓL:

Antal János: Előszó

Ágh Attila: Indítsuk be vagy késleltessük az új tagállamokban a Lisszaboni Stratégiát? *(angol nyelven)*

Dezséri Kálmán: Kérdések az EU Alkotmányos Szerződésének jövőjével kapcsolatban

G. Márkus György: Az EU válságszindrómája és az átalakuló modernitás

Gergó Zsuzsanna: „Town-twinning” avagy az alulról épülő Európai Unió

Halák László: Az utolsó megkíséretés (novella)

Illés Iván: Az európai gazdasági és regionális fejlődés forгатókönyvei *(angol nyelven)*

Inotai András: Új „keleti” érdekcsoport?

Kondorosi Ferenc: Az emberi jogok geopolitikai és filozófiai összefüggései

Lamperth Mónika: Helyi önkormányzati rendszerünk 15 éve

Lux Judit: Szolidaritás – nem jelszavakban

Nyilas Mihály: Az európai jóléti államok átalakítása

Palánkai Tibor: A strukturális modernizáció kérdései az EU-ban

Szegvári Péter: Magyarország és a régiók

Szekeres Imre: Társadalmi igazságosság és piacgazdaság

Thelen, Peter: Romák Európában.

Tóth Antal: Gazdasági koncepciók a magyarországi átalakulás folyamatában

Vitányi Iván: A szociáldemokrácia ma

A kötetet megküldtük az Alapítvány partnereinek, számos felsőoktatási és tudományos intézménynek, könyvtáraknak. A kiadvány kereskedelmi forgalomba nem került. A még rendelkezésre álló példányszámtól függően a további érdeklődőknek is eljuttatjuk kiadványunkat. Várjuk jelentkezésüket.

Antal János
felelős kiadó

G. Márkus György
felelős szerkesztő